

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՇԵՐԸ

ԳՐԵՅ
ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՈՅԱՃԵԱՆ

Գ. Ա. Հ. Բ. Բ.
ՏՊ. ՆՈՐ - ԱՍՏՂ,
1950

Ց Ա Ն Կ

Յառաջարան

Ա. Մ. Ա. Ս

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Ա.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՈՐՊԷՍ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՍ

Բ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՈՐՊԷՍ ՀԱՅԵՐՈՒ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐ

Ա. Հայ ազգին ցեղագրական կերտումներ

Բ. Հայ-Արմեններու գրաւած տարածութիւնը
իրանեան տարածութեան տրաման

Գ. Բնիկ հայ տարածութեան տրաման հայերու
ցեղագրական նուաճումները

Դ. Արաբական արշաւանքներէն մինչեւ քրեական
տարածութիւնը

Ե.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՈՐՊԷՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՐԿԻՐ

Զ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՈՐՊԷՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՐԿԻՐ

Է.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՈՐՊԷՍ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԿԻՐ

Ը.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՈՐՊԷՍ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Ա. Արաւելեան հարստութեան տրաման
(Քր. Ե առաջ 189—1 Քր. Ե յետոյ)

Բ. Արաւելեան տարածութեան տրաման (66—428)

Գ. Պարսիկ-Բիւզանդ. տարածութիւնը (428—640)

Դ. Արաբական տարածութեան տրաման (654—885)

Ե. Բագրատունեաց տրաման (885—1045)

Զ. Բիւզանդական տարածութեան տրաման (1045—1071)

Է. Սելջուկեան » » (1064—1220)

Ը. Մոնկոլեան » » (1220—1380)

Թ. Էօզպէֆ-թաթարական » » (1380—1467)

Ժ. Թուրք, պարսիկ եւ ռուս » » (1467—1918)

ԺԱ. Անկախ Հայաստան

ՅԱՆԵԼՈՒԱԾ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԷՆ ԴՈՒՐՍ ՀԱՅ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա. Սեբասթիոյ Արքեպիսկոպոսի տարածութիւնը

Բ. Գաղիկ Բագրատունիի Պիղուի »

Գ. Գաղիկ Աբասեանի Ծամնդաւի տարածութիւնը

Էջ

ա

1

2

4

5

9

12

20

26

33

46

56

57

58

60

61

63

65

66

70

75

81

88

95

97

97

97

Էջ

97

100

103

103

103

104

104

104

104

105

105

105

106

107

Բ. Մ. Ա. Ս

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐՔԻՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

113

Ա.

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ (640—1045)

115

Ա.

Բագրատունեաց տարածութիւնը

115

Բ.

Բագրատունի տարածութեան տարածութիւնը

122

Ա. Վանանդի կամ Կարուց (Թագաւորութիւն
(961—1064)

123

Բ. Կիւրիկեան Բագրատունեաց (Թագաւորութիւնը
կամ Օձունի իշխ.ը (980—1249)

125

Գ. Գրուց Աշխարհի (Թագաւորութիւն
(1021—1039)

127

Դ.

Արքեպիսկոպոսի տարածութիւնը

129

Ե.

Սիւնեաց տարածութիւնը

139

Զ.

Տարոնի տարածութիւնը

146

Ա. Տարոնի Բագրատունի իշխանութիւնը

150

Բ. Սասունի իշխանութիւնը

153

	Էջ
Զ.	
Հայկական փոքր իշխանություններ	155
Ա. Կոզովիտի իշխանություն	156
Բ. Մոկաց	158
Գ. Անձեւացեաց	161
Դ. Խաչենի	164
Ե. Սեւորդեաց կամ Սերվորդենց իշխանություն	166

Է.	
Աղուան իշխանություններ	
Ա. Աղուանից թագաւորութիւն	170
Բ. Գարդմանի իշխանութիւն	173
Գ. Փառխոսոյ թագաւորութիւն	174
Դ. Բաղաց կամ Կապանի թագաւորութ.	175
Ե. Ծարի թագաւորութիւն	176
Զ. Դիզակի	177
Է. Անդրկուրեան Աղուանք	177

Ը.	
Մահմեդական իշխանություններ	179
Ա. Կայսիկ էմիրներ	180
Բ. Աղծնիքի կամ Արզնի էմիրները	192
Գ. Փատլունեանք կամ Շատատիկեանք	
ի Գանձակ	197
Դ. Դողթան ամիրաներ	200
Ե. Դուին	203

Թ.	
Հայ-վրական պետություններ	206
Ա. Վրաստանի Բագրատունի թագաւորութ.	209
Բ. Արտանուշի թագաւորութիւն	217
Գ. Ափխազներու կամ Եգերացւոց թագւ.	218
Դ. Տայքի կիւրապադատ թագաւորութիւն	223
Ե. Սպերի իշխանութիւն	228

Բ.	
ԲԻԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ (1046—1071)	232

Ա.	
Դերչանի պրոսոպարություն եւ Տարոնի գորավարություն	242

Բ.	
Վասպուրականի գաւառապետություն կամ կուսակալություն Արեւելից	244

Գ.	
«Տանն Հայոց իշխանություն» կամ Անիի կուսակալ.	248

Դ.	
Բիւզանդական մանր իշխանություններ	251
Ա. Չորրորդ Հայոց բնիկ իշխանները	251
Բ. Թէոդոսուպոլիսի (Կարին-Էրզրում)	
հրամանատարություն	253
Գ. Մանազկերտի իշխանութիւն	254
Դ. Երզնկայի	254

	Էջ
Դ.	
ՍԵԼՋՈՒԿ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ (1064—1220)	257

Ա.	
ՀԱՅ ԱՆԿԱԽ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	259

Ա.	
Բագրատունի թագաւորություններ	259
— Ա. Տաշիրքի թագաւորութիւն	259
— Բ. Կախէթի կամ Չորագետի թագաւոր.	260
Գ. Տաւուշի	261
Դ. Մածնաբերդի	261
Ե. Ծանարաց	262

Բ.	
Սիւնեաց թագաւորություն	263
Ա. Սրեւեկեան Սիւնեաց կամ Բաղաց եւ Կապանի միաց. թագաւորութիւն	263

Գ.	
Արծրունեաց սան մնացորդներ	265
Ա. Վանի, Ամուկի եւ Աղթամարի իշխողները	265
Բ. Մահկանաբերդի իշխանութիւն	269

Դ.	
Մամիկոնեանց մնացորդներ	270
Ա. Սասունի իշխանութիւն	270
— Բ. Դսեղի Մամիկոնեանց իշխանութիւն	273

Ե.	
Արցախ կամ Խաչեն	
Ա. Հաթերք կամ Վերին Խաչեն	275
Բ. Ներքին Խաչեն կամ Խոխանաբերդ	276

Զ.	
Պահլաւունիք	277

Բ.	
ՎՐԱ-ՀԱՅ ՀԱՄԱԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԻՒՆ	281
Ա. Վրաստանի Բագրատունիք	281
Բ. Չաքարեանց իշխանութիւն ի Հայաստան	285
Գ. Չաքարեանց հովանաւորած եւ կազմած իշխանութիւններ	289
1. Վահրամեանք	289
2. Վաչուսեանք	290
3. Փրբէլեանք	290
4. Պոսոեանք կամ Խաղբակեանք	292
5. Դուլեանք	293

Դ.	
ՄԱՀՄԵՏԱԿԱՆ ԷՄԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	294

Ա.	
Արաբական Երզնէն մնացորդներ	296
Ա. Շատատիկեանք կամ Փատլունեանք	296

	Էջ
Ա. Շատատիկեան կամ Փատուկեան	296
Բ. Շատատիկեան կամ Փատուկեան Անի մէջ	297
Գ. » » » Ի Դուին	299
Բ.	
Հարաւային Հայաստանի Արաբ եւ Քիւրտ էմիրներ	
Ա. Համառանգներ կամ Համառանգներ	299
Բ. Նվերներ Սեբեռնիան էմիրութիւն	300
Գ.	
Սելջուկեան Երջանին կազմուած էմիրութիւններ	302
Ա.	
Հայաստանի Սելջուկ Փոխարքայութիւն	302
Ա. Գանձակի էմիրութիւն	304
Բ. Աթաբեկեան (1156—1225)	305
Բ.	
Հայաստանի կէս անկախ Սելջուկ-Թուրքմէն էմիրութիւնները	308
Ա. Սուլթանեան Կարնոյ մէջ (1070—1201)	309
Բ. Մեհմեդեան Երզնկայի մէջ (1071—1227)	311
Գ. Կարսի էմիրութիւն	310
Դ. Խլաքի էմիրութիւն (Շահի Արմէններ)	311
(1100—1207)	311
Ե. Որոմեան Թուրքմէն էմիրութիւններ	314
1. Մուսթաֆայի եւ Մարտինի Որոմեան	315
2. Հասան Քէմի էմիրութիւն (1101—1231)	318
3. Խաթայի Որոմեան Եւթանութիւն	318
Զ. Գանձակեան էմիրներ (1071—1175)	321
Է. Գոնիայի Ռուսի Սելջուկ Սուլթանութիւն	322
(1076—1300)	322
Ը. Մուսթաֆայի եւ Խլաքի էմիրութեան	324
Գ.	
ՄՈՆԿՈՒԵԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ	326
(1220—1380)	326
Ա.	
Հայաստան Մոնկոլ վարչութեան տակ	326
Ա. Հայաստան ուղղակի մեծ Մոնկոլին	327
Բ. Հայաստան՝ մաս Իլխանեան իշխանութեան	328
(1251—1335)	328
Գ. Անի իշխանութեան եւ Խառնակութեան	332
շրջան (1335—1380)	332
Բ.	
Վրա-հայկական իշխանութիւններ	337
Ա. Վրաստան	337
Բ. Զաքարեանք	340
Գ. Վահրամեանք	344
Դ. Վաչուտեանք	345
Ե. Մահկանաբերդի իշխանութիւն	345
Զ. Դսեղի »	345
Է. Մաժնաբերդի թագաւորութիւն	346

	Էջ
Ը. Շոթոկանց իշխանութիւն	346
Ազիզբէկեանք	473
Թ. Արցախի կամ Խաչէնի հայ իշխանութիւններ	346
1. Ներքին Խաչէնի Զալարեանք	347
2. Գոնիեանք	348
3. Գիգակի իշխանութիւն	349
4. Խաղբակեանք կամ Պոսեանք Ի Խաչէն	349
5. Մեծ կողմանց կամ Կուսնից իշխանք.	349
Ժ. Խաղբակեանք կամ Պոսեանք Ի Սիւնիք	350
ԺԱ. Օրբէլեանք	351
1. Մայր ճիւղ	351
2. Զեքարի ճիւղ	354
3. Զալարեանք	354
4. Լիպարիտեանք	354
ԺԲ. Շահուանեցիք	355
Գ.	
Խլաքի իշխանութիւն	356
Գ.	
Վասպուրականի հայ իշխանութիւնները	
Ա. Աղթամար	356
Բ. Ամուկ	357
Ե.	
ԷՕԶՊԵՔ ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ (1380—1467)	
Ա.	
Հայաստանի մեծ Թիմուրեան վարչութիւն	358
Բ.	
Թուրքմէն իշխանութիւններ	
Ա. Կարազոյուլուներ կամ Եուսուլեանք	360
(1380—1469)	360
Բ. Ազգոյուլուներ կամ Պայընտրեանք	362
Գ.	
Հայ իշխանութիւններ	362
Ա. Զաքարեանք	363
Գ. Օրբէլեանք	363
1. Օրոմեայ ճիւղ	363
2. Եզեզեանք »	364
Գ. Խաղբակեանք կամ Պոսեանք	364
Դ. Արցախի կամ Խաչէնի իշխանութիւններ	365
Դուիեանք եւ Իրեց Բաժանութիւններ	365
ա. Այալեանքի	365
բ. Ուլարեկեանք	366
գ. Զահեդեանք	366
Դ. Ծարի իշխանութիւն	367
Ե. Վասպուրականի հայ իշխանութիւններ	367
1. Ամուկ	368
2. Աղթամար	369
3. Ոստան	370
4. Մակուի Իշխանք	372
Գ.	
Վրաստան	373

2.

ԹՈՒՐԲ, ՊՍՐՍԻԿ ԵՒ ՌՈՒՍ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ՇՐՋԱՆ (1467—1918)

Ա.

Պարսկահայաստան

Ա.

Հայաստանի պարսիկ խաները

Ա. Սրեհանի խանություն

Բ. Գանձակի »

Գ. Ղարաբաղի կամ Շուշիի խանություն

Դ. Նախիջևանի »

Ե. Շիրուանի կամ Շամախիի »

Զ. Շաֆեի կամ Նուխիի »

Բ.

Հայ իշխանութիւններ

Ա. Խամսայի մելիքություններ

1. Խաչեն

2. Ջրաբերդ կամ Ջրաբերդ

3. Դիզակ կամ Դուզախ

4. Վարանդա

5. Կիլիսան

Բ. Գանձակի մելիքություններ

1. Գարդման (Ոսկանապատ)

2. Բարսումի մելիքություն

3. Գեսաւեն

4. Մեծ Բանանց եւ Խաչակապի գիւղ

5. Միսիոն գաւառ (Մեծ Ղարա Մուրաս)

Տերպենտ (Խաչ-Մաս)

Գ. Գեղամայ երկիրն մելիքություններ

1. Ծար

2. Սոդ

Դ. Ղափանի մելիքություններ

1. Անգեղակոթ

2. Բռնակոթ

3. Տաթև

4. Քաթաղ

5. Բրիսխի մելիքություն

5. Հալիձոր եւ Բեխ

Ե. Գաւիթ Բէկի իշխանապետություն կամ
Ղափանի տնկախ իշխանություն

Զ. Գաւիթ Բէկի սառաղաս կառավարչու-
թիւններ

1. Զաւնդուր

2. Բարկուշա կամ Քիւրբաւ

3. Մեղրի-Գեմուզ

Է. Գաւիթ Բէկի իշխանութեան վերջին
բեկորներ

1. Հալիձոր եւ Բեխ

2. Գորիս

3. Տեղ

4. Խնձորեսկ

Էջ

375

376

376

376

379

382

385

386

389

390

393

395

396

397

399

400

401

401

402

402

402

403

403

403

403

405

405

406

407

407

407

409

409

410

410

414

414

414

415

416

416

417

418

418

Գ.

Քրիստոնեայ իշխանութիւններ

Ա. Վրաստան

Բ.

Քրեական Հայաստան

Ա.

Հայաստանի թրքական վարչութիւնը

Ա. Ճէլալիներ

Բ. Ապագա փառայի իշխանություն

(1623—1627)

Գ. Շէյխ Օղլու Օսլոյի իշխանություն

(1785—1787)

Բ.

Հայաստանի աննուաճ մասերը

Ա. Հայ ազատ համայնքներ

1. Մոկս

2. Շաքախ (Ջերմաձոր)

3. Խիզան կամ Հիզան

4. Սասուն

5. Իսեան կամ Իսֆեան

6. Սափուր

Բ. Գրտական ինքնավար քաղաքներ

1. Կեդրոնական Հայաստանի բուրս աւասապետություն

(Պիքլիսի կամ Բաղէի իշխանապետություն) 440

2. Արեւելեան Հայաստանի բուրս աւասապետություն

Հեֆեսի կամ Ճուլամերկի իշխանապետություն 447

ա. Վանի քուրտ աւասապետներ 449

բ. Խոջապի կամ Մահմուտի իշխանութիւն 451

գ. Ճուլամերկի կամ Հեֆեսի » 453

դ. Ոռաւն — Գաւաշ 454

ե. Բեկրի — Արճեշ 455

3. Ամասիայի իշխանապետություն 456

4. Հարաւային Հայաստանի բուրս իշխանություններ

(Ճէգիրէի իշխանապետություն) 456

ա. Ճէգիրէ 457

բ. Տէր-Իմ 459

գ. Խարբերդ 460

դ. Բալու 460

ե. Էկիլ կամ Ակիլ 460

5. Հիւսիսային Հայաստանի բուրս աւասապետություն

(Պայազիսի փառայություն) 461

ա. Մանազկերտի իշխանութիւն 461

Գ. Նեստորական Անկախ Համայնք 462

Դ. Վրացի անկախ իշխանություններ

(Ախլցխայի փառայություն) 463

Ե. Լազ ձորապետություններ 465

Գ.

Ռուսական Հայաստան

Ռուսական վարչութիւն

Ա. «Հայկական աշխարհ»

Յաւելուած

Վրիպակներ

Ցանկ

Էջ

418

418

425

425

427

429

430

431

432

432

433

433

433

435

43

436

440

447

449

451

453

454

455

456

456

457

459

460

460

460

461

461

462

463

465

466

470

470

473

474

476

ձին արեւանգին քափը, եւ զիւր զերսին 1229--30ին
սլաքի եւ Մուշի (1):

ձեկալեհին դարձաւ Մուղանի դաւար հոն
ձմերելու համար, բայց Թաթարներէն հալածուած
Ամիր գնաց եւ հոն մեռաւ 16 Օգոստոս 1231ին,
(*Խաղբակեանք*, էջ 87—88):

Մուշ եւ Սլաք որոնք վերագրուած էին
Եյուպեաններէն մնացին անոնց ձեռքը մինչեւ Մոն-
կոլներու գալը (2):

Սլաքի իշխանութիւնը 1244ին ինկաւ, էլ
Մուղաքի մասը Ղազիի տէն եւ Մոնկոլները գրաւեցին
բոլոր երկրը:

Դ.

ՄՈՆԿՈՒԵԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԱՆ ԺՐՋԱՆ (1220--1380)

Ա.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՄՈՆԿՈՒ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

Մոնկոլները, որոնք Կեդրոնական Ասիոյ տա-
պասաններէն դեպի արեւմուտք, արեւելք, հարաւ եւ
հիւսիս արեւելքին եւ տակնուրայ ըրին գրեթէ բոլոր
ձանօք աշխարհը, Հայաստան ալ գրաւեցին (տես. վե-
րը, էջ 70—75): Անոնք համեմատաբար կարճ ժամա-
նակի մը մեջ կրցան հսկայ տերութիւն մը հիմնել, որ
կը պարունակէր իր մեջ խիվայի մեծ իշխանութիւնը
եւ Սիւրիայէն մինչեւ Հնդկաց Ովկիանոս տարածուող
երկրները, Աֆղանիստանը, Խուարեզմի մեծ պետե-
րութիւնը, Իրանը, Պաղեստին Աբասեան խալիֆայութիւ-
նը, Հայաստանը ու Փոքր Ասիան, Վրաստանը եւ Կով-
կասեան միւս երկրները, Հարաւային եւ Կեդրոնական
Ռուսիան մինչեւ Նովկորոսի հասարակապետութիւնը
եւ մինչեւ Լեհաստան եւ Հունգարիա: Այսպէս, այս
վիթխարի տերութիւնը, կը շրջէր Ժ. դարուն վերջե-
րը եւ Ժ. դարուն սկիզբները գրեթէ բոլոր ձանօք
աշխարհի մեծագոյն մասին (տես. Գ. Ալբրուեան *Թա-
թարների արշաւանքը*, ԱՐԱՐՍ 1912 էջ 663):

Մոնկոլները ոչ միայն իրենցին տաւ մը եւ-
կիրներու, այլ անոնց մեջ բնակեցուցին տուն-կառ-
ներով իրենց բանակներուն հետեւող ցեղակիցները եւ
այսպէս տաւ մը երկիրներու, իմեջ այլոց Հայաս-
տանի, բնակչութեան ցեղային բաղկացութիւնը այլա-
փոխեցին:

Նոյնպէս Հայաստանի, Հայ, արաբ, ֆուրս,
քուրդ եւ քուրմէն բազմաթիւ անկախ եւ կէս ան-

կախ իշխանութիւններէն ոմանք ջնջուեցան եւ ու-
րիշներ իրենց ինքնավարութիւնը պահելով, մասն
Մոնկոլ գերիշխանութեան տակ եւ երկիրը ենթարկու-
եցաւ Մոնկոլներու միանեման տիրապետեան:

Հազիւ մի քանի Հայ եւ Վրացի իշխանու-
թիւններ պահեցին իրենց տանտիրական իշխանութիւ-
նները տուրք եւ զինուոր տալու պայմանով, մինչ ջնջուե-
ցան — ինչպէս տեսնուեցաւ — մահմետական բոլոր իշ-
խանութիւնները, ինչպէս, Դաւիթի եմիրութիւնը
(1236), Արաբկէտանց իշխանութիւնը (1231), Կար-
նոյ Սուլթոնեան Սուլթանութիւնը (1242), Կարսի ե-
միրութիւնը (1239), Ռեթոնեանց Հասան Քէֆի (1231),
Խարբերդի (1231) եւ Ամիրի (1227) իշխանութիւ-
նները, որոնք կը գրաւուէին Մոնկոլներէն: Նոյնպէս
անոնք Հայաստանէն կը վանէին Գոնիայի Սելջուկ
Ռումի Սուլթանները (1243) որոնք մինչեւ երգնկա եւ
Կարին առաջացած էին եւ երկրորդի Եյուպեանները
(1245)՝ որոնք քաղաքացած էին մինչեւ Սլաք, Հայաս-
տանի սիրտը:

Մահմադուրապէս Մահմետականներու դեմ ցոյց
տուած այս անողոք խառնարկը կրնայ մեկնուիլ այն
տեսլութեամբ որ մահմետականներ ցոյց տուած են
հանգեպ Թաթարներու, երբ անոնք տակաւին ոչ
բռնատնտեսութեան եւ ոչ ալ իսլամութեան յարած էին,
եւ իրենց առաջին յարձակումներուն առարկայ կ'ը-
նէին Ասիոյ իսլամ պետութիւնները: Արդարեւ, Մոն-
կոլները Պարսկաստանի իսլամ իշխանութիւնները
ոտնակոխ ընելէ վերջ, գրաւեցին Աբասեան խալի-
ֆայութեան մայրաղաքը՝ Պաղեստին եւ անողոք
պայքարով մը մահաւոյցան երկրորդի մեմլուկներուն
դեմ, որոնք իսլամութեան պաշտպան կը կանգնէին:

Ընդհակառակը աւելի թոյլատու եղան հան-
դեպ բռնատնտեսից, վասնզի աւելի համակիր էին ա-

(1) *Կիրակոս* (էջ 133—135) Աշխարհը կը յիշատակէ
1225ին Սուլթան Բզնուեանցի տիրութիւնը:

(2) Իսկ իսլամական (էջ 347), իսլամի պաշտօնումին
թուականը եւ Ռուսի Սուլթանին հետ անոր գրաւումը կը գնէ
1229—1230 թուականին, ինչ որ համաձայն է Սամուէլ Անեցիի

(էջ 149), որուն համաձայն 1227 պէտք է ըլլայ Դարեգին
կաթողիկոս (Խաղբակեանք, էջ 92), 1228—9ին ձեռնադրուի կողմէ
Խաղբը պաշտօնաւոր եւ գրաւուած ցոյց կուտայ, որով 1229—
30ին ալ բնական կը դառնայ Աշխարհը վերագրուումը:

նոնց շնորհիւ Նեստրական ֆարոգիչներու, որոնք իրենց մէջ մուսկ գործած եւ նոյնիսկ քաղաքացած էին Մեծ Մոնկոլին արժուները:

Թերեւս փոսոնեաները, իբր երկիրին բնիկները, սիրաւորեալու հաշիւն ալ տեղ մը ունէր ասոր մէջ:

Մոնկոլները պաշտպանեցին նաեւ Կիլիկիոյ Հայոց քաղաքները, հասարակաց բռնամիտին՝ Եգիպտոսի Մեմֆիսներուն դէմ, որոնք Սիւրիան նուաճելէ վերջ, կը ջանային տիրել նաեւ Կիլիկիոյ:

Մոնկոլները կարճ ժամանակի մը մէջ Հայաստանի մեծագոյն մասին տիրեցին եւ անկէ հետագոյն Սելջուկները եւ անոնցմէ հովանաւորեալ իսլամ իշխանութիւնները, բայց մեր երկիրին մէջ չհաստատեցին Հայաստանի յատուկ վարչութիւն մը, իշխանի մը կամ կուսակալի մը հրամանին տակ, այլ երկար տեւեմ Հայաստանը կառավարեցին ուղղակի պետութեան կերպով, նախ Մեծ Մոնկոլին մայրաքաղաքէն Ղարապուտէն (կամ Գարազուրում) եւ ապա Իլխանեան խանութեան կերպով: Պաղտատէն, մինչեւ որ Մոնկոլ պետութիւնը փայլաւեցաւ:

Ա. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒՂՂԱԿԻ ՄԵԾ ՄՈՆԿՈՂԻՆ ԵՆԹԱԿԱՅ (1236—1251)

Մոնկոլները առաջին անգամ յնդհարուեցան Վրաց հետ, 1220ին, եւ կռուեցան Հայ զօրքերուն հետ, որոնք Իւանէի հրամանատարութեան տակ կը գտնուէին (*Խաղաղեանք Ա.* էջ 89): Յետոյ փառուեցան: 1231ին կրկին երեւացին: Ջալալեֆինը հալածելու պատրուով եւ կործանեցին Գանձակը 1232—1233ին: Իսկ կանոնաւոր արշաւանքը դէպի Հայաստան սկսաւ 1236ին (*նոյն*):

Ժամանակակից յիշատակագիր մը 1236ին կը գրէ քիւ «յարեաւ ազգ մի զազանաբարոյ եւ անողորմ եւ հեղեղ բազում արիւն... բնական անուշ նորա խարա թաթար... ոչ կարեմ պատմել զանցս չարչարանացս որ ետ ըմպել զբաժակն բարկութեան Այրարատեան գաւառին եւ Անուոյ եւս առաւել, զոր իմ է տեսեալ զանհնարին ողբն...» (*Յուցակ Ձեռագրաց Վենետիկի*. էջ 443):

Մոնկոլները արդէն 1240ին ամբողջ երկիրն տիրած էին (*Վարդան*. էջ 181. հմմտ. Գ. Ալթունեան *Արարատ*. 1912 էջ 683), առանց մեծ դժուարութեան, «իսող ժամանակս անվաստակ եւ առանց աշխատութեան» (*Վարդան*. էջ 109) «զի ոչ որ էր, որ ընդդէմ կայր նոցա կամ պատերազմէր ընդ նոսա (*Կիրակոս*. էջ 136):

Հայ իշխանները անպատրաստ էին եւ առանձին առանձին միայն իրենց սննդին եւ ստացուածքին վրայ կը մտածէին: Ուստի Մոնկոլներու դէմ ոչ մէկ զանգուածային դիմադրութիւն ցոյց կուտային հակառակ անոր որ ժողովուրդը տրամադիր էր կռուելու

իր երկիրը պաշտպանելու համար: Մասնաւորապէս պակսեցաւ կեդրոնական դէմք մը որ հզօր բազուկով մը դիմադրութիւնը կազմակերպէր: Հետեւաբար Հայ իշխանները «ոչ էին կարող զդէմ ունել անհնարին փրոյն եկելոյ, վասն այսորիկ անծնապահք եղեն» (*Կիրակոս* էջ 126). եւ տեսնելով որ անոնք որ կը հնազանդէին, շնորհ կը գտնէին, իրենք ալ հպատակութիւն յայտնեցին, հարկ եւ զինուոր տալով:

Մոնկոլները զինուորական գրաւման ենթարկելով Հայաստանը, այս երկիրն համար յատուկ քաղաքային (*civil*) վարչութիւն մը չհաստատեցին: Երկիրը զինուորականապէս գրաւած էին եւ կը կառավարէին զօրավարներով (1) որոնք ուղղակի կախում ունէին Գարազուրում նստող Մեծ Մոնկոլներէն մինչեւ 1251:

Եւ որովհետեւ Մոնկոլ տիրապետութեան գրեթէ միակ հպատակակէսը հարկանոցութիւնն էր, նման արաբականին, անոնք ալ Արաբներուն պէս հանդուրժեցին իրենց հպատակութիւն յայտնող իշխաններու գոյութեան, իրենց գերիշխանութեան տակ, եւ նոյնիսկ անոնց իրարու հետ գործակցութեան աչք զոցեզին:

Եւ ինչպէս որ Արաբներու տեսն ուսիկանին փոխ Հայ պատրիկ մը կամ իշխանաց իշխան մը կար, Մոնկոլներու տեսն ալ Հայ պատրիկ մը (առանց այս կոչումին) գոյութիւն ունէր, իբր միջնորդ կամ ներկայացուցիչ միւս իշխաններուն:

Այսպէս, Մոնկոլ գրոհին սկիզբը Ջաֆար ամիր սպասալարին († 1212) եղբայրը՝ Իւանէ զրխաւորն էր Հայ իշխաններուն:

Երբ ան մեռաւ 1227ին, իրեն յաջորդեց Աւագ իշխան († 1250) որ ինչպէս պիտի տեսնուի, Վրաստանի շահներուն առանց դաւանանելու, կրցաւ շահիկ Մոնկոլներուն վստահութիւնը եւ Մոնկոլ Մեծ Խաններուն Հայաստանի եւ Վրաստանի ներկայացուցիչին դերը կատարեց եւ կրցաւ պաշտպանել Վրաստանի եւ Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող իշխանութիւններու ինքնավարութիւնը, ինքն կատարելով առանց տնտեսի իշխանապետի դերը, Մոնկոլ զօրավարներու փոխ, Հայաստանի եւ Վրաստանի վերաբերեալ հարցերու համար մինչեւ Ղարապուտում ալ երբաւով երբեմն:

Իսկ բուն Մոնկոլ իշխանութիւնը կը խորհրդանշէր Մոնկոլ զօրավարը, որուն փառաբանութիւնն էր հարկահանը: Այս ամենագոյնիկ պաշտօնաւարը Մոնկոլ տիրապետութեան համար ամենակենսական գործ մը ունէր: Արաբ տիրապետութեան շրջանին Դուլին նստող ուսիկանին պէս, որուն գործն էր Հայաստանի հարկը հաւաքել եւ Գամասկոս կամ Պաղտատ դրկել. Մոնկոլ հարկահանն ալ Հայաստանի հարկը կը հաւաքէր եւ Ղարապուտում կը դրկէր:

Ասոր համար Վարդան եւ Կիրակոս ժամանակակից պատմագիրները Մոնկոլ հարկահանները *Ոստիկան* կը կոչեն:

Առաջին յիշուած հարկահանն էր Գարապուդան որ 1246—1247ին, (2) Հայաստան, Վրաստան եւ Ալուան

(1) Այսպէս Հայաստանը նուաճած եւ կառավարած է 1236էն 1242 Ջաֆարը, որուն մահէն ետք եկած է Բաշու (1242—1255) եւ Հուլաղուն (1255—1259):

(2) Ըստ Ջամշեանի (Գ. 213) 1239ին, Գաթաթները Անիի եւ Կարսի գրաւումէն վերջ, երբ Մուղան քաղաքացան Գարապուդան կուսակալ կամ իշխան (իւս հարկահան) գրին:

նից աշխարհ ղրկուած էր Մեծ Մոնկոլ Քիւնի խա-
նէն (1242—1248):

Գարապուղայի դաժան եւ անհանելի հարկա-
հանութիւնը պատճառ եղաւ որ հազիւ քէ Մոնկոլ
ժիրապետութիւնը հաստատուած Հայաստանի մէջ,
1248—1249ին խմորուի ապստամբութեան զաղա-
փարը, Հայաստանի եւ Վրաստանի աւասական իւ-
խաններու մէջ, եւ Հայ ու Վրացի իշխաններ իրենց
զօրքերով հաւաքուին Թիֆլիզ՝ Վրաց Գաւթի քա-
ղաւորին ֆոյլ:

Արդէն բաւական բոլով զինուած պա-
րաս ոյժեր հաւաքուած էին եւ որոշած ապստամբիլ,
երբ Բուզա, որ նախօրօք տեղեկութիւն ստացած էր,
ձերբակալեց հաւաքուած Հայ եւ Վրացի իշխանները
եւ անցուլիս ձգեց ապստամբները:

Հակառակ ասոր սակայն Հայ եւ Վրացի
զինուած ուժեր Թիֆլիզի եւ Լոռիի շրջակայքը, կարգ
մը վայրէր, բմբոսացան, մասնակցութեամբ Հայ եւ
Վրացի զինուորական, (*Հայ ժողովուրդի պատ-
մութիւն* էջ 211):

Մոնկոլները մեծ խստութեամբ այս բմբոս-
ութիւնը ընկնեցին, եւ աւելի անողոք եղան:

Բ. ՀԱՅԱՍՏԱՆ՝ ՄԱՍ ԻԼԽԱՆԵԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ

(1251—1335)

1251ին Մոնկոլ պետութիւնը ստորաբաժնուե-
ցաւ մասերու: Այս մասերէն մէկն էր Պարսկաստանի
նիւղը, որուն առաջին վեհապետն եղաւ Մանգուկամ
Մանկու խան (1251—1259), որ պետութեան ամեն
մասերուն մէջ աշխարհագիր կասարելու եւ հարկերու
զանձումը կարգաւորելու համար 1254ին Արդուն
անուն խելացի եւ հարպիկ մարդ մը (*Կիրակոս* էջ
161 եւ 162. եւ վերը, էջ 72) ղրկեց Հայաստան,
Վրաստան եւ Աղուանից աշխարհ, երբ Հայաստանի
զինուորական կառավարիչն էր, իր կողմէ ղրկուած
Քաչու եւ Գազան հաստատուած Քարուի բանակները
Հայաստանէն անցնելով մինչեւ Միջագետք եւ Դա-
մասկոս առաջացած էին: Այսպէս, Մանգու եւ Քա-
րու, փոխադարձ հաւանութեամբ անուանեցին Ար-
դունը որ իրեն օգնական ուներ Քարուի կողմէ ղր-
կուած Թուրա աղան: Անոնք իրենց պաշտօնը կասա-
րեցին խստութեամբ. ինչպէս կը հաստատեն Կիրակոս
Գանձակեցին (էջ 209) եւ Վարդան վարդապետ (էջ
148) պատմիչները (տես. վերը, էջ 73):

Արդունի առաջին գործը եղաւ մարդահամա-
րը զոր կասարելու համար շրջեցաւ երկիրին ամեն
կողմերը բնակչութեան, մասնաւորապէս աշխատող
ձեռներու, ինչպէս անասուններու բիւր նշդելու եւ
հողային ստացումները արձանագրելու եւ ապա
տուրքերու նոր սակեր սահմանելու համար:

Զամչեան (Գ. 221) եւ Գ. Ալբունեան (*Արա-
րատ*. 1912 էջ 813), կ'ըսեն քէ Արդուն գործած է
Հայաստանի մէջ օգնական ունենալով Գարապուղան,
որ հաւանորէն նախապէս իբր հարկահան պաշտօնա-
վարող անձն է:

Համաձայն Արդունի հաստատած նոր դրու-
քեան, 15էն 60 տարեկան ամեն այր մարդ պէտք էր
վճարէր զխահարկ դրամով, նոյնպէս արդիւնա-
բերութեան հարկ տալ՝ բերով:

Ասով չէր վերջանար հարկերու ցուցակը:

Մոնկոլներ կ'սխալէին որ իւրաքանչիւր
զինդէն մէկէն մինչեւ երեք հոգի տուէր նաւթաներու
վրայ աշխատելու: Մոնկոլ պաշտօնեաները պէտք էր
կերակրել եւ անոնց պէտքերը հոգալ: Տուրքեր պետ-
էին նաեւ արհեստաւորներու եւ վաճառականներու
վրայ, ինչպէս նաեւ ձկնորսութեան, հանքերու, արո-
տաւարներու եւ անտառներու վրայ: Տուրքէ ազատ էին
միայն եկեղեցիները եւ կղերականները:

Նուանուած Հայաստանի բոլոր գաւառները
եւ քաղաքները ունէին կառավարիչներ եւ հարկա-
հաններ, որոնց զխաւոր պարսկացուներէն էր տուրք
հաւաքել եւ բնակչութիւնը հնազանդութեան մէջ
պահել:

Մոնկոլ պաշտօնասարները կը գործէին կա-
մայական կերպով, դաժան ճշտումներ եւ հալածանքներ
գործադրելով եւ չարաչար կեղեքելով ժողովուրդը:

Աւասապետները եւ ազնուականներն ալ զերծ
չէին այս հարստահարութիւններէն, վասնզի անոնցմէ
ալ կը պահանջէին ոսկի, արծաթ, բանկազին բեհեզ-
ներ եւ կը բռնադատէին անոնց ձիերը եւ կը հարկա-
դրէին զինուորական ծառայութեան (*Հայ ժողովուր-
դի պատմութիւն* էջ 210—1):

Ասկէ զատ հողային հարստութենէն կը զըր-
կէին կալուածատերերը, իբր վարձատրութիւն Մոնկոլ
պաշտօնասարներու եւ զինուորականներու, տալով
հողի ընդարձակ տարածութիւններ, իբրեւ կալուած
կամ սեփականութիւն: Այս հողերը կը կոչուէին
իկտա: Ժ. Գ. դարուն վերջերը *իկտա*ները վերածուե-
ցան ժառանգական հողատիրութիւններու, որոնց մէջ
ապրող զիւղացիները պարզապէս հողին կալ-
ուած եւ հողատերներէն կախում ունեցող մօակներ
դարձան:

Մոնկոլները իրենց հաստատած տուրքերով,
բնիկ հողատերները նսեւելով եւ հալածելով, հետզհե-
տէ ոչնչացուցին, եւ զաղքելու հարկադրեցին հայ
հնօրեայ ազնուականները կամ նախաւորական տուն-
ներու անդամները, որոնք գրեթէ բոլորովին անհետա-
ցան: Մոնկոլներու հարկերը այնքան ծանր եւ զա-
նոնք զանձնելու եղանակը այնքան դաժան էր որ Կի-
լիկիոյ Հեքում քաղաւորը Հայաստանի Հայերուն վի-
ճակը բարեւելու, ինչպէս նաեւ Քաթարներու
պաշտպանութիւնը ապահովելու համար իր երկ-
րին, 1246ին, իր եղբայրը՝ Մմբաս Գունեստապըր, ղըր-
կեց Քիւնի խանին եւ 1253—1256ի երկար ուղե-
ւորութեամբ մը ինքն զնաց Մոնկոլ խանին մինչեւ
Փեքին, եւ կրցաւ հարկերու քերտացում ձեռք բերել:

Բայց Արդուն վերսին ծանցացուց հարկերը
այնքան որ բոլորները եղան: Նաեւ իր քաղաքական
բռնամիտներէն, որոնք զինքն կ'ուզէին հեռացնել պաշ-
տօնէ: Արդուն մեծ խանին արհունիքը կոչուեցաւ
բացատրութիւն տալու համար եւ բանտարկուեցաւ
(Զամ. Գ. 249):

Մանկու խան, 1255ին, իր եղբայրը Հուլա-
դուն անուանեց «Արեւմտից խան» եւ իրեն երկրորդ:

ամոր պաշտօնի տարածումը մինչև Միջերկրական ծովերը:

Այսպես, Հայաստան, Պարսկաստանի տիրող Մոնկոլ հարստության ստորադրեալ իշխանության մը մաս կազմեց, առանց մասնաւոր վարչութեան:

Հուլաղուն տեղի իրանի, Միջագետքի, Հայաստանի, Աղուանից երկրին, ու Փայտակարանի, ինչպէս նաեւ Փոքր Ասիոյ արեւելեան մասերուն:

Իր պետութիւնը կոչուեցաւ *Արեւմտեան կամ Հուլաղուն իշխանութիւն* կամ *Իլդղանեան Մոնկոլ խանութիւն*, որ շարունակեց իր գոյութիւնը մինչեւ ժ.դ. դարուն կեսերը:

Այս նոր պետութեան մայրաքաղաքը եղաւ Գաւր Դաւիթ եւ ապա Պաղատ:

Հուլաղուն իշխանութեան ժամանակամիջոցին, Հայաստան մնալով հանդերձ ուղղակի կապուած իշխանեան իշխանութեան կեդրոնին, կարճ ատեն մը ունեցաւ փոխարքայ մը:

Հուլաղուն, որուն առաջին գործերէն մէկը եղաւ ամբողջ իրանը եւ իրազք սարսափի մէջ պահող Իսլամիական կեդրոնը՝ Ալամուսը կործանել, հոն գացած ատեն, 1256ին, Հայաստանի եւ Աղուանից աշխարհին համար փոխանորդ նշանակեց իր երեւելի իշխաններէն Ղուլ խանը, որ հպարտ եւ անողորմ մարդ մըն էր:

Իր զօրք աւելի անագորոյն քան ինքն, տարածուեցան գիւղերն ու վանքերը, եւ չարաչար կեղեքեցին անտէր ժողովուրդը, կողոպտեցին անոնց ինչքերը եւ ընդդիմացողները գանակոծեցին: Նոյնպէս կրօնական հալածանք ալ գործադրեցին, խաչերը խորտակելով եւ այրելով (Չամ. Գ. էջ 254):

Ղուլ խանի (1256-†) յաջորդեց, իր որդին Միզան, որ հազիւ պաշտօնի ձեռնարկած էր, երբ Հուլաղուն դարձաւ Մուղան, եւ ինքն ձեռք առաւ Հայաստանի կառավարութիւնը եւ մեղմութեամբ վարուեցաւ Հայոց եւ Վրաց հետ ու Հայ եւ Վրացի զօրքին եւ անոնց իշխաններու հետ դէպի Միջագետք եւ Պաղատ արշաւեց, Հայաստանի մէջ ձգելով իբր վերակացու խաղաղասէր մարդիկ:

Ըստ Օրբելեանի (էջ 159—160), այդ միջոցին (1256) Հայաստան կը դառնար կրկին Արդունը, որ ինչպէս տեսնուեցաւ բանասերկուած էր Մեծ Մոնկոլ Մանգոյ խանին քով, ուր էր նաեւ Սմբատ Օրբելեան: Ասիկա ինչպէս Արդունի վկայութիւն տուաւ եւ փրկեց անոր կեանքը, եւ հետը առնելով եկաւ Հայաստան եւ Վրաստան (Չամ. Գ. 250):

Արդուն, շնորհապարտ, թեթեւոյց հարկերը եւ եկեղեցական կալուածները ազատ կացոյց տուրէ սակայն դարձեալ գործադրեց կեղեքումներ, հարստահարութիւններ եւ ոնիրներ, մանաւանդ անոնց դէմ որոնք իրեն հակառակորդ էին կամ Մանգոյ խանին առջեւ զինքն ամբաստանած կամ իր մասին դժգոհութիւն յայտնած էին:

Հաւանորէն աւելի ազատեց գործել սկսաւ 1259ին վերջ, երբ Պարսկաստանի գահը բարձրացաւ, Հուլաղուն եւ Հայաստանէն հեռացաւ:

Հուլաղուն, ամբողջովին նուաճեց Հայաստանը, տակաւին իսլամական տիրապետութեան տակ մնացած Մուշաղիներ, 1259ին գրաւել հրամայելով

իր կրտսեր որդւոյն՝ Իսմուսինի: Իսլամութեան այս վերջին պատուարը երկար ատեն տկար Մոնկոլ յարձակումներուն, շնորհիւ իր ամուր պարիսպներուն եւ բնակիչներուն արիւթեան, բայց վերջապէս 1260ին սովէն նեղուած սխալուեցաւ անձնատուր ըլլալ Մոնկոլներուն որոնք անխնայ վարուեցան այս քաղաքին հետ. (Գ. Ալթունեան. *Արարատ*. 1912 էջ 816):

Հայաստանի ամբողջական գրաւումէն վերջ, հարկահանութիւնները կը շարունակուէին խստութեամբ:

Հարկերը այնքան ծանր էին, որ ժողովուրդը չէր կրնար վճարել: Այդ պարագային տուրքին տեղ կ'առնէին հարկատուին զաւակները, աղքիկ կամ մանչ:

Սգասելու համար գիւղացի յանախ կ'ապաստանէին լեռները եւ անտառները, սակայն երբ բռնուէին սոսկալի տանջանքներու կ'ենթարկուէին եւ նոյնիսկ կ'սպաննուէին:

Ժողովուրդը չէր կրնար տկալ եւ մեծ զայրոյթ կար: Այս պատճառով Հայաստանի եւ Վրաստանի մէջ կը պատահէին զինեալ բմբոսութիւններու դէպքեր, որոնք 1261ին վերածուեցան ընդհանուր ապստամբութեան, որուն կեդրոնը դարձեալ արեւելեան Վրաստանն էր:

Վրաստանի Դաւիթ քաղաւորը ուզեց օգտագործել ժողովուրդին դժգոհութիւնը եւ ապստամբեցաւ Հուլաղուն դէմ եւ ամառացաւ անառիկ վայրեր:

Վրաստանէն եւ Հայաստանէն Դաւիթի մօտ հաւաքուեցան մեծ քանակ զինուած խումբեր եւ զանազան շրջաններու հողատէրեր, եւ ոտքի հանեցին բնակչութիւնը:

Այս ապստամբութեան մասնակցեցան Շիրակի, Լոռիի, Սեւանայ եւ մասնաւորապէս Խաչենի շրջաններու բնակիչները: Ապստամբները ամառացան լեռնային վայրերու մէջ եւ յանախակի յարձակումներ գործեցին Մոնկոլ զօրքերուն վրայ եւ մեծ վնաս պատճառեցին:

Բայց որովհետեւ ապստամբները կը գործէին անջատ անջատ, առանց համակարգուած եւ միահամուռ ոյժերու, չկրցան վանել Մոնկոլ նուաճողները:

Մոնկոլները խիստ դժան եղանակով մը ննեցին այս բմբոսութիւնը, ընդհանուր սարսափ ենթարկելով բնակչութիւնը (*Հայ ժողովրդի պատմ.* 1943. Երեւան, էջ 212—213):

Ապստամբութիւնը ընկնելէ վերջ Հուլաղուն ա'լ աւելի խստութեամբ վարուեցաւ եւ մահապատիժի ենթարկեց ապստամբութեան մասնակցողները, որոնց մէջ էին Շիրակի եւ Լոռիի՝ Զաֆարէ եւ Խաչենի՝ Հասան Զալալ իշխանները:

Այս ապստամբութեան նուաճումէն վերջ, Հայաստանի մէջ նոր փորձեր չկատարուեցան ապստամբութեան եւ կատարեալ համակերպութեան շրջան մը սկսաւ:

Արդուն, իբր հարկահան, մեծ հեղինակութեամբ իր պաշտօնը շարունակեց Հուլաղուն (1259—1265) եւ անոր որդւոյն Ապաղայի (1265—1283) իշ-

խանութիւններու ասեմ, (1) մնալով իր պաշտօնին վրայ, մինչեւ իր մահը՝ 1275 (Գ. Ալթունեան. *Արարատ*. 1912 էջ 1123):

Արդունի վարչութեան Տակ Հայաստան եմ- քարկուեցաւ Տեսեսական Բայալուի, ինչ որ ընդամենը երեւոյթ մըն էր Իլխանեան պետութեան մէջ, բայց գոնէ խաղաղ մնաց եւ արիւնահեղութիւն- ներ չպատահեցան մօտաւորապէս կէս դար:

Հուղալու խան եւ իր որդին Ապաղա խան քեւ իրենց պաշտօնեաներով կը կեդեֆին Հայաս- տանը, բայց աւելի կամ նուազ չափով Բիւսոնեա- ներուն Բարեկամ էին, իրենց Բիւսոնեայ կիներուն կամ մայրերուն ազդեցութեան Տակ (Տես. վերը էջ 73), ուստի կրօնական հալածանքներ չգործադրեցին եւ ասոր համար Հայերը Երախապարտ մնացին:

Ժամանակակից գրիչներ, ձեռագրաց յիշա- տակարաններու մէջ, ինչպէս 1273ին Ռմի մայրաքա- ղաք գրուած Աւեստանի մը գրիչը՝ Ասում Բն. (Տես. *Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Վասպուրականի*, էջ 97) աղօթներ ունի Ասունոյ «գի տացէ թագա- լորիս մերոյ Ապաղայ դանիս՝ զաւրութիւն եւ յաղթութիւն սմա իվերա թշնամեաց խաչին, սուրբ թշնամեաց սորա մտցեն իսիրտս իւրեանց եւ մի կարասցեն կեալ ընդդէմ սորայ հակառակորդը սորայ, այլ եղեցին թշնամիք սորայ կոխան ամենայն ազգաց քրիստոնէից»:

Մոնկոլ վարչակութիւնները որոշ չափով մը մեղմելու նպատակով եւ նաեւ իմաստութիւնը Կիլիկիոյ Հեթում Բագաւորին (1219—1270) որ իրաւեա Բաղա- Բաղանութեամբ Բաշու գօրավարին հետ դաշինք կըն- քեց (1243) եւ յանձն առաւ իր գօրծերով օգնել Թա- քարներուն, պայմանով որ անոնք պաշտպանեն Կիլի- կիոյ Հայոց Բագաւորութիւնը:

Հեթում իբր գինակից Հուղալու խանի, անոր հետ 1259ին գործակցեցաւ, երբ ան դէպի հարաւ կ'արշաւէր:

Որչափ ասեմ որ Մոնկոլները Բարեկամ էին Բիւսոնեից եւ պաշտպան՝ Կիլիկիոյ Հայ Բագաւորու- քեան, քիչ շատ Հայերը լեզու մը գտած էին Մոնկոլ- ներուն հետ ապրելու, սակայն դժբախտաբար մահ- մեականութիւնը մեծ յառաջդիմութիւններ կ'ըներ Թաքարներու մէջ եւ կրօնական ասելութեամբ կը լեցնէր զանոնք: Հետեւաբար Ղազան Մահմուտ (1289—1304) երբ վերջապէս Իսլամութիւնը ընդու- նեց 1303ին, Հայերու վիճակը շատ վատարացաւ:

Մինչեւ այն ասեմ Մոնկոլները քիչ շատ գո- հացում տուած էին Հայոց եւ յսած՝ անոնց բողոքնե- րը, քեւ անողոք եղած՝ մասնաւորապէս հարկա- պահանջութեան մէջ որ իրենց Բաղալային վարչու- քեան հիմն էր:

Իլխանեանները, նոր կարգիւ չէին հաստատ- ւած Հայաստանի մէջ, այլ հին դրութեամբ կը կառավա- րէին, Հայ իշխանապետ մըն ալ պահելով իբր ներ- կայացուցիչ: Անոնց առաջինը եղաւ Աւագ († 1250), որ անգլաակ ըլլալով իրեն յաջորդեց Արաբէկ

Աւագուն († 1248), որ Աւագի պէս գրաւած էր Մոնկոլ- ներու վասնութիւնը. (*Խաղաղեանք Ա.* էջ 6 եւ 97) եւ մօտաւորապէս 25 տարի (1275—1275) Հայաստանը կառավարեց իբր արաբէկ (*Նոյն. Բ.* 38):

Այս միջոցներուն է որ Զափարեանց եւ Օրբէլ- Եանց հին հակառակութիւնը նորէն կ'արձարձուէր եւ Օրբէլեանց կը յաջողէին Մոնկոլ խաներու սիրելի դառնալ եւ իրենց գրաւել այն տեղը գոր Զափարեանց ունեին Հայաստանի մէջ: Այսպէս, Սմբատ Օրբէլեան պիտի ստանար ուղղակի Բաքար գերիշխանութեան Տակ աւելի լայն ազատութիւններ եւ իր եղբայրը Տարսային՝ Սիւնեաց Նահանգին մէջ «արքայաւում» իշ- խանութիւն մը, որ իր հովանին պիտի տարածէր միւս Հայ իշխանութիւններուն վրայ: Դժբախտաբար այս իշխանութիւնը կարճ պիտի տեւէր, վասնզի Մոնկոլ պետութիւնը պիտի Բայալուէր (Տես. վերը, էջ 73—75):

Ինչպէս, բոլոր աւսարհակալ պետութիւններու նախադրուած է, մանաւանդ երբ անոնք յանկարծա- կան զարգացմամբ բազմաթիւ երկիրներ գրաւած են, Մոնկոլ մեծ պետութիւնն ալ չկրցաւ ամրակուռ միու- րիւն մը կազմել, եւ շուտով սկսաւ Բայալուիլ: Ապրա- տամբութիւններ եւ խռովութիւններ պակաս չեղան այս ընդարձակածաւալ պետութեան մէջ, ուր ոյժը կը Բագաւորէր եւ բռնութիւնն ու կեղեքումը պետական վարչութեան գլխաւոր նպատակակէտն էր:

Երբ Հայերը Հայաստանի մէջ ուժաստիւռ հա- մակերպած էին եւ չէին խորհեր Բաքարեանալու վրա- ղայ, մանկեականները, որոնք կորսնցուցած էին, իրենց անկախ իշխանութիւնները, զանոնք վերականգ- մելու համար առիթի կ'սպասէին. Բանի որ հոն՝ եր- կիրին մէջ էին: Մանաւորապէս ծայրագլուաւները, որոնք դրացի ունեին իսլամ իշխանութիւններ, այս տեսակ խմորումներու յարմար գետին կը ներկայացը- նէին:

Այսպէս, 1275—76ին, Կապադովկիոյ եւ Ի- կոնիոյ բնակիչները եղիպտոսի Մեմլուքներուն հետ համաձայնելով ապստամբութեան մը կը պատրաս- տուէին, երբ Կիլիկիոյ Լեւոն Բագաւորը (1270—1289) անոնց Բաղալեցութիւնը բռնելով յայտնեց Թաքարնե- րուն: Դաւադիրները չարաչար պատժուեցան (Չամ. Գ. 279): Որովհետեւ Լեւոն 1276ին Ապաղայի տուած այցելութեանէն դարձին Կիլիկիոյ վրայ յարձակող Սել- ջուկներուն յաղթած էր (1277), Ապաղա առաջարկեց Հայոց Բագաւորին իրեն բողոքը Կապադովկիոյ եւ Միջագետքի այն մասերը, որոնց Թաքարները կը տը- րէին, պայմանով, որ անոնց հարկը իրեն դրէին: Լեւոն այս առաջարկը մերժեց, անտուտ իր գործը չղծուա- րացնելու եւ մտաւ երկրով պատերազմելու հար- կադրուած չրլալու համար եւ խորհուրդ տուաւ այդ շրջանակներու վրայ կարգել կուսակալներ որպէսզի դիւրաւ կառավարուին (*Հեթում* էջ 54. Չամ. Գ. 279):

Ապաղա՝ Լեւոնի խորհուրդին անսաց եւ կա- ռավարիչներ նշանակեց այդ շրջաններուն, սակայն

(1) Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ՝ զրիչը Ռոմանոս վրդ. կ'ըսէ թէ գրուած է 1276ին ի իրեզերակալութեան դուպիլա դանին եւ յոստանիութեան (*Կարդա՛ յոստիկանութեան*)

Ապաղա Ղանին որդայ եղբա(ւ)ր նորին (Յուցակ վեցնեկի ձեռա- գրաց Ա. 425): Ասկէ որոշ կը հասկցուի թէ Հուղալու եւ Ա- պաղա Մեծ Մոնկոլին ստորագրեալ էին:

ասիկա իրական դարձան մը չեղաւ, քանի որ անձանքի հարկերու տակ կը նստուէր երկիրը:

Այնպէս որ 1278ին վերստին ապստամբեցան Կապադովկիոյ բնակիչները եւ շարդեցին Քարաբները եւ սուլթան Իմնչեւ Եկեղեցաց գաւառը եւ Երզնկան գրաւեցին եւ Բաղաբին Շահապ նշանակուած Յովհաննէս իւրեանը եւ պարոնը սպանեցին իւր հօրը Եկեղեցաց գաւառին հոգեւոր պետին՝ Սարգիս Արքեպիսկոպոսի հետ:

Սարգիս Արքեպիսկոպոս «Մարմասիա» (1266—1279) (Տաւեան. *Մայր-ցուցակ* էջ 552. *Բիւզանդիոն*. Թ. 1446., Ֆ. Մուրաւ. *Յայտ. Յովհ.* էջ յիս. Գ. Խալաբեան. *Մնաց.* էջ ԳԵ. ՀԱ. 1924. էջ 514. *Ազգապատում*. էջ 1798, Անառեան. *Հայ Անձնանուններ ի Բաղարան*. Գ. էջ 594) եւ իւր որդին «պարոն» Յովհաննէս նահասկուեցան 38 ուրիշ անձներու հետ բոլորովին անպարս:

Ապաղա ապստամբներուն դէմ զրկեց իւր եղբայրը՝ Արու Մանգասեմուրը (կամ Մանգասան) եւ զօրավար մը՝ Քրնիբը անուանով: Ստոյգ գրաւեցին Երզնկան 1279ին: Ապաղա ինքն ալ եկաւ Երզնկա (Չամ. Գ. 280). եւ Սարգիս Եպիս. թուները (1) պատուեց (նոյն):

Հետեւաբար, Հայաստանի մէջ Մոնկոլ միահեծան իրապետութիւնը շարունակուեցաւ մինչեւ ԺԳ. դարուն վերջերը, երբ Բայբարի Եսկանք Երեւան գալ սկսած Մոնկոլ կայսրութեան մէջ, կուսակալներու, ցոյց տուած անջատողական ձգտումներով:

1292ին պահ մը, Մոնկոլ պետութեան մէջ անդորրութիւնը խանգարուեցաւ Քեղաթուի (Գաննիաթու կամ Ռեզայիս, Էրնեթ-Թուրնեթի ալ կոչուած, (Տես. վերը, էջ 74), Բաթուի եւ Ղազան խանի կուսակիցներու միջեւ մղուած պայքարներով, բայց Հայաստան մնաց խաղաղ այդ պառակտումներու ժամանակ (2):

Ղազան Մահմուտ խանի (1295—1304) գահակալութեամբ խաղաղեցաւ երկիրը, եւ Հայաստան մնաց խաղաղ մինչեւ Ղազանի մահը, ժողովուրդը երախտապարտ ձգելով, վասնզի երբ 1304ին «Ինքնակալն Խազանն վճարեցաւ ի կենացս... սուգ մեծ է հաս ամենայն տանս արեւելից, մանաւանդ նեղել ազգացս քրիստոնէից, որոյ յիշատակ նորա աւրհնութեամբ եղիցի եւ ընդ սրբոց Թագաւորացն զահակալեսցի, վասնզի իսորա ժամանակս խաղաղացաւ երկիր իրեւ զգրախոս Աստուծոյ»: (Յիւ. ձեռ. էջ միածին Բ. 3722. 353 Բ., *Խաղաղեանք*. Ա. էջ 187): (3).

Այս տուեքը շատ պերճալիսն է եւ ցոյց կու տան քի Ղազան խան որքան զբաղած էր իւր նպատակներուն բարօրութեամբ: Ան կասեցնելու համար պետութեան ճնշեալական եւ նիւթական նիւծումը, տուրքե-

րու ծանրութեան տակ, կը սահմանէ նոր օրէնքներ, որոնք նպատակ ունէին տուրքերու գանձման եղանակը կանոնաւորել, հարկերու հաստատուն տակ մը սահմանել եւ հարկահաւաքներու կամայականութիւններուն վերջ տալ: Ղազան խան հաստատեց չափերու եւ կշիռներու միօրինակութիւնը միւրոյն իլլանեան պետութեան մէջ, եւ Բաղաբեց առեւտուրն ու վաճառականութիւնը եւ գիւղատնտեսութեան զարգացումը: Սակայն այս մասնակի բարեկարգութիւններով կարելի չէր փրկել պետութիւնը, որուն անկումը շարունակեց, վասնզի միայն վեհապետին բարեացակամութիւնը բաւական չէր:

Պատեօնեաները, զօրավար կամ հարկահաւքս սովորութեան կը կեղեքէին եւ կը կողոպտէին:

Նոյն Ղազան խանի ժամանակ Հայաստանի մէջ կը պատեօնավարէր *Նէվրուզ* անուն անգուր զօրավար մը, որ շատ անգործութեամբ կը վարուէր Հայոց հետ, վասնզի սասնիկ կ'աւերէր քրիստոնեաները: Նեվրուզ՝ Ղազանի հակառակորդ Պայտունը վանելու օգնած ըլլալով, սանձաւոր կը գործէր եւ կը Բանդէր Եկեղեցիները եւ կը հալածէր քրիստոնեաները:

Հեթում Բ. (1289—1297), որ նոր խանին՝ Ղազանի հնազանդութիւն յայտնած եւ պատուուած էր անկէ, Սեփաննոս Եպիս. հետ յաջողեցաւ պատեօնակ ընել տալ Նեվրուզը, որուն հետ Հայաստան զրկեց Ղազան իւր Բեռայր Խուրթուեան զօրավարը «Օգնական Քրիստոնէից» (Օրբէլ. Բ. 228. *Ազգապատում* էջ 1727—8):

Ձեռագիրի մը յիշատակարանը (Տես. *Յուցակ Ձեռագրաց Վասպուրականի* էջ 119—120), Սուրբ կը կոչէ Հեթումը «որում ոչ ոք համեմատ իթագաւորս, բայց Քրիստոս միայն», վասնզի անկալ 1296ին եկած էր «Իկիլիկիոյ յարեւելեայս, առ ազնն նետողաց, եւ հանդիպեալ Ղազանին, որ էր այր ժանդ եւ ունէր արքանեակը չարք Իսմայիլականը, վասնզի Տէր էր ընդ Հեթում, յոյժ սիրեցին զնա եւ պատուեցին՝ կատաղի ժողովուրդքն: Եւ վասնզի սպանեալ էր Ղազանն զՊայտունն, վասն սպանման հաւրեղբաւրն իւրոյ, եւ վասնզի քրիստոնեայ էր Պայտունն, ետուն վճիռ. քակել զեկեղեցիս Քրիստոսի եւ յաճորդի (հարճորդի) ազնն Իսմայիլի յարեաւ իվերա... Քակէին զեկեղեցիսն եւ երկուս այլեւս զաղալթանոցսն հրէից եւ հեթանոսս»: Եւ յորժամ սկսան, իրազում տեղիս քակեցին զեկեղեցիսն եւ ըմբռնէին զհաւատացեալս յամենայն ազգաց, վասն որոյ զայսպիսի անցս կրեցին, զի Տէր պատերազմէր ընդ մեր, եւ նորա յանկարծաւրէն յարեան իվերայ միմեանց, հայր զորդի եւ եղբայր զեղբայր՝ սրախոխող եւ դիւթաւալ արարեալ եղեն անթիւք եւ եղիցին եւ յառաջակայն բարի եղիցի: Ապա իմէջ անցեալ արի եւ արթուն

(1) Անոնցմէ մին էր Ներսէս Եպիս. որ 1302ին առաջնորդ էր Եկեղեցաց (տես. ՀԱ. 1924 էջ 315).

(2) Սուրմալու գրուած ձեռագիրի մը յիշատակարանը կ'անշարկէ այն խառնակութեանց դրեւով թէ «եղեւ գրութիւն սորա իրավանգութեան Հայոց Ձեռ. (=1296) յաւուրս բռնու. կայութեան ազգին նետողական, յորում ամի քաղաւորք երեք փո. խեցին յարոն իւրեաց, Քեղաթուր, Պայտուն եւ Ղազանն, եւ յաւարսի տեսարանս, Էր սասկացեալ խռովութիւն իմիջի իւրեանց, զիրեանս զիսեւէին, եւ վերջ մորա յայտնի է Աստու-

ծոյ միայն» (Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Վասպուրականի, էջ 119):

(3) «Թագաւոր իմաստուն եւ բարեխոհ եւ անկեղծ կանգնող՝ որակուած է (տես. Յուցակ Ձեռագրաց Վասպուրականի էջ 142.):

Ասոր յաջորդին՝ Ալաշաբատուի (1304—1317) համար, որ ձեռագիրը Ազգասու կը կոչէ նոյն գովեստը ունի նախ բառերով Տուրուրեան, Բերդակ գրուած ձեռագիր մը (նոյն էջ 149):

Թագաւորն Հայոց Հեթում համալգեաց ի խաղաղութիւն զաղմկեալ աշխարհս ամենայն, քրիստոսաբար ազատեաց զեկեղեցիս եւ զամենայն ուխտն, զորոյ փոխարէնն՝ Տէր հատուցէ զտրիտունը՝ իւրն եւ իւրայոցն, աստ եւ ի հանդերձեալսն...» (հմմտ. նաեւ Մամուէլ Անեցի էջ 164):

Խուրլուեալի բանակին մէջ էին Լիպարիս Օրբէլեան եւ Կաշի Պոսեան հայ իշխաններ, որոնք հաւանօրէն իրենց կարգին դեր մը կատարած պէտք է ըլլան:

Ղազան մեծ բարեկամն էր Հայոց քաղաւորին, եւ Դամասկոսի դաշին մէջ Հայ եւ Մոնկոլ բանակներու կրած պարտութեան վրէժը լուծել կ'ուզէր: Ան Պալսասի մէջ գրկաբաց ընդունեց Հեթում Բ. քաղաւորը եւ կրկնեց իր խոստումները: Սկսան մեծ պատրաստութիւններ: Սակայն Ղազանի շուրջիները, Եգիպտոսի Մեմլուքներէն կաշառուած, ինչպէս նաեւ նոր զօրացած Իսլամութեան կուսակիցներէն թելադրուած, ամեն միջոց իզորձ դրին արշաւանքը ձախողեցնելու համար, բայց որովհետեւ Ղազան հաստատ կը մնար իր որոշումին վրայ բռնաւորեցին զայն (հմմտ. Մաքրիզի, Հեթում էջ 67):

Ղազան Մահմուտ խանի մահէն (1304) վերջ Ղարբանթա կամ Եօլչապաու կամ Ալանաբու խանը, որ Խուսաբանս ալ կոչուած է, կը յաջորդէ իրեն Խորասանէն գալով (1): Ղարբանթա (1304—1309) որ միակամի էր, նախ բարեացակամութեամբ վարուեցաւ Բիւսոնեայի հետ բայց վերջը թշնամացաւ եւ սկսաւ հալածել, նոյնիսկ հրամայելով որ բոլոր իսլամանան բոլոր Բիւսոնեաները, Հայաստանի, Վրաստանի եւ Աղուանից աշխարհին մէջ, եւ ծանր հարկերու տակ ննեց ժողովուրդը եւ ուրիշ այս կարգի չարիքներ գործադրեց (Չամ. Դ. 299):

Ղարբանթայի կը յաջորդէ Ապու Սայիս կամ Պուսայիս (1315—1335 Նոյեմ. 30 †), որմէ Լեւոն Դ. Կիլիկիայ քաղաւորը (1320—1342) օգնութիւն ստացած է 30,000 զօր: Ապուսայիս, վերջին Մոնկոլ վեհապետն է, որուն ժամանակ տակաւին կը պահուէր պետութեան միութիւնը, թեւ ոչ կատարեալ անդորրութեան մէջ եւ խաղաղ:

Պուսայիսի յաջորդեց Արփու խան (1335) որ սպաննուեցաւ եւ Մուսին (1335—1336) զահը յափրեսակեց եւ Բիւսոնեաները հալածել սկսաւ:

Չամաքիա Սեֆեսինեան, Աղբամարի Կարդիկոսը, 1335ին անձամբ գնաց Պալսաս, խնդրելու համար որ Բիւսոնեայից հալածանքը դադրի եւ յաջողեցաւ կարգ մը թոյլատուութիւններ ստանալ, սակայն պետութեան վարիչը Ալի փաշա 1336ին սպաննուելով Խալիք աղայէն, որ ձեւանալով Հասան խան, Պուսայիսի որդի, զահը յափրեսակեց եւ հռչակուեցաւ Մեծ Խան:

Ապուսայիսի մահէն ետք, Մոնկոլ կայսրութեան փայտաւոր եւ անիշխանութեան շրջանը կ'սկսէր:

Այս վիճակէն օգտուելով կարգ մը կուսակալներ եւ բռնաւորներ աստ անդ ինքնիշխան եղան եւ

Մոնկոլ տերութիւնը բաժնեցին զանազան մասերու:

Այլեւս այդ հսկայ պետութիւնը սկսած էր ապրիլ իր հոգեվարքի օրերը:

Հայաստան ալ չկրցաւ ազատ մնալ այս խառնակութեանց հետեւանքներէն եւ կարգ մը բախսախնդիրներու շահաւէտութեանց տապաւնեց դարձաւ:

Գ. ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԽԱՌՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

(1335 — 1380)

Իսկական անիշխանութիւնը կ'սկսի Ապուսայիսի սպանութենէն (1336) վերջ, վասնզի այս վեհապետը արու զուակ չունենալով, Իլխանեան հարսութեան մայր ճիւղը վերջ գտաւ:

Մոնկոլ խաներու զահը իրարու ձեռքէ յափրեսակեցին (տես. վերը, էջ 74—75) բազմաթիւ իշխաններ (եմիր), որոնց մեծ մասն Մոնկոլ կողմնակի իշխանական տոներու շառաւիղներն էին:

Անոնք զահ բարձրացան, բայց ընդհանուր կերպով, պետութեան բոլոր մասերուն մէջ չհասնչուեցան (հմմտ. Խալամական Համայնագիրտարան), եւ զանազան վայրերու մէջ կուսակալ նշանակուած խաները ինքնիշխան եղան:

Հայաստան ալ բացառութիւն չկազմեց: Երկիրին զանազան մասերուն մէջ երեւան եկան անկախ իշխանութիւններ որոնք Հայաստանի կեդրոնին, ինչպէս անոր ծայրագաւառներուն տիրացան եւ երբ ոչ երկար ասէն, գոնէ որոշ ժամանակ մը — մօտաւորապէս կէս դար — կառավարեցին երկիրը, անոր դժբախտութիւնը աւելի ծանրացնելով, վասնզի իրենց գոյութիւնը պահելու եւ իշխանութիւնները ամրապնդելու համար, իրարու հետ անդադար կրուեցան եւ աւերածութեան եւ թուառութեան պատճառ եղան:

Արդեւ տեսնուեցաւ թէ Մոնկոլ տիրապետութիւնը յանկարծ ինչպիսի ընդարձակութիւն մը ստացած եւ ինչպէս Եգիպտոսի Մեմլուքներուն եւ Փոքր Ասիոյ Սելջուկներուն հետ իր մղած երկարատեւ կռիւներով պարտասած էր:

Տեսնուեցաւ, (տես. վերը, էջ 330) թէ ինչպէս Ապաղա խան (1265—1283) առաջադրեց 1277ին, Կապադովկիոյ եւ Միջագետքի այն մասերը որոնք Մոնկոլ գրաւման տակ կը գտնուէին, բոլոր Հայոց Լեւոն քաղաւորին, տուրքեր իրեն վերապահելու պայմանով եւ Լեւոն խոնհատութիւն համարեց մերժել, գիտնալով թէ ինչ դժուարութիւններ կային եւ խորհուրդ տուաւ կուսակալներ նշանակել:

Յայտնի է թէ Մոնկոլները, Սելջուկ Ռումի Սուլթաններուն հետ մաքառելով նախ այս պետութիւնը տիրացուցին եւ ապա, գրաւեցին այդ պետութեան արեւելեան մասերը, Ժ. Դարուն սկիզբը

(1) Հեթում Բ. ասոր տեսութեան զացած ի Դաւրէժ

եւ անոր բարեկամութիւնը ապահոված է 1308ին, (Ազգապատմ., էջ 1811):

եւ զանոնք կուսակալութեան մը վերածեցին:

Այսպէս, նախ Սեբաստիան եւ ապա Կեսարիան գրաւեցին: Մոնկոլները Անատոլեան բազմաթիւ ֆաղաֆներ աւերակի վերածեցին եւ գրաւեցին Անատոլի մեկ կարեւոր մասը: Սելջուկ Ռումի Սուլթանութիւնը Մոնկոլ տիրապետութեան ենթակուեցաւ, եւ Սելջուկ Ռումի վերջին Սուլթանը՝ Ալայէսին Գ. Քայ Խոպասի Մոնկոլներու կողմէն սպանուեալէն (1307) վերջ Անատոլուն կառավարելի սկսաւ Իլխանեան Մոնկոլ խաներու կողմէ նշանակուած կուսակալներով:

Այս միջոցին, Սելջուկներու ենթակայ պէյերը իրենց կարգին անկախութիւն հռչակեցին, սակայն Ապուսայիս Պահաւոր Խանի (1315—1336), վեզիրը Էմիր Չոպան այս ապստամբ իշխաններէն մեծ մասը Իլխանեան իշխանութեան հպատակեցուց, (Քեմալէս-սին, Արգէստեան Կեսարիոյ պատմութեան վրայ ակնարկ մը. քրեքէն. 1934. Կեսարիա, էջ 234): Ապուսայիսի այս իմաստուն վեզիրը, որ Հայ ձեռագիրի մը մէջ զօրապէս կոչուած է 1321ին (սեւ. Հրաչեայ Անառեան, Յուլիոս Զեռազրաց Թաւրիզի էջ 30), Ապուսայիսի իշխանութեան առաջին տարիներուն, 1316ին 1323 կորովով եւ իմաստութեամբ կառավարած է Անատոլուն եւ 1323ին հաւտութեամբ, Մեմլուքներու դիմ դրուած դժբախտ պատերազմին վերջ տուած: Էմիր Չոպան, կրցած է Մոնկոլներու հեղինակութիւնը հաստատել այս երկիրին վրայ, մրցակից Յոյներու եւ Թուրքերու դիմ (սեւ. Իսլամ Համայնագիրտարան):

Ինչպէս քուեցաւ Էմիր Չոպան պարտաւորուած էր նուաճելու շատ մը ապստամբ բնակալներ: Սամուէլ Անեցիի շարունակողը (էջ 167) «Երընչի եւ Ղուռումչին նստան», կ'ըսէ, անորոշ քողովով քե որո՞նք էին ասոնք: Սակայն 1319—1320ին գրուած ձեռագիրի մը (Երեւանի քանգարան ք. 88) յիշատակարանը կը բացատրէ շատ բան: Հոն գրուած է քե «յարեաւ ոմն անաւրէն Ղուռումչի, որ պատերազմեցաւ ընդ պարոն Չաւպանի, եւ արար փախըստական»: Յետոյ կը պատմէ քե «անօրէն» Ղուռումչին, ինչպէս երկիրը, եկեղեցիները, գիւղերը եւ սպանները կը կողոպտէ, գերի կը տանի, տղայ եւ ծեր: Ան կ'ըսէ քե «բնակութիւն աշխարհիս թողին չինչս իւրեանց եւ իծերպս վիմաց ապաւինէին... իրրեւ զննէ (!) էրէրէր էրկիր իյանէ անիծեալ Ղուռումչոյ, մինչեւ քաղցրացաւ Աստուած եւ առաքեաց զԲուսախտ խանն եւ կոտորեաց զՂուռումչի եւ զաւրսն իւր, եւ եղեւ խաղաղութիւն ամենայն աշխարհի եւ դարձաւ աշխարհս ի բնականութիւն իւր... եւ Չաւպանն կրկին հաստատուեցաւ ի պարոնութիւն Բուսախտ զանի» (Խաղբակեանք Ա. էջ 205):

Էմիր Չոպանի որդին Թիմուրթաւ հաւանօրէն այս բուսականէն վերջն է որ Ռումի կամ Հոռոմ երկիրներու կուսակալ կը նշանակուի եւ ասիկա սկիզ-

բը Կեսարիա կը հաստատուի իբր Իլխանեան իշխանութեան ներկայացուցիչ, սակայն վերջը կ'ապրաստմբի Իլխանեաններէն, (Քեմալէս-սին, իոյն.):

Սմբատ Գունսասապ (էջ 129) Թիմուրթաւը կը յիշատակէ «Հոռոմոց պարոն» տիտղոսով, եւ Սամուէլ Անեցիի շարունակողը (էջ 167) զայն կ'որակէ «չարն Տամուրտաշ»: Ասիկա կը մտնէ Կիլիկիա «առ ի բառնալ զբրիստոնէութիւն (Սմբատ. էջ 129) եւ «տիրելու ազազաւ» (Սամուէլ էջ 167) եւ մինչեւ Սիս կ'արեւաւէ, սակայն իր բանակը կը պառակտի եւ կը պարտաւորուի նահանջել 1321ին դեպի Հայաստան (1) (սեւ. Յ. Մանանդեան եւ Հ. Անառեան Հայոց նոր վկաներ էջ 122) շատ մը գերիներով (հմտ. Սամուէլ, էջ 167 եւ Սմբատ, էջ 129):

Թիմուրթաւ, ինչպէս կ'երեւի դեպի Կիլիկիա իր կառարած արեւաւմին ասեմ իսկ այլեւս չէր հնազանդեր կեդրոնական իշխանութեան, այսինքն Ապուսայիս Խանի, որ Կիլիկիոյ Հայոց քաղաւորութեան պատշապան էր:

Ապուսայիս (1316—1336) իր վեզիրը՝ Չոպանը՝ կը դրէ իր որդւոյն Թիմուրթաւի դիմ «Եկն Չոպանն ի Հոռոմք ի խնդիր Տամուրտաշին», բայց ինչպէս կը հասկցուի այս ապստամբութեան մասնակից Դուսիս Խոնան կը բռնուի եւ կը տարուի Ապուսայիս խանին, որ զայն մահուամբ կը պատժէ, սակայն Թիմուրթաւը կը փախի (Սամուէլ Անեցի էջ 167):

Անուշտ Չոպանի կողմէ իր որդւոյն հանդէպ կողմնակալութիւն մը վերագրուելով, պատշոնանկ կ'ըլլայ. «վերացոյց Պուսայիտն զՉոպանն որ զաշխարհս իծեռն ունէր, եւ մեռաւ ի փախչելն» (Սամուէլ էջ 167):

Այսպէս, 1326ին Ապուսայիսի զայրոյթէն ազատեցու համար փախած ասեմ Էմիր Չոպան կը մեռնի:

Ասոր վրայ իր որդին Թիմուրթաւ, անուշտ վրեժխնդրութեան համար եկաւ Երզնկայի վրայ (Սամուէլ, էջ 167), սակայն «ամբարիշտ պարոն Հոռոմոց Տամուրտաշն», երբ իմացաւ քե Մոնկոլներու խանը կուգայ, «փախաւ եւ զնաց առ Սուլտանն Մարայ Մելիք Նասրն (Մուհամմէս 1293—1341) եւ կամէր նովաւ կռուիլ ընդ ազգն իւր եւ ընդ Թաւաւորն Հայոց Լեւոն: Նա Աստուած խափանեաց զինքն եւ զհամախոհք իւր: Եւ յետ ութ ամսոյ ետպան զինքն Սուլտանն եւ զգլուխն յուղարկեաց առ Պուսայիտ խանն» (Սմբատ. էջ 131. հմտ. Սամուէլ, էջ 167 որ զարծեալ եզրափակումը կը շեշտէ) (2):

Քիչ վերջը Պուսայիս խան կ'սպաննուի (1336) եւ ասիկա սկիզբը կ'ըլլայ Մոնկոլ պետութեան փայլաւորման:

Ամեն կողմ ինքնիշխան էմիրներ երեւան կուգան, եւ Մոնկոլ կայսրութիւնը կը փայլաւորի եւ կը խառնակի:

Այս կացութենէն օգտուելով նոյն 1336, տարւոյն մէջ, Շեյխ Հասան, (որ պատմութեան ծանօթ է

ցած էր:

(2) Քեմալէտաին, (նոյն էջ 234) կը հաստատէ Թիմուրթաւի եզրափակումը մէջ գլխատուած ըլլալը սակայն իր նշանակած 1321 թուականը սխալ է:

(1) Բայց կ'երեւի թէ Թիմուրթաւ եզրափակում էր, վաղեմի 1326ին Սամուէլ Անեցիի շարունակողը անոր եզրափակումը գրած ատեն «ղարձեալ փախաւ ի Մար» (էջ 167) կ'ըսէ, ինչ որ ցոյց կուտայ թէ անգամ մը արդէն հոն գա-

«փոքր» անականով», Թիմուրբաշի որդին, կը փորձէ իր հօր իշխանութիւնը ստանալ եւ գրաւումներ ընել: Սամուէլ Անեցիի շարունակողը (եջ 168) որ արդէն Թիմուրբաշի զխառնումը 1325 թուականով գրած էր, 1336ին կ'ըսէր քէ «իսոյն ամի խասրեցին զեզնկան Թամուրտաշն եւ որդի նորա փոքր շէխ Հասանն», բայց ասիկա սխալ մը պիտի ըլլայ:

Հաւանորէն շիրապուրիւն մը կայ եւ աւելի ճիշդն է 1338 թուականով Սամուէլի շարունակողին գրածը (եջ 168), ուր կ'ըսէ քէ «եզն շէխ Հասանն որդի Տամուրտաշին իվերայ եզնկին եւ համբաւ հանին թէ Տամուրթաշն ելեր է ի Մարայ եւ ի ճեւտէ նստան Ղ.Ը. (98) օր:» Սակայն Թիմուրբաշի համբաւը շահագործելու այս փորձը չէ յաջողած: Շէխ Հասան, ինչպէս կ'երեւի բնաւ չէ յուսահատած եւ անընդհատ մահառած է: Հակառակ անոր որ Սամուէլ Անեցիի անանուն շարունակողը Շէխ Հասանի իկ կնոջ կողմէ սպաննուրիւնը 1338 թուականին Տան գրած է, սակայն հաւանորէն սխալ է, վասնզի 1341իւ «եզնկն, կ'ըսէ, հրամանաւ Փոքր Հասանին՝ Հաշիտունն եւ Թօտունն իվերայ ելընկին եւ նստան Ժ.Բ. (12) օր» (Սամուէլ էջ 168) եւ 1346ին կը գրէ քէ «սպանանէ Յելալանն զՍօրխանն որդի Չոպանին եւ զԻշտունն, եւ այլ բազում զխաւորք» (Սամուէլ էջ 169): Թեւեւ շատ յստակ չէ բայց կը թուի քէ զօրավար մը (Յելալանն ?) Չոպանին ուրիշ մէկ որդին (Սօրխան) — որ հետն էր կ'երեւի իր եղբոր որդւոյն Փոքր Հասանի — եւ ուրիշ զօրավարներ եւ պետեր (ինչպէս Հաշիտունն = Իշտունն) սպանած է ապրիւսամբուրիւնը ընկնելու համար:

Շէխ Հասան նոյն տարին սպանուած է իր կնոջ կողմէն (Սամուէլ էջ 168), եւ իրեն յաջորդած է իր եղբայր՝ Մելիք Աւրաֆ (նոյն), որ ժամանակ մը յաջողած է իրել Արաքսականի եւ Հայաստանի կարեւոր մէկ մասին, Գաւրեթը մայրաքաղաք ունենալով: Հաւանորէն իր ստորագրեալներէն մին պիտի ըլլայ Բայբուզայն որ 1351ին կը գրաւէ Խլաքը եւ կ'երբայ Մարտին, եւ տեղւոյն Սուլթանին աղջիկը կը տանի Գաւրեթ Աւրաֆին (Սամուէլ Անեցի, էջ 169):

Աւրաֆ կ'սպաննուի 1358ին Զանի բէկի կողմէն, որ կարն իշխանութիւն մը ունեցաւ, վասնզի Ճալալիւրեան Հասան Մեծի (1335—1356), ժառանգները իրենք իշխանութիւնը յափժանեցին:

Սամուէլ Անեցիի շարունակողը (էջ 169) կը խօսի Աւրաֆի սպաննութեան վրայ, բայց իր տղերքը կը կարօտին լուսաբանութեան, վասնզի կը յիշատակէ Յանին մը որ կը նստի եւ սաստիկ պատերազմով կ'ուռնողներ ցոյց կուտայ Սուլթանոյիսն !! եւ Ախին, եւ կը յարէ քէ «ձերբակալ արարին զԱխին եւ ածին առաջի Սուլթանին !! եւ նա ետ սպանանել զնա եւ ինքն նստաւ խան՝ ամս է»:

Նոյնպէս ծանօթ չէ Ամիրադինը որ 1365ին կուգայ Արծկէի վրայ (Սամուէլ էջ 169) 15,000 հեծեալ եւ հետեւակ զօրով:

Նոյն թուականին, Թիմուրբաշի որդին Աւրաֆ

ալ կ'ըսուի քէ «եզն իվերայ երկրիս, որ գայր տիրէր թախտին եւ եզեալ յԱրծկէ սպանաւ» (Սամուէլ էջ 169):

Նոյն ժամանակագիրը, Սամուէլ (էջ 170) կը յիշատակէ 1370ին Սեյիս Խոռօնը, որ 25 մարդով Արծկէի բերդին վրայ կուգայ եւ հոն կ'սպանուի, ինչպէս 1372ին կ'սպանուին Ամիր Հանն (?) եւ Բաղէթ Տէրը՝ Դիադինը:

Ինչպէս կը տեսնուի Արեւելեան Անաստուրի եւ մասամբ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ կազմուած է Թաքար անկախ իշխանութիւն մը, որուն ձգտումն էր իրել Արեւելեան Հայաստանի եւ մինչեւ Արծկէ եւ վասպուրական տարածել իր տիրապետութիւնը, սակայն կորսնցուցած է կարգ մը տրջանակներ որոնք իրեն կը պատկանէին:

..

Ապուսայիս Պահասուր խանի սպանութենէն (1336) վերջ, միայն Մոնկոլ կայսրութեան արեւմտեան ծայրագաւառը հանդիսացող Անաստուր յուզումի եւ խառնակութեան չմասնուեցաւ, այլ ինչպէս արդէն ըսուեցաւ, ամբողջ երկիրն խռովեցաւ եւ շատ մը կուսակալներ ըմբոստացան:

Առաջին ըմբոստացողներէն մէկը եղաւ Մոն-ՀԱՄՄԷՏ ԽԱՆԸ, որ 1335ին Կարնոյ մէջ ապստամբեցաւ եւ տիրեց Հայաստանի զրեքէ մեծագոյն մասին, Բարձր Հայքի, Տուրուբերանի, վասպուրականի եւ Ալուանից աշխարհին:

Անիկա դեպի արեւմուտք մինչեւ Փոքր Հայք (Սեբաստիա) նուաճումներ քաւ եւ իրեն ննազանդեցուց:

Բայց Մուհամմէս խանը մինակ չկրցաւ իշխել, վասնզի իրեն դէմ կանգնեցան, իբր մրցակիցներ Հայաստանի տիրապետութեան:

ՍԱԹԻ ՊԷՅ ԻՇԽԱՆՈՒԶԻՆ (1337—1340) Բոյրը՝ Ապու Սայիս Պահասուր Խանի,

ԹԱՂԱ-ԹԻՄՈՒՐ (1338—1341),

ԱԶԶԷՏՏԻՆ ԶԷՀԱՆ ԹԻՄՈՒՐ (1338—1340),

ՍՈՒԼԷՏՄԱՆ ԽԱՆ (1339—1350),

Որոնք Հայաստանի զանազան մասերուն մէջ բռնակալեցին եւ երկիրը իրարու ձեռքէ յափժանեցին: Այնպէս որ Հայաստանի մէջ քառս մը սեղծուեցաւ:

Իր մրցակիցներէն Սաթի պէյ, Աղուանից աշխարհին (Պարսու), Խլաքի, Փայտակարանի, Խոյի, Կարինի, Բաբերդի եւ Արծնի տիրակալած էր: Սամուէլ Անեցիի շարունակողը (էջ 168) 1339ին, «եզն Սաթի Բէկն» կ'ըսէ, առանց նշելու քէ ուր եկաւ, հաւանորէն Անի ըսել կ'ուզէ: Իսկ 1346 թուականին տակ կը նշանակէ անոր մահը (նոյն, էջ 169):

Ինչպէս Սաթի պէյի տիրակալած վայրերը ցոյց կուտան, Մուհամմէս խան եւ Սաթի պէյ Հայաստանը իրարու ձեռքէ յափժանեցան: Թաղա-Թիմուր եւ Ազգ-Էսսին Զեհան Թիմուր (1). կրցած են Երզնկայի եւ Խլաքի կողմերը տիրակալել:

(1) Այս երկու Թիմուրներէն մին պետք է ըլլայ, Բառեն Մընժընկերտ գիւղաքաղաքը, 1336ին գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանին Թամուրը, որ բազում եկեղեցիներ

եւ վանքեր աւերած է տառապարհիկ ընելով կրօնաւորները: Իյերկիլիլէ անտիմաց (Յուցակ Զեռագրաց վասպուրականի էջ 190):

Իսկ Սիւլէյման խան կը բռնի քէ ամենէն յաջողակը եղած է, վասնզի 1339—1350, ասոր տարւոյն ընթացքին Հայաստանի ամենէն կարեւոր քաղաքներուն տիրակալած է, եւ շատ ընդարձակ տարածութեամբ երկիր մը ունեցած է իր իշխանութեան տակ: Ան կը տիրէր Անիի, Նախիջեւանի, Կարնոյ, Խլարի, Սեբաստիոյ, Կեսարիոյ, Երզնկայի, Քարեղի, Մարաղայի, Խոյի, Պարսաւի, Սալմասի, քէն ոչ առան հակառակութեան եւ անվերջով, քանի որ իր իշխանութեան քաղաքին ուրիշ մը՝ Նուսեիրուն կամ Անուսիրուն, 1341—1349ի տեւեմները, անկէ պարբերաբար կը յափժակէր իր հողերը եւ կը ցանաւ անոր երկիրներուն տիրանալ: Սիւլէյման խան ինչպէս Շարակնոցի մը յիշատակարանէն կը հասկցուի 1343ին, Երզնկայէն անցնելով գացած է Սեբաստիա եւ Արաքինա խանի վրայ յարձակած էւ յաղթած է անոր եւ փախուսի մասնած: (Տաւեան. *Մայր-Յուցակ* էջ 489):

Այսպէս, Հայաստան մասնուած է կասարեալ տնտեսականութեան, վասնզի երեսն եկած են քանի մը իշխաններ, որոնք տիրակալելու համար իրարու դէմ կը կռուէին:

★

Այս քաղաքին կը հանդիպինք վերոգրեալներէն զոս ուրիշ իշխանութիւններուն եւս, որոնք կը խառնուին տիրակալութեան այս պայմաններուն:

Ասոնցմէ մին էր Արեւելեան Հայաստանի մէջ հաստատուած այն իշխանութիւնը, որուն պետերը կը պաշտօնէին Զեկայիրեան ընտանիքին:

Պատմագիրներէն ոմանք Իլխանեաններու յաջորդութիւնը կը համարեն Զեկայիրեանները, բայց իրականին մէջ ասոնք իրական գիծով միայն կապ ունենին Իլխանեաններու հետ, որովհետեւ այդ գերդաստանին հիմնադիրը Շէյխ Հասան, «մեծ» մականունեալը, մօր կողմէն Արդունի (1254—1289) քոռն էր:

Շէյխ Հասան նոյնպէս ինքնիշխան դարձացած է 1336ին, Պաղտասի մէջ, Ապուսայիս Պահասուր Խանի սպանութեան տարին, կամ աւելի կանուխ, վասնզի Սամուէլ Անեցիի շարունակողը (էջ 167) զայն կը յիշէ, շատ անորոշ եւ անհասկնալի եղանակով մը «եկն շէխ Հասանն Ուլուսթէկն ի Կամախ»: Նոյնպէս 1339ին նոյն ժամանակագիրը (էջ 169) կը յիշէ Ուլուսթէկ մը որ Շէյխ Հասանին վրայ կ'երբայ: Կամ պէտք է ընդունիլ քէ Ուլուս քէկը (Ուլուս = մեծ բառէն ածանցուած) ածական մըն է տրուած Շէյխ Հասանին կամ նոյնացնել Ուսլու քէկին հետ եւ ընդունիլ քէ այս երկուքը իրարու դէմ մաքաբաւ եմ:

Նոյնպէս 1333ին գրուած յիշատակարանի մը մէջ (տես *Սաղաթեան*, Բ. էջ 178) կան տղեր որոնք հաւանօրէն այս Հասանին կը վերաբերին. «Եւ աշխարհակալութեան Հասան քակին, որ յաղթեաց Զհանշային եւ եկեալ ի դաշտն Խուայ եւ փախըստական արար զՀասան Ալի եւ երթեալ ի Ղարապաղն եւ անդ եւս զպարակաց բռնաւորն զգտուտան...» (զժբախտաբար կիսմաս):

Մեծ Շէյխ Հասան ինքզինքն կը ներկայացներ Ապուսայիսի որդին: Ոմանք զայն կը նոյնացնեն Խանի աղայի հետ որ Ալի փաշայի հակառակորդն էր եւ զայն սպանեց Հերի կողմեր 1336ին (տես. վերը, էջ 75): Շէյխ Հասան (1336—1356), որ իր իշխանութեան տակ ունեցած էր Ասրպասականը եւ Աղուանից աշխարհը, կրցած էր իր պետութիւնը տնտեսականացնել: Իրեն յաջորդած են իր որդին՝ Շէյխ Օվէյս Պահասուր (1356—1373), եւ քոռը՝ Զեկայիսին Զօսէյն Ա. (1374—1382), որոնք Հայաստանի մէջ տիրող տնտեսականութենէն օգտուելով իրենց պետութիւնը ընդարձակած են դէպի Վասպուրական (Վան) եւ դէպի Այրարատ (Անի) (1):

Զօսէյնի յաջորդած է Ղայասէսին Ահմէս Պահասուր (1382—1385 եւ 1404—1409, որուն համար Սամուէլ Անեցի (էջ 170) կը գրէ քէ 1382ին «Սուլտան Ահմատն զերկու եղբարսն սպանեաց» եւ ինքն նստաւ. սպան զմեծամեծս հօր իւրոյ, եւ կորոյս զամենեսէն: Եւ միւս եղբայրն շարժեցաւ ընդ նա ի պատերազմ Շահգատայ անուն, եւ զօրապետ նորա Փիրալիպատիկ (2) եւ եկեալ մեծաւ զօրաւ ի վերայ Սուլտան Ահմատին, եւ կոտորեցին երկոքին զօրքն ի դաշտին Արտազուն՝ եւ ցրբուեցան զօրքն»:

Սուլթան Ահմէս իր նախորդներուն տիրակալած երկիրները աւելի ընդարձակած է եւ մինչեւ Երզնկա հասած է, բայց միշտ խռովեալ վիճակ մը ունեցած է երկիրը ուր իբր առաջապահը Լէկկիմուրի եւ կարծես նաեւ մը տալու համար, Թօխամիւր կամ Թօխթամիւր խան Խիմէն բանակ մը կը դրկէր, որ Կովկասի լեռներէն անցնելով կը հասներ մինչեւ Դաւիթ, աւերելով եւ գերելով աւելի քան 20,000 այր եւ կին եւ սպա անցնելով Նախիջեւանէն եւ Սիւնիքէն, կը դառնար իր տեղը (*Սամուէլ Անեցի* էջ 171):

Այս պետութիւնը մինչեւ Լէկկիմուրի ժամանակ տարւոնակուած է: Մեծութեցի զայն կը յիշէ (էջ 13—14), պարզապէս զայն կոչելով «Սուլթան Ահմատ... որդի Օսիսին», որ ապահովաբար Օվէյս բառին աղաւաղումն է:

Ահմէս Լէկկիմուրի ձեռք չիցնալու համար Պաղտաս խոյս տուաւ 1385ին եւ անոր մահէն վերջ 1404ին դարձաւ Հայաստան եւ Դարա Սուսուֆի բացակայութենէն օգտուելով Դաւիթը գրաւեց, սակայն Սուսուֆ երբ դարձաւ, գրաւեց Դաւիթը եւ սպանեց Ահմէսը (1409):

Այսպէս, վերջ գաւ Շէյխ Հասան Մեծի հիմնադրած պետութիւնը որ գոնէ 80 տարւոյն տնտեսականութիւն մը ունեցած է:

★

Չոպանի որդին Թիմուրբաե երբ ապստամբեցաւ 1326ին, Ապուսայիս, ինչպէս տնտեսացաւ, անոր դէմ դրկեց Չոպանը, բռնի ուժով զայն վանելու համար:

(1) Սամուէլ Անեցիի շարունակողը (էջ 170) 1375 թուականին կը յիշատակէ անշուք կերպով «Վայիսի որդին

Հիւսային ճատաւ գրելով:

(2) Թերեւս է Փիր-Ալի պատրիկ:

Միեւնոյն ասեմ Թիմուրաշի տեղ «Պարոն Հոռոմոց» կամ քաքարական ռումի հողերուն կուսակալ կարգեց, Ալայէսին Արքինա պէյը:

Ապուսայիսի սպանութեան (1336) վերջ, երբ Մոնկոլ պետութիւնը փայտումի մասնուեցաւ Արքինա պէյ ինքզինքն ձեռքազատելու համար իրարու դէմ մաքառող քաքար խաներու իշխանութեան, մտաւ եգիպտոսի Նասր Մուհամմէս Սուլթանին (1293-1341) հովանաւորութեան տակ (Քեմալէսին Նոյն. էջ 234) եւ օգտուելով առիթէն հետզհետէ ընդարձակեց իր հողերը դէպի Նոգնկա եւ Բաբերդ եւ այսպէս Ալիսին մինչեւ ձորոյն բաւական ընդարձակ պետութիւն մը կազմեց, իր սահմաններուն մէջ ունենալով, նաեւ Սեբասիան, Եւդոկիան եւ Կեսարիան: Սամուէլ Անեցիի շարայարողներէն մին կը յիշատակէ (էջ 168) թէ 1339ին «Յարաթանան» (Արքինայի աղաւաղումը) *նսարեաց զՍեւաստ, մինչ իսովաւ նեղեալ տուին զքաղաքն*:

Իսկ երբ եգիպտոսի Սուլթանը մեռաւ (1341) Արքինա անկախութիւն հռչակեց եւ կազմեց իշխանութիւն մը որուն մայրաքաղաքն էր Կեսարիա: Ինչպէս վերը տեսնուեցաւ, 1343ին Սիւլէյման խան (1339-1350) որ Հայաստանի տիրակալութեան համար մաքառող խաններէն մին էր, արեւելեց մինչեւ Սեբասիա, բայց Արքինա պէյէն պարտուեցաւ եւ խոյս տուաւ (տես. Տաւեան *Մայր-ցուցակ* էջ 489):

Արքինա պէյ, զոր ժողովուրդը կը կոչէր *Բէօսէ Բէյդամպէր* (Գօս Մարգարէ), արդար մէկը կ'երեւի ըլլալ: Իր իշխանութիւնը մեծ գոհունակութեամբ ընդունուած է իր հպատակներէն:

Արքինա մեռած է 1351ին Կեսարիոյ մէջ:

Իր մահէն վերջ երկիրը կառավարած է կիներ՝ Սուլի Սուլթան իր որդւոյն Մեհմէս Պինի Արքինայի հետ: Ասոնց մահէն վերջ երկիրին տիրեց 1381ին Գասր Ահմէս Պուրհանէսին կամ Պուրհան Դազի որ Փոքր Հայքէն զատ կը տիրէր Հայաստանի Գ. Հայք եւ Բարձր Հայք նահանգներէն մասերու, ինչպէս Մալաթիոյ, Կամախի, Նոգնկայի եւ Պայպուրդի (Համմեր. Օսմ. պատմութիւն 2. գիրք):

Գասր Ահմէս Պուրհանէսինի կը յաջորդէ իր որդին Ապուլ Աբբաս Պուրհանէսին որ 1392ին սպանուեցաւ ըստ ոմանց Օսմանեան Սուլթան Պայազիտէն խաբէրդի կողմերը (Չամ. Գ. 432), ըստ այլոց Գասր Եւսուֆ Գասր-Գոյունլուէն (Հանի խալիֆէ ի Համմեր գիրք ԺԵ.), կամ Գասր Օսման Ազ-Գոյունլուէն (Քեմալէսին, Նոյն. էջ 234, Ալվազովսքի Օսմ. պատմ. Ա. 54):

Ըսողներ ալ կան թէ Ապուլ Աբբաս իր իշխանութիւնը շարունակած է մինչեւ 1402 եւ Լէնկ-թիմուրի չկրնալով դիմագրել Սուլթան Երչքըրմ Պայազիտի ֆով ապաստանած է իր երկիրը Օսմ. Սուլթանին բողոքով:

Ինչ ձեւով որ ալ ըլլայ իրողութիւնը այն է որ Լէնկ Թիմուր այս իշխանութեան վերջ տուած է:

* *

Այս անիշխանութեան ժամանակամիջոցին Հա-

յասանի վիճակին վրայ բաւական յստակ գաղափար մը կուտայ յիշատակարանի մը սա տողերը:

«Ի թագաւորութիւն զոր ոչ գոյ, այլ բարձեալ է թագաւորութիւն քանզի իշխանք են խռովարարք եւ տատանեալք, ի վերայ միմեանց աղմըկեալք, զոր ոչ կարէ բերան պատմել, զոր յայսմ ամի տեսին աչք մեր զաղէտ տարակուսանաց, զորս էրեսուն հազար մարդադէմ զազանաց ի վերայ երկրիս մերում յարձակեալք զնոսս սրեալ եւ զաղեղն լարեալ եւ զթիւրս (զթոյնս?) իւրեանց թափեալ, յարեան ի վերայ երկրիս մերում... քանզի բազում գաւառս գերեցին եւ աւերելով կործանեցին եւ զինչս արդիւնեաց զամենայն յափշտակեցին եւ զամենեսեան զքրիստոնեայք կողոպուտ արարին, մերկ եւ բոկ եւ ոչ թողին ոչ մի ինչ ի վերս անձանց քրիստոնէից, այլ զանասունս տաւարաց ջոկս ջոկս առեալ տարան, զոչխարաց եւ զեզանց, զկովուց եւ զցուց, զիշուց եւ զերկվարաց, զհանդերծս իյանձնէ մերկացուցին... որ յերէկ տան տանուտէր եւ ամենայն իրաւք լի եւ այսաւր... մերկ ի վերս մոխրոյ նստեալ» (տես. խաղբակեանք, էջ 227):

Մոնկոլ պետութեան այս հոգեվարքի օրերուն, սովը տիրեց ամէն կողմ, իբր հետեւում անապահովութեան եւ հարուս երկիրը աղքատացաւ, այն ասիւնան որ շուները անօրութեան կը սասկեկէ:

Այնքան դառն էր վիճակը որ ողջերը երանի կուտային մեռեալներուն, ըստ յիշատակարաններու վկայութեան:

Սամուէլ Անեցիի շարունակողը (էջ 169), 1348 թուականին տակ կը գրէ թէ «եղեւ սով սաստիկ ի վերայ Հայոց աշխարհիս զամս Գ. եւ զայլք յարձակեցան ի մարդիկ եւ ապա անկաւ մահ տաւ իւրեանց եւ անապատ արար զքաղաքամարդ երկիրս Հայոց եւ շատոց գերեզմանք փոր զազանացն եղեն, շատք անթաղ մնացին եւ անծնունդ ժամանակի»:

Ասիկա իբր թէ բաւական չըլլար Մոնկոլները կը շարունակէին տակաւին իրենց անողոք հարկապահանջութիւնը: Նոյն այդ ժամանակաշրջանը կը գրէ «յայսմ ամի (1348) Ալիիս (!) եկն ի Կարնոյ քաղաք, եւ հարկապահանջութեամբ նեղեաց, մինչ զի ամենայն երկիրն ի սպառ աւերեցաւ»: Այսպէս «յաւուրս անիշխանութեան, յորում բարձեալ էր տէրութիւն հոգեւոր եւ մարմնաւոր՝ ազգիս հայկազեան զի բռնացեալ կալան զՄիջերկրեացս ամենայն, ազգատոհմ կարապետի նեղինն ասացեալ եւ նեղեն յոյժ զազգս քրիստոնէից՝ մինչեւ յեւս ողոյ մերոյ» (Յուցակ Ձեռագրաց Վասպուրականի էջ 203-4):

Այսպէս, 1340ական թուականներէն սկսեալ, Իլխանեան իշխանութիւնը, որուն ենթարկուած էր Հայաստան, ինչպէս բացատրուեցաւ (տես. նաեւ վերը, էջ 74), բաժնուեցաւ այլեւայլ մեծ ու փոքր իշխանութիւններու, Ֆարսիսանի, Խորասանի, Իրագի եւ Հիւսիսային Միջագետքի մէջ, այդ իշխանութեան զանազան գաւառները գրաւելով, Պաղտատի Իլխանեան խանին հարկատու կամ բոլորովին անկախ կառավարելով այդ երկիրները:

Այս կերպով կազմաւորուեցաւ Մոնկոլ

կայսրութիւնը եւ քայքայուեցաւ այդ ընդարձակածալ պետութիւնը, Հայաստանն ալ մասնելով խառնակութեան եւ անապահովութեան:

Ինչպէս պետութեան միւս մասերուն, նոյնպէս Հայաստանի մէջ— ինչպէս Սելջուկներու ասեմ պատահած էր— տեղւոր ընդ վաչկատուն եւ վրանաբնակ ցեղեր, որոնք Մոնկոլ բանակներուն կը հետեւէին, քեւեւ եկուր եւ օտար, կը հաստատուին Հոյ հողին վրայ եւ կը հաստատեն իշխանապետութիւններ եւ կը կառավարեն երկրին զանազան մասերը իբր նորական կամ բոլորովին անկախ իշխանութիւններ:

Ասոնց մէջ ամենէն աւելի կարեւորներն էին Թիւրքմէն Ազգոյունլուներու եւ Գարազոյունլուներու իշխանութիւնները, որոնք բոլոր Հայաստանի տրեքին, ինչ ժամանակի մէջ:

Բ.

ՎՐԱ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մոնկոլ արեւաւմտեան երբ սկսան Վրաց եւ Հայոց միութիւնը կը պահէր տակաւին իր գոյութիւնը եւ քաղաքական առաջին յարակուսներուն կը փորձէր դիմադրել, Վրաստանի Քաղաքացիական թագաւորներու գլխաւորութեամբ եւ Ձախարեան Հայ իշխաններու ղեկավարութեամբ:

Դժբախտաբար ան չկրցաւ տկալ Մոնկոլ արեւաւմտեան փորձութեան, եւ այդ գործակցութիւնը, որ ոյժ մըն էր եւ պատկառելի դարձուած էր քե՛ Վրացիները եւ քե՛ Հայերը, քայքայուեցաւ, վասնզի Մոնկոլները գրաւեցին այն հողերը զորս հայ իշխանները Վրաստանի անուանական հովանաւորութեան տակ գրեթէ անկախօրէն կը կառավարէին: Վրաստան անկարող հանդիսացաւ զանոնք պաշտպանելու, եւ ինքն ալ հաւկադրուեցաւ հնազանդիլ Մոնկոլներուն, իր ներքին ինքնավարութիւնը պահելու պայմանով: Իրեն ստորադրեալ հայ իշխանութիւններն ալ նոյնպէս, հարկ եւ զինուոր տուաւ պայմանով, հնազանդեցան քաղաքներուն:

Այսպէս, Վրա-Հայկական միութիւնը որ այնքան օգտակար եղած էր երկու ազգերուն, իր ոյժը կորսնցուց, Մոնկոլ տիրապետութեան շրջանին, մասնաւորապէս վերջերս, վասնզի Մոնկոլներու յարուցած փոքորիկը եւ բռնութիւնը Վրաստանը եւ իր հովանիին տակ զսնուող հայ իշխանութիւնները անբաժնուց եւ տկարացուց: Անոնցմէ ունեւ մոյնիսկ պատմութեան ասպարէզէն անհետացան, եւ ուրիշներ նոր ստորադրածանուներու ենթարկուեցան:

Եւ որովհետեւ Մոնկոլ արեւաւմտեան, Հայաստանի մէջ, իրենց դէմ զսան Վրա-Հայկական միացեալ ոյժերը, հաւկադրուած եւ կրկին զայն իր բոլոր մասերով ներկայացնելու, սկսելով այդ դաշնակցութեան զլուխ Վրաստանէն:

Ա. ՎՐԱՍՏԱՆ

Մոնկոլ արեւաւմտեան խանգարեցին Հայ Վրացի երկպետութիւնը, որ աւաստական կարգերու վրայ հիմնուած էր, Վրաց թագաւորներուն գլխաւորութեամբ: Նախկին յարաբերութիւնները եւ սերտ միութիւնը կարելի չեղաւ պահել: Եղան ժամանակներ ուր նոյնիսկ դերերը շրջուեցան եւ Հայ իշխանները Մոնկոլներուն մասնաւոր վասնակութիւնը գրաւելով, աւելի ազդեցիկ դիրք ունեցան քան Վրաստանի թագաւորը եւ Վրաստանի գործերը— մինչեւ իսկ անոր գահուն յաջորդութեան խնդիրները— կարգադրեցին, իրենց հայեցողութեան համաձայն:

Մոնկոլ արեւաւմտեան սկիզբը Վրաստան կը ներկայացնէր միակ պետութիւնը որ իր Վրացի եւ Հայ աւաստներով կրնար դիմադրութիւն մը կազմակերպել, բայց դեռ չի առաջ այնքան հզօր ու աշխարհակալական ձգտումներ ցոյց տուող այս տերութիւնը, գուրկ էր ալիւս հոչակաւոր Թամար թագուհիի (1184—1212 Յունուար 18+) ժամանակի ոյժը ունեցալէ:

Վրաստանի թագաւորի գաւառները, որոնք այս փառասէր թագուհիին Հայ գորավարները նուաճեւ եւ երկրին կցեւ էին, անցած էին Սելջուկ իշխաններուն:

Վրաց թագաւորները հազիւ քէ կրնային պաշտպանել երկրին հին սահմանները անհանգաւս տարրերու դէմ, որոնք շարունակ յարձակումներով զիրենք անհանգիստ կ'ընէին, երբ արեւայական տան ոյժը արդէն զլասուած էր, վասնզի իշխաններէն ունեւ այնքան զօրաւոր կ'զգային ինքզինքնին որ անոր դէմ կ'ելլէին: Այլեւս, իշխաններուն եւ թագաւորին միջեւ գործակցութիւնը դադրած էր եւ իշխանները կը հետապնդէին իրենց մասնաւոր շահերը, անտեսելով երկրին ընդհանուր օգուտը (նմտ. Գ. Ալթունեան. Արարատ 1912 էջ 480):

Այս պատճառով Վրաստան չկրցաւ տկալ Մոնկոլ յարձակումներուն:

1220—21ին, Գեորգի Լաւա թագաւորը (1212—1243) եւ իւրեւ Սպասալար քեւեւ յաջողեցան Հայ եւ Վրացի զօրքերով վաճել Մոնկոլները, — որոնք մօտաւորապէս 20,000 էին եւ մտեւ էին Գուգարք եւ կոտորեւ բնակիչները, — բայց յետոյ կոտորեւ գետին մօտ հանի դաշին մեջ պատուեցան (տես. վերը, էջ 70 եւ 327.) եւ հազիւ կրցան իրենց կեանքը փրկել փախչելով (Վարդան. էջ 142):

Միայն պատերազմին մասնակցող Շամկորի տերը՝ Վահրամ իշխան. տնտեսական Վրա-Հայկական բանակին կրած պարտութեան, քաջութեամբ կոտորեւ եւ կրցաւ Մոնկոլները հալածել մինչեւ Գարդմանի սահմանները, մինչ քանակին կ'առաջանար մինչեւ Շամկուրէ, հուրի եւ սուրի մասնելով (M. Brosset. Histoire de Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIX siècle. Ա. էջ 493):

1223ին Վրաստան նոր պարտութիւն մը կրեց Զիլախներէն (տես. վերը, էջ 70, եւ Ձախ. Գ. 202),

սակայն Իւանէ, ասոր վրէժը լուծեց յանկարծակի յարձակումով մը, Վարդանաւասի մօտերը սասիկ ջարդ մը տալով եւ մեծ քուով գերիներ առնելով (տես. վերը, էջ 71, *Կիրակոս*. էջ 105—106. Չամ. Գ. 202):

Այս յաղթանակը սակայն Վրաստանը եւ անոր կապուած Հայ իշխանութիւնները չփրկեց, վասնզի նոյն տարին (1224) Վրաստան դեմ առ դեմ զսնուեցաւ Զեկալեքսիի զօրապետ՝ Լիկի խանի բանակին: Իւանէ, Հայ եւ Վրացի 40,000 զօրով կռուեցաւ եւ Սեւանայ լիճին մօտ յաղթութիւն մը տանելէ վերջ պարտուեցաւ:

Լուին պաշարուեցաւ բայց կրցաւ դիմադրել (Իպն էլ-Ահթեր ի Brosset. Hist. de la Géorgie Ա. էջ 513):

Երբ Զեկալեքսին անձամբ եկաւ, Իւանէ, Գառնիի մէջ պարտուած նահանջեց եւ թոյլ տուաւ որ գրաւուի Թիֆլիսը եւ արածուքեան ենթարկուին Վրաստանի եւ Գուգարքի բնակիչները. (երուանդ Լալայեանց. Բորչալուի գաւառ (ԱԶԳԱԳ. ՀԱՆԴԵՆ Է.—Ը., էջ 331—332):

Իւանէ մեռաւ 1227ին եւ իրեն յաջորդեց իբրեւ Սպասալար իր օրդին Աւագ, որ աւելի բախաւոր չեղաւ քան հայրը, վասնզի քեւե Զեկալեքսին, հալածուած Մոնկոլներէն մինչեւ Ամիր փախաւ եւ հոն մեռաւ (1231), (տես. վերը, էջ 326), սակայն այս անգամ Մոնկոլները մարախի պէս տարածուեցան Վրաստանի, Թրիալեքի, Գուգարքի (==Սոմխիթ), Շաւշեքի, Զաւախի, Կղարզի, Կարսի, Անիի եւ Դուինի տրչանները:

«Ամէն տեղ լի էր դիակներով, քաղաքները, գիւղերը, դաշտերը, անտառները, լեռները, ծորերը, բոլորը, բացի բերդերէն, որոնք կրցած էին խուսափիլ: Ամէն տեղ կը տիրէր սղոն ու կոծը... հայրերը եւ մայրերը կը տեսնէին իրենց որդիները՝ ջարդուած, որդիները՝ իրենց ծնողներուն դիակները փռուած, ուրիշներ իրենց եղբայրները, իրենց ծնողները, իրենց քոյրերը, որս տարուած, իրենց կիները, իրենց որդիները, իրենց բոլոր հարստութիւնը ցրուած իրենց աչքերուն առջեւ» (Brosset. Hist. de la Géorgie էջ 515, *Ազգագր. Հանդէս* Է.—Ը. էջ 322):

Ուխտաւ խանի (1229—1241) զանազան ուղղութեամբ ղրկած բանակներէն մին, Չարմաղանի հրամանատարութեամբ Հայաստանէն անցաւ Վրաստան, 1236ին:

Գեորգ Լաւա ապաստանեցաւ Ափխազաց կողմերը, Ուսանքի ամրոցը, քողով իր երկիրը գրեթէ անպաշտպան:

1237ին, Թիֆլիսը գրաւուեցաւ Չաղասա զօրավարէն (Չամ. Գ. 211): Գեորգ Լաւա ընկնուած, համակերպեցաւ ենթարկուելու Մոնկոլ գերիշխանութեան, իր սպասաւարտին՝ Աւագին եւ անոր Շահնեահ զարմիկին խորհուրդով, որոնք նախահաս արդէն հնազանդած էին Մոնկոլներուն եւ իրենց իշխանութիւններուն մէջ վերահաստատուած:

(1) Դաւիթ Դ. մականունանեալ «փոքր», որ 1247—1259 կամ 1261 գահակալած է:

(2) Դաւիթ Ե. մականունանեալ «մեծ» որ 1243—1272

Վրաստան — ինչպէս Մոնկոլներու հնազանդող ուրիշ իշխանութիւններ — պահեց իր ներքին ինքնավարութիւնը եւ օգտուելով իր լեռնային դիրքէն եւ դեռ բաւական ոյժ ունենալէն, արհամարհել սկսաւ Մոնկոլները եւ անկախութիւն ձեռք բերել աշխատեցաւ, մասնաւորապէս օգտուելով Մոնկոլներու զօրաւոր թեմամիներու դեմ մափառելէն:

1242ին, երբ Հայաստան եւ Վրաստան արեւելոյ Մոնկոլ բանակներու հրամանատար՝ Չարմաղանին յաջորդեց Բաշու, ասիկա Գոնիայի Սելջուկ Սուլթանութիւնը հարուածելէ եւ 1243ին Կիլիկիոյ Հեթում քաղաւորին հետ «սիրոյ եւ խաղաղութեան» դաշինք կնքելէ (տես. վերը, էջ 72.) վերջ, մտաւ Վրաստան, կրկին նուաճելու համար այս երկիրը որ Չարմաղանի ձեռքին տակ գործող զօրավարներէն Չաղասա արդէն անգամ մը նուաճած էր:

Ռուսուղան քաղուհին (1243—1247), որ իր եղբոր՝ Գեորգ Լաւայի գանձը յափշտակած էր, յաջորդութիւնը ապահովելու համար իր որդւոյն Դաւիթի (1) օրինաւոր ժառանգ Դաւիթը (2), Լաւայի որդին, Գոնիա ղրկեց, Ղայաս-էս-սին Բայ Խոսրով Բ. Սուլթանին (1237—1247), իր աղջիկը — որ կնութեան տուած էր Սուլթանին — Գոնիա տանելու համար, զաղսնի համաձայնելով որ Սուլթանը զայն արգելափակէ իր բով (Չամ. Գ. 223):

Բաշու, որ բնական է լաւ աչքով չէր դիտեր Ռուսուղանի եւ Սուլթանին բարեկամութիւնը, խորհակելու համար Վրաստանի ոյժը եւ ֆանդելու համար այս գործակցութիւնը, նոյն նուէրներով պատգամաւորներ կը ղրկէ Ռուսուղան քաղուհիին, հրաւիրելով զայն որ զայ իր մօտ բարեկամութեան դաշինք կնքելու համար: Նոյն տեսն «խանն հիւսիսոյ» Բաքու, ձինկիզխանի բոռը, իր կարգին կը ղրկէ պատգամաւորներ եւ յարգանքով քաղուհին կը հրաւիրէ իր բով (Չամ. Գ. 222—3): Սակայն Ռուսուղան յանձն չ'առնէր երբայ, քանզի գիտէր քե անոնց նպատակը ցանկութիւնն էր, իր գեղեցկութիւնը համբաւուած ըլլալով (Չամ. Գ. 223):

Ռուսուղան, որուն բարոյականին մասին ժամանակակից Կիրակոս պատմագիր, շատ մեծ համարում մը չուներ, քանի որ զայն կը ներկայացնէր «վաւաշ եւ կաթոտ որպէս զՇամիրամ» (*Կիրակոս* էջ 126), օգտագործեց առիթը, իր ծրագիրը յաջողցնելու համար եւ Աւագ իշխանը եւ Շահնեահը իբր պատգամաւոր Չարմաղանին ղրկեց եւ իբր հաւաստիք հաւատարմութեան, Մոնկոլ բանակասեղին՝ նաեւ իր Դաւիթ որդին, իբր պատանդ, պայմանով որ իր մահէն վերջ Մոնկոլները Վրաստանի քաղաւոր նշանակէին զայն. (Brosset. Hist. Ա. էջ 521) (3): Աւագ եւ Շահնեահ, որոնք «շատ յարգուած էին թաթարներէն», Դաւիթը ներկայացուցին Չարմաղանին որ յարգանքով ընդունելով զայն ղրկեց Բաշու խանին, որ երկու տարի պատուով իր բով պահելէ վերջ, Քիւնք խանին (1242—1248) ղրկեց:

գահակալած է ըստ ոմանց:

(3) Չամչեան (Գ. 225) այս գործը սոսկ Աւագին կը վերագրէ:

Դաւիթ ճիւղ սարի պատանդ մնաց, Աւագին հետ: Այս կերպով Վրաստան հպատակեցաւ Մոնկոլներուն, որոնք Ռուսուդանի դարձուցին, ամբողջ Վրաստանը եւ Շամուլդէն, զորս իօգէր Նոյին ու Անշուրդան գրաւած էին, Աւագին գործակցութեամբ (Brosset. նոյն, 521. Ազգագր. Հանդէս. է—Ը էջ 323—4):

Ռուսուդան քաղաքին 1247ին կամ 1248ին մեռած ասեն (1), յանձարարեց Աւագ իշխանին, որ որդւոյն օգնէ երբ ան Մեծ Մոնկոլին փոխէր զայն, զահուսն սիրանալու. քանի որ կար ուրիշ բեկնածու մը, Լաւայի որդին Դաւիթը, որ նոյնպէս Վրաստան չէր, այլ Կեսարիոյ մէջ արգելափակուած իկոնիոյ Սուլթանէն:

Բաշու առիթը օգտագործեց, Վրաստանը սկարացնելու համար, ներքին պառակտումներով, ուստի Դագայ եւ Շամուրի սէր Վահրամ իշխանը, որդի Բլու Զաֆարէին. զրկեց Կեսարիա Դաւիթ Լաւեանը փախցնելու եւ իրեն բերելու համար. ինչ որ Վահրամ յաջողեցաւ (Չամ. Գ. 223):

Բաշու այն ասեն Դաւիթը զրկեց Մեծ Մոնկոլին՝ Քիուլին, եւ զայն ներկայացուց իբրեւ Վրաց քաղաւորութեան օրինաւոր ժառանգ (2):

Այսպէս, Մեծ Մոնկոլին՝ Քիուլ խանի փոխարինելու Վրաստանի զահուսն երկու բեկնածուները. իրենց կողմնակիցներով:

Աւագ կը բաւխուէր ի նպաստ Ռուսուդանի որդւոյն եւ Վահրամ՝ Լաւայի որդւոյն:

Քիուլ խան, երկու Հայ ազգեցիկ իշխաններուն խնդրանքները նկատի առնելով, երկու Դաւիթներն ալ քաղաւոր հռչակեց եւ զրկեց Վրաստան (Brosset. Hist. Ա. էջ 512):

Վահրամ բերաւ Լաւայի որդին Դաւիթը, Մծխեթա եւ օծել տուաւ: Վրացի եւ Հայ բազմաթիւ իշխաններ զայն նանչցան քաղաւոր եւ առաջնորդեցին թիֆլիս: Դաւիթ կոչուեցաւ «Վահրամուլ», այսինքն «Վահրամէն դրուած»:

Իսկ Ռուսուդանի որդին, եկաւ Վրաստան, Աւագի հետ եւ իր մօրը նախաախրած Ուսանէթ ամուսինը մէջ հաստատեցաւ (Չամ. Գ. 224):

Վրաստան այսպէս բաժնուեցաւ երկուի, համանուն երկու Դաւիթ քաղաւորներու իշխանութեան տակ:

Երկիրը՝ պառակտուած, նուաճուած եւ սկարացած, կ'ենթարկուի սոսկալի հաւկայաճանջութիւններու եւ ասպատականութիւններու, որոնք պատճառ կ'ըլլան 1249ին ասպատակութեան (սես. վերը, էջ 328 նաեւ Չամ. Գ. էջ 224—5 եւ Հայ ժողովրդի պատմութիւն էջ 210—211. Գ. Ալթունեան Արարատ 1912 էջ 812):

Աւագ հակառակ էր այս ասպատակութեան, ուստի աշխատեցաւ հանդարտեցնել այս գաղափարը յղացողները, որոնք մասնուեցան, տագնապի ենթարկելով Հայաստանը եւ մանաւանդ Վրաստանը: Եւ

որովհետեւ «կարծիս առին Բաշու եւ այլ աւագանին, ամբարտաւանութեան եւ ապստամբութեան թագաւորին եւ իշխանացն Վրաց» (Վարդան էջ 148. հմմտ. Կիրակոս էջ 179—180). ձեռքալալեցին Դաւիթ քաղաւորը եւ մեծամեծները, եւ «հատին վճիռ մահու, այլ իխնամոց վերնոյն արծակեցին ի մահուանէ, սակայն անթիւս կոտորեցին, զերեցին զիւրս եւ ազարակս, զործեցին խայտառականս ի կանոյս» (Վարդան էջ 148):

Իշխաններու մահովնիւր, չգործադրուեցաւ մասնաւորապէս Աւագի բարեկամ Զաղասա զօրավարին շնորհիւ, որ կրցաւ այս որոշումը անգործադրելի քրուլով (հմմտ. Կիրակոս էջ 180):

Աւագ Սպասալար մեծ դժուարութեամբ աղէքը մասամբ մեղմեց եւ քոյլ չտուաւ որ աւելի մեծ համեմատութիւններ առնէ (Չամ. Գ. 225):

Յաջորդ տարին (1250) մեռաւ Աւագ եւ քիչ վերջը, Լաւայի որդին Դաւիթ որ ձեռքալալուելով Հուլաղու խանին տարուած էր, աւանդուեցաւ եւ Վրաստան դարձաւ, նամբու վրայ հանդիպելով Բջնի, այցելելու համար Աւագի գերեզմանին:

Հոն կը տեսնէ Աւագի այրին՝ Վարդոյե Գոնցա (Սաղաբէրիձէն), որ Ռագայի էրիսու Կախաբէրի գերդաստանէն էր եւ շատ գեղեցիկ (Չամ. Գ. 225): Կը սիրէ զայն, անոր հետ կ'ամուսնանայ, (Brosset. Ա. 551): Դանցայէն կը ծնի Դեմեդրէն որ յետոյ կը յաջորդէ իրեն:

Դաւիթ հակառակ անոր որ անգամ մը ձախողած էր Վրաստանի ասպատակութիւնը, երբ 1261ին Արղուն ոսիկանին հաստատած նոր տուրքերուն հետեւանօք արեւելեան Վրաստանի մէջ կրկին ըմբոստութիւն առաջ եկաւ. աշխատեցաւ օգտագործել ժողովուրդին դժգոհութիւնը, եւ ասպատակեցաւ ու ամրացաւ անառիկ վայրեր: Բայց ինչպէս տեսնուեցաւ (սես. վերը, էջ 329), Հուլաղու զսպեց այս ըմբոստութիւնը անողոք խստութեամբ:

Այս առիւ, Հուլաղու որ իր Պարսկաստանէն եկած ասեն հետը բերած էր Զանթայ (Զաղաթայ) ցեղէն թեֆուսար անուն եմիր մը, Վրաստանի մէկ մասին վրայ նորս իշխան նշանակեց զայն: (Իսլամ. Համայնագիտարան): Այսպէս Վրաստան բոլորովին ընկնուեցաւ:

Դաւիթ Վահրամուլ, մասնաւորապէս Օրբէլեան Հայ իշխաններու աջակցութեամբ կառավարեց իր երկիրը մինչեւ 1271:

Տարսային Օրբէլեան, որուն խնամակալութեան տակ մեծցած էր Դեմեդրէն— հակառակ ուման ջանքերուն որ ուրիշ մը քաղաւորեցնեն,— յաջողեցաւ զայն զահ բարձրացնել եւ ինքն դառնալ Արաբէկ կամ հազարապետ անոր քաղաւորութեան (Չամ. Գ. 263):

(1) Ոմանք կ'ըսեն թէ տնձնապան եղած է թոյնով, երկու Մոնկոլ զօրավարներուն զինքն հետապնդելէն տագնապելով:

(2) Ուրիշ պատմութեան մը համաձայն Շահնշահը և անոր որդին Զաքարէն, որ այդ ժամանակ ողորդար կարգուած էր, փրկեցին Վրացի Սարգիս Թմուկիւնի և մի

քանի ուրիշ իշխաններու հետ. Դաւիթը (Լաւայի որդին) տարին Բաթու խանին որպէսզի թագաւորեցնեն Վրաստանի: Բաթու զանոնք պատուով կ'ընդունին, իր մօտը կը պահէ Զաքարէն, իսկ միւսները Դաւիթի հետ կը զրկէ քիւլէ խանին Լաւաղրում:

Դեմեդրե (1272—1289) քաղաւորեց, շրջապատուած Հայ իշխաններէն:

Արդուն Մեծ Մոնկոլը, (1224—1289) որ, իր հօրը Ապաղայի յափեսակուած գահը բարձրանալու համար Դեմեդրեին օգնութիւն տալով եւ, (1) շատ բարեացակամութիւն ցոյց տուաւ հանդէպ անոր: Արդուն սիրեց Դեմեդրե քաղաւորը, «եւ ետ նմա զամենայն աշխարհս Հայոց» (Օրբ. Բ. 172):

Դեմեդրե քառ հին աւանդութեան Հայ իշխան մը, Սիւնեաց Տաւադիւն Օրբէլեան իշխանը, կը դնէ «Աթաբէգ ի վերայ ամենայն տէրութեան իւրոյ մինչեւ ի Տփղիս եւ յԱնի եւ ի Կարս» (Օրբ. Բ. 173, Ազգապատում, էջ 1685 եւ 1690):

Բայց քանի մը տարիներ վերջ, Վրացի բազմաթիւ իշխաններ կ'ապստամբին Արդունէն եւ Արդուն գանձն առանձին առանձին ձեռքակալելով կ'սպանին:

Արդուն նոյնպէս կասկածելով որ Դեմեդրե քաղաւոր եւս մեղսակից էր ապստամբներուն, զայն ալ սպաննեց Մովկանի դաշին մէջ Կուր գետին եզերքը, 1289ին, (Օրբ. Բ. 177. Չամ. Գ. 282):

Ասիկա եղաւ մեծ հարուած մը Վրաստանի համար, որուն բարգաւաճման եւ մեծութեան համար այնքան աշխատած էին Ջափարեանք, Սելջուկեանք, շրջանին:

Մոնկոլական շրջանին սկիզբը, Ջափարեանք, հակառակ անոր որ Մոնկոլներուն հնազանդած եւ անոնց իշխանութեան ենթարկուած էին, դարձեալ չզլացան իրենց աջակցութիւնը Վրաստանի:

Աւագ Ջափարեան (1250 +) եւ իր յաջորդը Ջափարե Ջափարեան, հակառակ անոր որ Մոնկոլներէն առած էին իրենց իշխանութիւնը եւ իշխանաց իշխան դարձած, պահեցին Վրաց արհմեծի մէջ եւս սպասաւորի պաշտօնը, եւ Օրբէլեանք, որ վերջը իրենց սեփականեցին անոնց հողերը եւ իշխանութիւնը, նոյնպէս այս պաշտօնը վարեցին Վրաստանի մէջ եւ մեծ նեցուկ հանդիսացան անոր զահուն:

Ինչպէս տեսնուեցաւ Վրաստան Մոնկոլ բարբարոսներուն չկրնալով դիմադրել, չարաշար տուեց:

Այս բարբարոսները քանդեցին ամեն ինչ որ Վրացիք տեսնէին եւս քրիստոնէութեան Վրաստան մուտքէն սկսեալ մինչեւ իրենց պատմութեան ոսկեդարուն վախճանը: Կործանեցաւ Վրաստանի քաղաքական անկախութիւնը, կորսուեցաւ իր սեփական մշակոյթը, իր գրականութիւնը եւ անբացան եւ լուծեցան արուեստները:

Անխնայ ջարդուեցան ոչ միայն ընտանիքն այլ նաեւ բնակչութեան զանգուածները եւ տներուցաւ երկիրը տնտեսապէս եւ բարոյապէս:

Բարբարոսներու սիրապետութիւնը տեսնեց մեկ դարէն աւելի, եւ Մոնկոլներու սիրապետութենէն վերջ հին Վրաստանի տներն էր որ միայն ապրեցաւ:

Երկիրը բաժնուեցաւ քաղաքականապէս չկար պահել իշխանութեանց եւ իշաւ ընդհանուր քաղաքակրթութեան չափանիւթը: Իսկ իրեն գերիշխանութեան տակ գտնուող Հայ իշխանապետութիւնները, որոնք ուղղակի յարաբերել սկսած էին Մոնկոլներուն հետ, գրեթէ իրենց կապերը խզեցին Վրաստանի հետ եւ անկախ եղան:

(1) Դեմեդրե Թաղաւոր Իւանէի հետ օգնեց Ապաղայի

Բ. ԶԱՓԱՐԵԱՆՔ

Ջափարեաններու ծագումը եւ Սելջուկեանք շրջանին իրենց կատարած դերը, իբր կազմակերպողները Վրա-Հայկական զօրաւոր տեղութեան, արդէն բացատրուած է (տես. վերը, էջ 285—289):

Երբ Մոնկոլները Հայաստան կը մտնէին երկիրին արեւելեան մասին մէջ անոնք կ'իշխէին, Իւանէի եւ Ջափարեի որդիներու իշխանութեան տակ, երկու նիւղերու բաժնուած:

Լոռիի եւ Անիի շրջանները, Արագածոտն, մինչեւ Երասխ, Ջափարե մեծի եւ անոր որդին Շահնշահի սիրապետութեան եւ գերիշխանութեան տակ էին, իսկ Աղսղեւի գետէն սկսած, Բջնիի, Գեղարհունեանք, Վայոց Ձորի, Արցախի կարելու մէկ մասին եւ Սիւնեաց գաւառներով, մինչեւ Երասխ՝ կը գտնուէին Իւանէի սիրապետութեան եւ գերիշխանութեան տակ (տես. Խաղբակեանք Բ. էջ 69—70, ինչպէս նաեւ Ա. էջ 16—17):

Ջափարեանք, Հայաստանի Մոնկոլ սիրապետութեան ենթարկուելէն վերջ աւելի կամ նուազ յաջողութիւններով իրենց տնտեսականները իբր հողատիրութիւն պաշտպանեցին, միշտ գործելով իբր Վրաստանի պաշտօնատէր, սակայն հետզհետէ ընկճուեցան եւ Հայաստանի մէջ իրենց գրաւած հողերը կորսնցուցին ու ամփոփուեցան իրենց սկզբնական կալուածին՝ Լոռիի մէջ:

Երբ Մոնկոլները Վրա-Հայկական պետութեան վրայ յարձակեցան 1221—1222ին, Վրաստանի քաղաւորն էր Գեորգի Լաւա (1212—1243) եւ Իւանէ կը վարէր Արաբկելութիւնը: Անոնք պարտուեցան քե' Մոնկոլներէն եւ քե' անոնց առջեւէն խոյս տալով Հայաստան եւ Վրաստան արեւուոյ Զեղարհունէն (տես. վերը, էջ 70—71), ինչպէս նաեւ անկարող եղան դիմադրելու Մոնկոլ բանակներուն: (Վարդան էջ 190, Պատ. Աղուանից էջ 198—199. վերը էջ 71):

Իւանէ մեռաւ 1227ին եւ իր տեղը սպասաւոր նշանակուեցաւ իր որդին Աւագ (==Սարգիս) որ եղաւ մէկը այն Հայ իշխաններուն որոնք պարտաւորուեցան Ջաւաղանի բանակներուն դիմադրել 1236ին, առանձին, վասնզի յանկարծական այս ողորումին առջեւ ընդհանուր դիմադրութիւն մը չկրցան կազմակերպել Հայ եւ Վրացի իշխանները եւ ամեն մէկը իր գիտած եղանակով ինքզինքն փրկել աշխատեցաւ:

Աւագ սպասաւորն ալ Կայեան բերդին մէջ ամրացաւ. գաւառին բնակիչներուն հետ:

Մոնկոլ Տուեսա կամ Դուեսա զօրապետը առաջարկեց Աւագին անձնատու ըլլալ, ապահով ըլլալով իր կեանքին համար: Աւագ իշխան, զայն բարեկամաբար հետաքննելու համար, Մոնկոլ զօրա-

Եղբոր՝ Ահմէտին երբ Խորասանի նուրն ապստամբեցաւ (Broset. Նոյն, էջ 600):

վարին կնութեան տուաւ իր աղջիկը եւ մեծ քանակութեամբ դրամ:

Տուեսա աւելի խսուքեամբ պահանջեց անձնասուրբիւնը Աւագին, որ յուսահաս, իր տան վերակացուն Խաչէնցի Գրիգոր Տղան բանագնաց լրկեց Զարմաղանի բանակասեղին, Սեւանայ լիճին եղբւրք:

Զարմաղան հրամայեց Տուեսային վերցնել բերդին պաշարումը եւ Աւագ իշխանը իրեն դրկել:

Աւագ, 1240ին այցելեց նաեւ Մեծ Մոնկոլ Ուխաթայի (1227—1241): Ժամանակին պատմագիրը (Կիրակոս էջ 142), կը պատմէ քեւ Աւագ «յանդիման լինէր մեծի արքային, եւ ցուցանէր նմա զգիրս զօրագլխոց իւրոց, եւ յիշեցուցանէր զպատճառս գալոյն առ նա. թէ ի ծառայութեան եկեալ է նմա»:

Մոնկոլ Մեծ Խանը սիրով կ'ընդունէր զայն անոր կուսար քաթար կին մը եւ «յուզարկէր զնա յիւր աշխարհն եւ գրէր առ զօրավարն տալ զնա իծեռս նորա զիւր աշխարհն եւ նովաւ նուաճել զամենայն ապստամբսն, որ եւ եղեւ իսկ» (հմմտ. Զամ. Գ. 214):

Այսպէս, Աւագ, իր ստացումներուն եւ իր իշխանութեան տիրացաւ Մեծ-Մոնկոլին հրամանով եւ աշխատեցաւ միւս իշխանները հնազանդեցնել Մոնկոլներուն:

Աւագի օրինակին հետեւեցան, նոյնիսկ իր խորհուրդով եւ քելագրութեամբ, միւս իշխանները, ինչպէս Վահրամ Զաւարեան (1), եւ իր որդին Աղապուղան, Շահնեան որդի Զաւարեի (2), Խաչէնի իշխան Հասան Զալալեան (3), Յիկում Օրբէլեան եւ «այլք բազումք», (Կիրակոս. էջ 142), հաստատելով իրենց իշխանութիւններուն մէջ:

Աւագի բարեխօսութեամբ իրենց ստացումներուն տիրացող այս իշխանները բոլորուեցան անոր շուրջ, իրեն կապուեցան եւ հնազանդեցան: Պատմագիրը կ'ըսէ «զիւրաքանչիւր երկիր տային նոցա եւ առժամանակ մի ներում», այսինքն ապստամբութիւն (Կիրակոս, էջ 142):

Աւագ նոյնիսկ յաջողեցաւ նոր հողամասեր ենթարկել իր իշխանութեան, եւ ստանալ իշխանապետի դիրք, զանազան ուրիշ իշխանութիւններ կամ տոհմապետութիւններ ալ իրեն ենթարկելով, վասնզի Մոնկոլները կեդրոնական եւ հարաւային Հայաստանի նոր նուաճում մասերն ալ Հայ տանուտէրներու յանձնեցին՝ Աւագի ստորագրելով զանոնք:

Այսպէս, 1244ին Թաթարները գրաւեցին Խլաքը եւ զայն տուին Աւագ իշխանին քոջը Թամբայի (Կիրակոս, 80—81. Վարդան 138), որ իր հայրը Իւանէ կնութեան տուած էր նախ Քէյ Խաուս Սուլթան:

(1) Վահրամ իշխան Գագայ որդին էր Զաւարեի Բլուի կամ Պլուի (որդի Գարիմի) տէրն էր Շամքորի:

(2) Լուիի տէրն էր եւ աւերապառար Վրաց:

(3) Որդի Վախտանգ Բ. Տօնկիկի, մեծ իշխանին Խաչէնայի փետայ Բաղայ Թագաւորին: Ինքն շինած է 1240ին Գանձասարի վանքը: Նահատակուած է 1261ին իլաղուին:

(4) Մանուկեան է Հուլաղու խանի Պաղտատի արշաւանքին (1256) եւ Մուշարդինի գրաւման (1258):

(5) Հասան կամ Էմիր Հասան Ա. որդի Պաշի և Թաւ Վասակ Խաղբակեանի: Սպարապետ «տանն Աւագի», Կինն է

նին եւ յետոյ Աւագին, որմէ յետոյ ամուսնացած էր Զէլալէսին հետ (Կիր. 119):

Մեծ Մոնկոլը հրովարտակով մը անոր շուրհեց «զոր ինչ լեալ իցէ նորա՝ մինչ կին էր Մելիք Աշրաֆին», եւ այսպէս անոր տուեցաւ «զիւլաթ եւ զգաւառան որ շուրջ զնովաւ», (Կիրակոս, 161):

Այսպէս, ան ալ Աւագ իշխանաց իշխանին (Կիր. 176), շուրջ խմբուած հողատիրութիւններէն մէկը դարձաւ:

Աւագ հաւատարմօրէն ծառայեց Մոնկոլներուն եւ անոնց արեւաւմեցներուն մասնակցեցաւ ուրիշ Հայ իշխաններու հետ:

Աւագ, ինչպէս կը տեսնուի, իր խոհմութեամբ ապահովեց քաթար տիրապետութեան տակ ոչ միայն իր սեփական հողատիրութիւնը այլ ուրիշ իշխաններուն ալ, որոնք միասնաբար կազմեցին *հայկական ինքնավար շրջան* մը, իր գլխաւորութեամբ կամ իշխանապետութեամբ, եւ իրեն ստորադաս ունենալով ուրիշ իշխաններ եւ նոյնիսկ վրացիներ՝ իրենց քաւառով:

Այսպէս, Հայ իշխանները իբր նոր քաթար վեհապետներուն կը պահէին իրենց իշխանութիւնները, հողերը, եւ զինուորները:

Առանց ասոր անմեկնելի պիտի մնար Հայ իշխաններու Հայ զինուորներով մասնակցութիւնը քաթարական արեւաւմեցներու Աւագի գլխաւորութեամբ, 1242—1243ին դեպի Փոքր Ասիա, ինչպէս կը յիշատակուի զանազան աղբյւրներով: Անոնք իրենց զօրներուն զուլիւր անցած անձամբ մասնակցեցան քաթարական արեւաւմեցներուն (Կիրակոս էջ 153 եւ 155) եւ մեծապէս օգտակար եղան քրիստոնեաներուն, գերիները զնելով եւ ազատագրելով, ինչպէս նաեւ փրկելով բազմաթիւ գրչագիրներ, զորս նուիրեցին զանազան եկեղեցիներու (Կիրակոս, 152—153. եւ Պատմ. Հայ Կեսարիոյ էջ 558 եւ 1841):

Այսպէս, կը յիշատակուին Աւագէն զառ, Օրբէլեան Ելիկիւմի որդի՝ Սմբատ Գոփեան Գրիգորի որդին՝ Սեւաղան (սպաննուած Տիգրանակեան. տես. Վարդան էջ 199), Կիւրիկէ Գ.ին որդին Թաղիադինը (4), Պոսեի որդի՝ Հասանը (5), Շիրանեանեց Ուզի որդի՝ Հասանը (6), Լիպարիսի եղբորորդին՝ Բուրքել եւ Սաղունը եւայլն եւայլն, որոնք մասնակցեցան եւ Թաթարներու արեւաւմեցներուն եւ անոնց օժանդակած իրենց զինուորական ուժով:

Աւագ, իբր սպասաւար կռուող Հայ բանակներուն գլխաւոր պետն էր:

Այսպէս, Աւագ իրեն համար շինեց դիրք մը եւ ինչպէս նաեւ կերպով մը, Վրաստանի վարիչը

Թաթար որ դուստրն է Ուլանի, Հասանի որդին է Էւզի որ ամուսնացաւ Ելիկիւմ Օրբէլեանի աղջիկը՝ Մամախանի հետ: Պաշի մահէն (1284) վերջ յաջորդեց հօրը՝ իր եղբայր Պաղաքի հետ, որ էր աւագ իշխանապետ: Յիշատակուած է 1268—88 Թուականներուն: Մեռած է 1292ին, իշխանութիւնը ձգելով Էւզի որդւոյն:

(6) Ուզի որդի, իշխան մեծ կողմանց, Շիրանեանեց տունէն: Կեսարիայէն քերաւ Աւետարան մը եւ Նուիրեց եղբէր Առաքել վանքին 1266ին (Արցախ. 227), Պատմ. Աղուանից 145):

հանդիսացաւ, եւ ապահովեց Մոնկոլներու վսահու-
թիւնը եւ բարեացակամութիւնը իրեն եւ իրեն սո-
րադրեալ իշխաններուն համար:

Երբ Ռուսուդանը դժուար կացութեան մաս-
նուած էր, Բաշուի եւ Բաքուի հրաւերներուն պատասխա-
նելէ խուսափելու համար, Աւագը եւ Շահնեահը զոր-
կեց Չաղաղային. ուր Աւագը եւ 1244ին գերի բռնուած
Խալափի Սուլթանը, զրկեց «գօրավար Հիւսիսոյ» Բաքու
խանին (1242—1256), որուն արքունի Գազան էր Վոլ-
կայի վրայ:

Աւագի հետ էր նաեւ իր *հեճուրը* (սենեկա-
պետը) Դաւիթ, Ախալցխայի կառավարիչ Իւանէի ու-
ղին:

Տեսնուեցաւ արդէն քէ Աւագ ինչպէս Քիուֆ
խանին (1242—1251) (1) ալ ներկայանալով յաջողե-
ցաւ իր պատգամեալ Դաւիթը՝ Ռուսուդանի որդին
թագաւորեցնել (սեւ. վերք, էջ 339), հակառակ իր
հօրեղբոր՝ Ջաֆարիայի ջանքերուն որ Վրաստանի գա-
հուն օրինաւոր ժառանգ Դաւիթ Լաւետանի կողմնա-
կից էր եւ ինչպէս տեսնուեցաւ (վերք, էջ 339) յա-
ջողեցաւ զայն թագաւորեցնել զոնէ Վրաստանի մէկ
մասին վրայ:

Աւագի հեղինակութեան եւ ազդեցութեան
վրայ գաղափար մը ունենալու համար կը բաւէ մի-
այն ծանօթանալ իր եւ Եգարսլան անուն Վրացի իշ-
խանի մը միջեւ պատահած միջադէպին:

Աւագ երբ Դաւիթ թագաւորը Վրաստան բե-
րաւ բոլոր աւագանին դիմաւորելու եկաւ: Իսկէ այ-
լոց եկած էր նաեւ Եգարսլան «որուն միայն թագա-
ւորի տիտղոսը կը պակսէր» (*Ազգագր. Հանդէս. է—Ը*
էջ 325):

Եգարսլան որովհետեւ սովորական յարգանքը
զլացաւ, Աւագ զայրացած մտաւորով հարուածեց զայն:
Եգարսլան ծաղր ու ծանակ եղած այլեւս չկրցաւ
Վրաստան մնալ (*նոյն*):

Աւագ, այնքան զօրաւոր կ'զգար ինքզինքն որ
կ'արհամարհէր Մոնկոլ երկրորդական պատգամաւորե-
րը, որոնցմէ Ջոջբուդայի հետ խնդիր ունեցաւ (Չամ.
Գ. 214):

Մոնկոլ իշխաններու խորհուրդով երբ Աւագ
զինուորական պատկառելի ոյժով մը ներկայացաւ
Ջոջբուդայի, անիկա խոհեմութիւն համարեց անոյժ
տեղը կապել խնդիրը, մտադրելով սպասել յարմար
առիթիւն Աւագը ռպանցելու համար, սակայն վերա-
հաս կոկերդի հիւանդութեամբ մը մեռաւ, առանց Ա-
ւագին չարիք հասցնել կարենալու (Չամ. Գ. 222):

Որչափ ասէն որ Չաղաղա ողջ էր Աւագ յա-
ջողեցաւ Մոնկոլ հարկապահանջութիւնը մեղմել, բայց
Արդունի ժամանակները Հայ իշխանները կը նեղուէին
հարկապահանջութեամբ, երբեւեկութեամբ եւ զինուորու-
թեամբ «բայց զոր ոչ սպանանէին» (*Կիրակոս 142*)
«կարի ժլատը էին, ... ոչ միայն ոչ բաւականային
ուստելով կամ ըմպելով, այլ եւ պահանջէին երի-
վարս եւ հանդերձս մեծագինս, զի կարի յոյժ
ծիասէրք էին» (*նոյն*), այնպէս որ բոլոր ձիերը եւ-

կիրին առին եւ ոչ ոք կը համարձակէր պահել ձի կամ
ջորի, վասնզի ուր որ կը տեսնէին կը յափեսակէին
(*Կիրակոս, 143*):

Աւագ դժգոհ այս կեղեքումներէն փախուցաւ
Վրաստան Ափսաղներու կողմերը: Չարմաղանի կիներ,
որ իշխանութիւնը կը վարէր անոր համրանալէն
վերջ, երբ իմացաւ Աւագի փախուսը ոստիկ զայ-
րացաւ, պատճառ եղողներուն դէմ:

Ջոջբուդա պատժուեցաւ եւ պատգամաւորներ
գացին Աւագը համոզելու: Աւագ դարձաւ եւ իշ-
խանութեան մէջ վերսին հաստատուեցաւ (*Կիրակոս.*
էջ 144 եւ Չամ. Գ. 214):

Եւ որովհետեւ Աւագ Մեծ Մոնկոլին մարդ
դրկելով ամէն ինչ տեղեկացուցած էր, խիստ հրա-
մաններ եկան, որ Աւագին եւ այլ իշխաններուն ռեւէ
վնաս չհասցուի, այլ միայն օրինական հարկը առնուի
(*Կիրակոս. 144*):

Այս առթիւ ոչ միայն Աւագին այլ նաեւ միւս
Հայ իշխաններուն, շնորհներ եղան, ինչպէս նաեւ
Վրաց Ռուսուդան թագուհիին, որ Աւագի միջնորդու-
թեամբ խաղաղութեան դաշինք կնքեց Մոնկոլներուն
հետ, եւ երկիրը, ժամանակ մը փրկեց ասպատակու-
թիւններէն, քեւ սաստիկ հարկապահանջութիւնը եւ
կրօնական հալածանքը բառնալ կարելի չեղաւ:

Աւագ, շնորհիւ իր գրաւած վսահութեան,
դարձաւ Հայաստանի գլխաւոր իշխանը եւ կերպով
մը ներկայացուցիչի եւ միջնորդի դեր կատարեց Մոն-
կոլ խաներու եւ Հայ ու Վրացի իշխաններու միջեւ:

Տեսնուեցաւ քէ ինչպէս 1249ին, Հայ եւ Վր-
րացի իշխաններ, առանց իրենց ուժերը կռուելու, ան-
խոհեմութիւնը ունեցան, հակառակ Աւագի յորդոր-
ներուն, Վրաց թագաւորին հետ ապսամբելու եւ
Աւագ ինչպէս աշխատեցաւ մեղմելու Մոնկոլներու
զայրոյթը, (սեւ. վերք, էջ 339):

Ան անձամբ գնաց մեծ-Մոնկոլին, պատգարակով—
վասնզի ծանր հիւանդ էր— իրմէն առաջ դրկելով
իր մայրը՝ Խոտաբը (կամ Խորեան) որ իմաստուն կին
մըն էր: Ան իր գաւակին հաւատարմութեան հաւաս-
տիքը յայտնեց եւ ըսաւ որ ան ալ կուգար հիւանդ
վիճակի մէջ:

Աւագ յաջողեցաւ Մոնկոլները հանդարտեցնել
(Չամ. Գ. 225): Միայն ապսամբութեան մեղսակից-
ները գանակոծութեան ենթարկուեցան եւ իրենց ինչ-
քերը եւ ձիերը յափեսակուեցան եւ հողերը ասպա-
տակութեան ենթարկուեցան, գերել ֆերելով (Չամ.
Գ. 225):

Աւագ մեռաւ 1250ին, (*Վարդան էջ 148*), ինչ
որ դժբախտութիւն մը եղաւ Հայաստանի համար, վա-
սնզի անիկա կրցած էր Թաթարաց վսահութիւնը
գրաւել եւ դառնալ Հայաստանի եւ Վրաստանի հա-
մար կեդրոնական վարիչ դէմք մը:

Իր մահէն վերջ, որովհետեւ մանչ զաւակ
չունէր (2), իր կալուածները Մոնկոլները տուին

(1) Մանգոյ խանին ըսուած է բայց ժամանակագրա-
պէս անկարելի է, վասնզի ան գահակալած է 1251ին Աւագի
մահէն (1250) վերջ:

(2) Կ'ըսուի թէ ունեցած է ապօրէն որդի մը, որ էր
աղջիկը՝ Խոջաք իր քովը առնելով անուցած է իբր իր հարազատ
եղբայրը:

Շահնեահի որ Աւագի Զաֆարէ հօրեղբօրը (+ 1212) որդին էր:

Շահնեահ (+ 1261)՝ իր հօրը Զաֆարէի մեռած ասէն (+ 1212) անշափահաս էր, եւ իր հայրենի ժառանգութեան տիրացած էր վերջը (Կիրակոս էջ 94—103, Վարդան, էջ 181—183), երբ Աւագ, իր զարմիկին խորհուրդ տուած էր որ ինքն ալ Մոնկոլներու հպատակութիւն յայտնէ: Արդարեւ, երբ Շահնեահ հնազանդութիւն յայտնելու գնաց, Մոնկոլները մեծ պատուով ընդունեցին զինքն եւ անոր դարձուցին քէ՛ Անին եւ քէ՛ իր միւս հողերը, (Brosset. Hist. de la Géorgie. Ա. էջ 517. Ազգագր. Հանդէս է—Բ. էջ 323):

Շահնեահ իսկական անունով Սարգիս, առած էր Շահնեահ տիտղոսը, «ի պատիւ տէրութեան Անուոյ» (Խաղբակեանք Ա. էջ 13) եւ իբր իշխանաց իշխան:

Ամուսնացած էր Գուրդ իշխանի որդին՝ Սադունի (+ 1232), աղջկան Նաեուայի կամ Նազուլդի հետ:

1236ին տեսանք քէ ինչպէս անիկա իր կեդրոնավայր Բաղաբ Լօռին բոլորը իր աներոջ Սադունի եւ ինքն փախաւ:

Սադուն, ապաւինելով Բաղաբին պարսպներուն ամրութեան, իրեննիներուն հետ կերուխումով ժամանակ անցուց, մինչ Մոնկոլները կրցան պարսպը փանդելով Բաղաբ մտնել: Անոնք գտան Շահնեահի գանձերը, սպաննեցին Սադունը (1237+) եւ սուրէ անցուցին բնակիչները: Մոնկոլները յետոյ յարձակեցան ուրիշ Բաղաբներու վրայ: Շահնեահի որդին՝ Զաֆարիա, Վրա-Հայ բանակին սպասալար անուանուեցաւ, իսկ ինքն մնաց առանց տանտիրութեան ընչազուրկ:

Մոնկոլները կ'երեւի քէ սիրաւորեցին համար Զաֆարեանները, Աւագի մահէն (1250) վերջ, անոր կալուածները տուին Շահնեահի, բայց քիչ ժամանակ վերջը առին անկէ եւ տուին Աւագի կնոջ՝ Գոնցայի, որ ինչպէս տեսնուեցաւ, Վրաստանի Դաւիթ Բագաւորին հետ ամուսնացաւ (տես վերը, էջ 339):

Գոնցային վերջ, Աւագի հողերուն իշխած է իբր աղջիկը Խոսեֆը, զոր վրաց պատմագիրքը Վախուց (էջ 6) ոչ քէ Գոնցային այլ Մեծ Մոնկոլէն տրուած քաքար կնոջսն ծնած կը կարծէ: Ինչ որ շատ հաւանական չէ:

Խոսեֆ (կոչուած նաեւ Խորիւհան) այսպէս տէր կը դառնայ Բջնիի, Գառնիի եւ այլ, ինչպէս կը հաստատեն 1257—1297 թուականով արձանագրութիւններ: Յիշատակարանի մը մէջ գրուած է «յաշխարհակալու-

թեան Ապաղղանին, իշխանութեան Խոշաքին», որով որոշ է որ երկրին գերագոյն իշխանը, Ապաղղային վերջ, Խոսեֆն էր, որ ժառանգած էր իր հօրը իշխանութիւնը (տես. Խաղբակեանք Ա. էջ 142, հմտ. Օրբէլեան Բ. էջ 165):

1270ին Զագալանքի ժողովին կանոններու տակ ան կը յիշուի իբր «Պարոն Արարատեան Նոհանգին», Պոսե, Սադուն եւ Սմբատ իշխաններուն հետ (Շողակաթ Ա. 23, եւ Խաղբ. Ա. էջ 97):

Խոսեֆ ամուսնացած էր քաքար մեծ իշխան եւ Հուլաղու խանի դիւանապետ Սահիպ Դիւանի Խոջա Շամեադինի հետ 1269ին (Անառեան (Անձն. բառարան. Բ. էջ 524) (1):

Իր ամուսնոյն քելագրութեամբ կ'սպաննէ իր մայրը՝ Գոնցան (նոյն):

Ուրիշ պատմութեան մը համաձայն Զաֆարեանց հակառակորդ Օրբէլեան տոմէն Սմբատ իշխան, տիրապետելու համար Աւագի երկիրներուն, Մոնկոլներու քոյրասուրբեամբ ինքն սպաննած է Գոնցան (Օրբ. Բ. էջ 165 եւ Զամ. Գ. 259), իսկ անոր աղջիկը՝ Խոսեֆը կնութեան տուած է Մոնղոլ իշխանի մը (Զամ. Գ. 260. եւ 282), որով Խոսեֆի կեանքը փրկուած է սակայն անոր հողերը անցած են քաքարներու ձեռքը:

Իսկ Զաֆարեաններու միւս ճիւղը, այսինքն Զաֆարիայի (1212 մո.) սերունդները, որոնք տէր էին Լօռիի, Անիի եւ Անքերդի, վերստացած են Վրա-Հայ բանակին Էմիր-Սպասալարի պաշտօնը, որուն կոչուած են իրենց կալուածներուն Մոնկոլներէն գրաւուելէն վերջ: Զաֆարիա (2), (Շահնեահի որդին) բացի մանր պատերազմներէն, 1257ին Հուլաղուն խանին եւ Կիրիկեան քաղաքներէն վերջին շառաւիղ Թաղիասին իշխանին հետ արեւելեց Ասորիք եւ Միջագետք (Զամ. Գ. էջ 256 եւ 260):

Արդուն որ սաստիկ կը կեղեքէր Հայաստանը հարկերով, Զաֆարիան ամբաստանեց գրպարտութիւններով Հուլաղուի առջեւ, անոր վերագրելով թեմամբներուն հետ գործակցութիւն եւ վրացիները ապստամբութեան գրգռելու յանցանքով (3) եւ հրաման տալով Հուլաղուէն զայն սպաննել: Այս նպատակով զայն իր քով կոչեց եւ սպաննել տուաւ 1261ին (Զամ. Գ. 260—261) (4):

Իր հայրը՝ Շահնեահ որ տակաւին ողջ էր վիշտէն մեռաւ իր որդւոյն սպանութիւնը իմացած օրը իսկ (Վարդան, էջ 153):

Բացի Զաֆարիայէն, Շահնեահ ուներ երեք ուրիշ որդիներ, Իւանէ (+ 1284), Արաբիք եւ Աւագ (5): Ասոնցմէ Իւանէ տէր էր Անքերդ եւ Արագա-

(1) Brosset. (Hist. Ա. 569), կ'ըսէ թէ երեք անգամ անգամ ամուսնացած է նախ Սէվի Ֆարգուի-Խոջա Շէմ-սէտտինի հետ, յետոյ Սալթան Մանկաբերդէի (Brosset. էջ 564) եւ ի վերջոյ Սահիպ Դիւանի հետ: (Brosset. էջ 575): Ամէն պարագայի մէջ որոշ է որ Brosset. շփոթութեան մէջ է եւ իրար խառնած անունները: Ունեցած է Զաքարիա անուն զաւակ մը որ Գէորգի Ե. փառահեղի ժամանակակից էր (Brosset. նոյն. էջ 641—842), և պարոն Կատայքի 1297—1325 թուականներուն: Ներած է Բջնիի զանազան տուրքերը, (2) Անառեան Հայոց անձնանունների բարոարան Բ. էջ 184—5):

(2) Զաքարիա, նոյնանուն Զաքարեաններու երրորդը, ամուսնացած էր Օլթիի իշխան Սարգիսի աղջկան հետ:

(3) Պրոսէ (Ա. 568) կը հաստատէ Զաքարիայի թաւառներու դէմ ապստամբելու խորհուրդը եւ կ'ըսէ թէ խոյս տուած էր վրաց Նարին-Դաւիթ (Ռուսուդանի որդի) թագաւորին քով, Գուլաղին:

(4) Պրոսէ, Զաքարիայի սպաննութիւնը ուղղակի Հուլաղուի գործը կը համարէ, ըսելով թէ ան երգում տալով որ ոչ մէկ փաստ պիտի հասցնէ իր մօտը կը հրաւիրէ եւ կ'սպաննէ այս մեծանունը եւ յարգելի և ամեն առաքինութեամբ օծուած մարդը:

(5) Զամեան (Գ. 260) կը յիշէ ուրիշ մըն ալ՝ Սարգիս անունով:

ծոն գաւառներուն եւ պէտր՝ մանասորներու (*Մանտատուր-Թախուցէսի*): Իր մօտ հաւաքուեցան վրաց քաւասները եւ ուղեկցեցան Դեմեդրէի, երթալու համար Խանին, որպէսզի զայն քաղաւոր նշանակէ (1272) (*Brosset. Hist. Ա. 586*): Տեսնուեցաւ (վերջ էջ 340) որ Խանէն Դեմեդրէին հետ գնաց Ահմէտին օգնելու, երբ Ապաղա խանին մահէն վերջ Խորասանի Նուին ապստամբեցաւ: Իւանէ յաղթեց (*Brosset. նոյն. էջ 600*) եւ ասով ապահովեց Մոնկոլներու բարեկամութիւնը Դեմեդրէ քաղաւորին:

Արաւելիի եւ Աւագի մասին տեղեկութիւններ կը պակսին:

Իւանէ ուներ աղջիկ մը եւ երկու որդի՝ Շահնեան եւ Աղբուղա (1), ո՛ր երեք Այրարատի Թալին գաւառին:

Աղջիկը ամուսնացած էր Տարսայինի որդի Ջալալին հետ:

Շահնեան. (Բ.) ամիրսպասալար նշանակուեցաւ: Իր նաեւ Աղիւսանդներու եւ Մանգասորներու պէտ: Ամուսնացած էր Խուանդզայի (2) հետ որ դուստրն էր Շամեադին Սահիպ-Տիւանի: Շահնեան տեր էր Անիի: Կը յիշուի իբր *«հէճուպ եւ առաջնորդ տան մեծի աթապակ ամիր սպասալար Շահնշահին»* Ջափարիա Պահլաւունին, *«քաջ եւ ընտիր պատերազմող»*, զօրականը, ըստ 1315ին գրուած յիշատակարանի մը (անհիպ. Փիւրադէմեանի ժողովածուէն տես. *Խաղբակեանք Ա. էջ 16*): Ասիկա ցոյց կուտայ իր իշխանութեան փառաւո՛ր հանգամանքը: Իր մահէն († 1320) վերջ Անիի տէր եղաւ իր որդին Մըխարգնէլ (*=* Երկայնաբազուկ) Ջափարէ Սպասալար որ ամուսնացած էր Սաղուն արաբէկի դուստր Վանեցիի հետ:

Ջափարէ Անիի տիրապետութիւնը վարած է 1320էն 1358: Իրմէն տերած էին Պաւլինով Մխարգրնէլ վրացի իշխանները:

Այս Ջափարէին յաջորդած է 1358ին իբր Անիի տէր Շահնեան իր որդին (*Շիրակ. էջ 101. 62. 74*): Կեռան քաղուհիի համբաւոր Աւեսարանին մէջ (Էջմիածին նոր ցուցակ. ք. 1804. երբեմն պահուած Դանձակի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին) 1357 բուականով յիշատակարան մը, կը խօսի Ասիլի վրայ *«որ է առաջնորդ եւ հիմն քաղաքին Անոյ, իրաւարար եւ արդարադատ»*:

Ուրեմն Ջափարեանք Անիի մէջ կը պահէին իրենց իշխանութիւնը մինչեւ Մոնկոլ իշխանութեան վերջերը, իրենց ձեռքին տակ ունենալով կարեւոր պաշտօնասարներ:

1357ին Անի աղէտի մը ենթարկուած է, վաւրճի գրուած է քէ *«պարոն Ասիլ բազում զիշտս եւ տրտմութիւնս կրեաց վասն աւերման մայրաքաղաքի Անոյ. քանզի իբրեւ զտղայս ծնողաբար սնուցեալ էր զնոսա եւ հաւատարիմ կացեալ իվերա»*

(1) Ամուսինը Սիթի խաթունի, Յայտնի չէ ի՞նչ եղած է:

(2) Իր ամուսինին՝ Շահնշահ ամիրսպասալարի մահուան տարին (1320) ունի մեծ արձանագործութիւն մը ուր նախ կ'ըսէ թէ իր ամուսինը «յայտ ամի ել յաշարհէ եւ տեսնութիւն մեծ եղեւ մեզ եւ աշխարհիս արեւելից» և ապա կը ջնջէ Անիի

տանն պատրոն Աթապակ Շահնշահին եւ ամենայն բազմութեան տան իշխանութեան նորայ ի ձեռս նորա եղեալ եւ զամենայն հոգս ըստ Աստուծոյ հանոյիցն հոգար եւ հաւանեցուցանէր, որք ընդ ձեռամբ պատրոն Շահնշահի էին» (տես. *Խաղբակեանք, Ա. էջ 16*):

Իսկ գաղափար մը կազմելու համար աղէտին վրայ որ նոյն բուականին (1357) կը հարուածէր Անին, Ջափարեանց ուսանը, պէտք է կարդալ յիշատակարանին սա տղերը:

«Սատակեցին առաջի ծնողաց զտղայսն եւ առաջի զտղայոց զծնողսն եւ զորս ընթռնեալ տանէին գերիս, բանտից եւ տանջանաց մատնեալ, եւ բարերարն Աստուած տեսեալ եւ անտեո առնէր վասն անբաւ չարեաց մերոց. Որոց զլուխ աթապակ եւ մեծ սպասալար Շահնշահ, որ հազիւ կարաց գերծանել ի ձեռաց թշնամեացն»: (*Խաղբակեանք, Բ. էջ 16*):

Մոնկոլ կայսրութիւնը Ապուսայիսի մահէն (1336) վերջ, անիւսանութեան երբ մահնուեցաւ, Ջափարեանք հետզհետէ կորսնցուցին իրենց նոխարները եւ իշխանութիւնը:

Նոյն տոհմէն, 1358ին Արապակ Ջազան, որդին Արաբակ վերոյիշեալ Շահնեանի, Բջնիի մէկ արձանագրութեան մէջ կը պատմէ քէ Մելիք Աւրաֆը (3), *«զմեր հայրենիքս զԲջնի քաղաք յեսնէ հաւքմով խլեր էր, զիր ճորտերն էսիր (= գերի) կացուցեր, եւ Հաճի բէկ նիազեցաւ ու զքաղաքս ի հիմանց քակեց ու շատ յանուանի մարդ ի սուր քաշեց եւ զեկեցիքս տապալեց եւ զերկիրս ի չորս դիւաց անբնակ արար»:* (*Խաղբ, Ա. էջ 229*):

Ինչպէս կը հասկցուի Մոնկոլները այդ խառնակ ժամանակամիջոցին վնիւններով (*Հուրմ.*) կը գրաւէին Հայ իշխաններու հողերը եւ զանոնք բոլովին կը զրկէին իրենց իրաւունքներէն:

Ջափարեանք քեւեւ տկարացան մինչեւ ԺԳ. դար բայց ի վերջոյ բոլորովին անգնացան:

Միայն վերջին ժամանակներուն սկսան փայլիլ նորէն եւ Արդուքի իշխանին անունով կոչուեցան Արդուքեան — Երկայնաբազուկ, (*Ազգագր. Հանդէս. Է—Ը, էջ 329*):

Գ . Վ Ա Հ Ր Ա Մ Ե Ա Ն Ք

Վահրամեանք, ինչպէս բացատրուած է, Ջափարեանց մէկ կողմնակի նիւղը կը ներկայացնէին: Խնամիացած էին Խաչէնի իշխանական տան եւ տիրացած՝ Կիւրիկեան քաղաւորներուն հողերուն:

Պիւռ կամ Բլու Ջափարէ որդի Քարիմի, որ կը տիրէր Քաղայ, յաջողութեամբ կուուեցաւ Մոնկոլներէ:

Կովի և էջի հարկը, ինչպէս նաեւ մեծի և փոքրի «դաշնագիր» կոչուած հարկը (Շիրակ էջ 62): Հաւանորէն իր որդին Ջափարէ անշափոհաւ ըլլալով խնամակալ պետք է եղած ըլլայ:

(3) Մելիք Աշրաֆ, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերջ, էջ 334) եղբայրն էր Փոքր Շէխ Հասանի որ սպաննուեցաւ 1358ին Ջանի բեկին կողմէն:

րու դեմ Իւանէ արաբեկի հրամանին՝ սակ Կոսմանի դատին մէջ 1214ին, (սես. Հ. Անառեան Հայ Անձնանունների բառարան Բ. էջ 180):

Բլու Ջաֆարէ, պաշտպանութեամբ եւ օգնութեամբ իր ազգական Սպասալար Ջաֆարէ եւ Իւանէ եղբայրներուն, կը գրաւէ հետզհետէ Արցախի Գարդման, Քարահերձ, Երզնիւն, Տաւուշ, Տերունական (==Գր. որկեան), Կաժարեք եւ Դագ ամուր բերդերը եւ կ'իշխէ անոնց վրայ, իբր վասալ Ջաֆարեաններու:

Իր որդին՝ Վահրամ իշխան, կ'առնէ Շամֆոր ֆաղաբը եւ կ'իշխէ բոլոր այդ երջանակին վրայ:

Վահրամի գլխաւոր կայանն էր Կոլք գուլար (Մակար Եպս. Բարխուսարեանց. Պատմ. Աղուանից էջ 192):

1220—1221ին Խուլանի նախաժամարտին կը մասնակցի այս Վահրամ իշխանը եւ անհետեւ Գեորգի Լաւա Վրաց թագաւորին եւ Իւանէ Արաբեկին փախուստէն, ինքն ֆաշուրեամբ կը կռուի եւ կը յաջողի Մոնկոլները հալածել մինչեւ Գարդմանի սահմանները (սես. Վարդան էջ 142: Վերը, էջ 337):

1236—1238ին երբ Չարմաղանի զօրավարներէն Մուլար Նունին, դէպի Շամֆոր կ'առաջանայ, Վահրամ իշխան եւ որդին Ալբուղա խոյս կուտան, եւ Մոնկոլները կը գրաւեն իրենց նստոյր՝ Շամֆորը, (Կիրակոս էջ 128, Վարդան, էջ 144—145, եւ Չամ. Գ. էջ 208—9):

Բայց ինչպէս շատ մը իշխաններ, Վահրամ ալ, նոյնիսկ Աւագի խորհուրդով եւ անոր օրինակով, հնազանդութիւն կը յայտնէ Մոնկոլներուն եւ հարկ տալու յանձնառութեամբ կը դառնայ իր հոգեւոր, (սես. Կիրակոս էջ 142 Վերը. էջ 341):

1242—1244ին երբ Բաշու կ'առեաւ դէպի Փոքր Ասիա եւ Միջագետք, Աղբուղա, Վահրամի որդին, Աւագի եւ այլ Հայ իշխաններու պէս, ինքն ալ Մոնկոլ բանակներու կը գործակցի իր զինուորներով, (Կիրակոս. էջ 153 եւ 155):

Վահրամ իշխան կ'երելի քէ մին էր այն Հայ իշխաններուն որոնք Մոնկոլներու վասալութիւնը գրաւած էին, վասնզի 1247ին Բաշու անոր կը յանձնարարէ երթալ Կեսարիա եւ ազատել Վրաց Գեորգի Լաւայ թագաւորին որդին Դաւիթը, որ Ռուսուղան թագուհին, Սելջուկ Սուլթանին բանտարկել տուած էր, զայն զրկելու համար իր զահալակութեան իրաւունքէն (սես. Վերը, էջ 338):

Վահրամ իր այս փափուկ պատշոնին մէջ կը յաջողի եւ Դաւիթը ազատելով կը տանի Մեծ Մոնկոլ Քիւնի խանին (1242—1248), որուն հրամանով Դաւիթ կուգայ քաքար զօրով Վրաստան, ընկերակցութեամբ Վահրամի եւ կ'օծուի թագաւոր Վահրամի աջակցութեամբ (Կիրակոս. էջ 158—159): Այս պատճառով, ինչպէս Վերը (էջ 339) յիշուեցաւ, Դաւիթը կոչուեցաւ «Վահրամուլ արքայ» (Չամ. Գ. 223):

Իրեն յաջորդած է իր որդին Աղբուղա, որ կը սիրէր Դագայ եւ Շամֆորի:

Ունեցած է երեք զաւակներ, Վահրամ, Ջաֆարէ եւ Իւանէ (Կիրակոս. էջ 79), որոնք Ժ.Գ. դարուն կը յիշուին. (Հ. Անառեան, Հայոց Անձնանունների բառարան էջ 401. Հայապատում Գ. էջ 475):

Ասոնց եւ իրենց յաջորդներու գործունեութեան մասին տեղեկութիւններ կը պակսին:

Դ. ՎԱԶՈՒՏԵԱՆԻ

Ջաֆարեանց երեք ճիւղին, ենթարկուած հողատէրներէն էին Վաչուսեանք, որոնք հաստատուած էին Արագածոտն գաւառին մէջ Կարբի վիճակին Անբերդ ամրոցին շուրջը: Այս կալուածները ստացած էին Ջաֆարեաններէն, իբր շնորհ, Սելջուկեանց երջանին:

Ասոնց պատմութիւնը մինչեւ 1270 արդէն ներկայացուած է (սես. էջ 290):

Այդ թուականէն վերջ քեւ իշխաններու շարքը անձանօք կը մնայ սակայն անոնք պահած են իրենց գոյութիւնը մինչեւ Ժ.Գ. դար ինչպէս կը հաստատուի 1311 թուականով Սաղմոսավանքի Ս. Սիոն եկեղեցւոյն արեւմտեան պատին վրայ գտնուող Վաչէ իշխանի արձանագրութենէն (Մեսրոպ Եպս. Մագիստրոս Մովսիսեան. (Հայկ. երեք մեծ վանքեր, էջ 109):

Ամեն պարագայի մէջ Մոնղոլներու տիրապետութեան երջանին վերջերը այս տոհմը շատ անբացած պէտք է ըլլայ, եւ ասոր համար անյիշատակ մնացած իր անունը:

Ե. ՄԱՀԱՆԱԲԵՐԴԻ ԻՇԽԱՆԻԹԻԻՆ

Այս Արմուրի իշխանութեան վրայ գրեթէ ամբողջական տեղեկութիւն տրուած է (Վերը, էջ 269—270):

Ինչ որ հոս հարկ է շեշտել սա է որ Վրաց թագաւորները ասոնց վասալած էին Թիֆլիսի ֆաղափայտի պատշոնը եւ Սաղուն, որ Մոնկոլներու ծառայած էր, Աւագ Ջաֆարեանի մահէն (1250) վերջ, կոչուեցաւ Արաբեկութեան պատշոնին կամ աւելի ճիշտ, ինքնավար Հայ իշխանութիւններուն իշխանապետի կամ նախախորհի գլխին, եւ մօտաւորապէս 25 տարի (1250—1275) Հայաստանը կառավարեց (սես. Վերը, էջ 270. եւ էջ 330, նաեւ Խաղբակեանք Բ. 38 եւ 149):

Սաղունի մահէն († 1284) վերջ, իր որդին Խուրլուբուղա կամ Խուրլու շահ, Ժ.Գ. դարուն վերջերը եւ Ժ.Գ. դարուն սկիզբները, ծառայած է քաքար բանակին մէջ իբր զօրավար եւ մեծ յաղթութիւններ տուած է: Դաւանանաբար սպաննուած է 1308ին. (Անառեան. Հ. Անձն. Բառարան, 557—559):

Իրմով կը թուի վերջ գտած ըլլալ այս իշխանութիւնը (Խաղբակեանք. Բ. 38 եւ Հաւուց Թառ. էջ 62):

Զ. ԳՍԵՂԻ ԻՇԽԱՆԻԹԻԻՆ

Այս իշխանութեան հողերը կը գտնուէին, ինչպէս բացատրուած է, Վեսի գետի ակունքներուն շուրջը Ջղեմգեօլի եւ ձերմանիսի որանկներով: Իրենց պատ-

մութիւնը տուած է զրեթէ ամբողջական կերպով, հնարաւորութեան սահմանին մէջ, եւ մինչեւ ժ. դար (սեւ, վերը, էջ 273—274): Հոս ոչինչ ունիմ աւելցնելու, այս Մամիկոնեան զանաւարտ իշխանութեան կեանքին վրայ, որ Սելջուկեան շրջանին իր խնամիական յարաբերութիւններով նշանաւոր եղած է, քեւ իբր իշխանութիւն կամ ոյժ չափ աննշան:

Է. ՄԱԾՆԱԲԵՐԴԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Սելջուկեանց տիրապետութեան վախճանին մօտ, իբր վերջին ուս եւ իբր յաջորդութիւն Բագրատունի զան, Վրաստանի արքայական ընտանիքին հետ, կը տեւէր միայն Մամաբերդի Բագրատունի թագաւորութիւնը: Երբ Մոնկոլներու արշաւանքը կ'սկսէր, Մամաբերդի վրայ կ'իջէր Աղսարբան Ա. (1192—1232) որուն տունը, ինչպէս տեսնուեցաւ, խնամաւորաբար զաւարեանց եւ անոնց ազդեցութեան ենթարկուած (սեւ, վերը, էջ 261—262): Երբ Աւագ հպատակութիւն յայտնեց Մոնկոլներուն, Մամաբերդի Բագրատունիք ալ հպատակեցան եւ անոնց պէս Մոնկոլ բանակներու գործակցեցան:

Աղսարբան Ա. ի յաջորդին եւ որդւոյն Կիւրիկէի իշխանութեան շրջանին Մոնկոլները գրաւեցին Մամաբերդը, Կիւրիկէ 1245—1246ին տակաւին ողջ էր, վասնզի հորանաւոր վանք ուխտի գացած է (Հ. Անառեան *Անձնանունների Բառարան*, Բ. հ. 640): Այս Կիւրիկէի որդիները, Թաղիաթին (1256—1259) Փահլաւան (1256—59), եւ Աղսարբան Բ., վերջին յիշատակուած թագաւորներն են (վերը, էջ 262): Իրենց յաջորդները անյայտ կը մնան եթէ երբեք գոյութիւն ունեցած են:

Թաղիաթին մասնակցած է Հուլալուի Պաղտատի արշաւանքին 1258ին եւ Մուշարդինի գրաւման՝ 1251ին. (Չամ. Գ. էջ 526—227): Հոն ձեռք բերած է Ս. Բարբուղիմէոսի աշը, որ փոխադրած է Հաղբաթի վանք: (Անառեան *նոյն*):

Ը. ՇՈԹՈՒԿԱՆՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Գարեգին Կաթ. Յովսէփեանց կ'ըսէ քէ «սարաբախսաբար մեր ձեռքը հասած աղբիւրները քիչ են, եղածն էլ միայն կարն ժամանակամիջոցի համար, ուստի եւ հանգամանօրէն չենք կարող պարզել Շոթոկանց տոհմի ծագման, կատարած դերի մասին մեր պատմութեան եւ ոչ նշանաւոր ուրեք նշանց իշխանութեան սահմանները» (*Նիւթեր եւ Ուսումնասիրութիւններ* Ա. էջ 30):

Զաւարեանց շրջանի պետական կազմակերպութեան համաձայն երկիրին ընդհանուր տեւքը կամ գերագոյն իշխանները Զաւարե եւ Իւանէ եղբայրներն էին իրենց սերունդներով: Անոնց ենթարկուած էին կարգ մը իշխաններ, որ ըստ զինուորական կազմակերպութեան անոնց սպարապետները կամ զօրավարներն էին եւ ըստ վարչականին անոնց ստորագետները:

ները (*նոյն*. էջ 30, հմմ. *Սաղբաղեանք* Ա. էջ 16—22) Ասոնք ալ իրենց կարգին իրենց ստորագետ սպարապետները եւ կալուածատէր իշխանները ունէին, որոնք «ազատ» կը կոչուէին:

Այսպէս, Շոթոկանց իշխանները Զաւարե մեծի զօրավարներն էին եւ ունէին իրենց կապուած ազատներ:

Անոնց կալուածները կը գտնուէին Հաղբաթի եւ Սանահինի միջեւ, Խճկոնքի եւ Մրենի շրջաններուն մէջ կամ Անիի, Տեկուրի կամ Բագարանի շրջաններուն մէջ: Անոնց տոհմային դամբարանը Սանահինի մէջ էր:

Հաւանօրէն այս կալուածները ստացած պէտք է ըլլան Զաւարեայէն:

Ըստ Գարեգին Կաթողիկոսի (*նոյն* էջ 34) տոհմին հիմնադիրը պէտք է ըլլայ *Շոթոկ* կամ *Շոթոնիկ* որուն անմիջական սերունդը կամ սերունդներն է *Գրիգոր* որ թաղուած է Սանահին: Իր որդին Դաւիթ այդ գերեզմանին վրայ կանգնած է փառաւոր եւ հնազանդական-գեղարուեստական տեսակէտէն շատ հետաքրքիր խաչարձան մը (*Սաղբաղեանք*, էջ 17):

Դաւիթ իշխան իշխանաց եւ պատրոն, որդի Գրիգորի Շոթոկանց, յիշատակուած է Հաղբաթի, Սանահինի եւ Խճկոնքի վանքերու արձանագրութեանց մէջ 1210—1236 թուականներուն: 1221ին նուիրեալ ըրած է Բագրատին Մայր եկեղեցիին, եւ 1222ին՝ Սանահին վանքին: Զաւարե սպասաւարի զօրավարն էր (Հ. Անառեան *Հայոց Անձնանունների Բառարան* Բ. էջ 43): Ասոր հետ Զաւարե սպասաւար հողերու փոխանակութիւն կ'ընէ եւ Հաղբաթին կը նուիրէ 1210-ին (*Սաղբաղեանք*, Ա. 17):

Իր եղբայրներն էին Սարգիս եւ Շերպարիֆ (*Նիւթեր եւ Ուսումն.* Ա. էջ 34):

Դաւիթի որդին եւ յաջորդն էր Գրիգոր որուն եղբայրն էր Դաւիթ-Շերպարիֆ (քերեւս երկու անձ): Դաւիթ եւ իր որդիքը՝ Գրիգոր եւ Դաւիթ-Շերպարիֆ Խճկոնքի Ս. Սարգիսին կը նուիրեն Վանանաւին գիւղին կէսը:

Պատահօրէն պատրոն Գրիգոր 1240ին կը յիշուի, հաւանօրէն անկէ քիչ առաջ ինքն իշխան դարձած ըլլալով: Գրիգոր ունեցած է երեք որդիներ, որոնք էին Սմբատ, Արշուկ եւ Արզուխաթուն, սորոնք ըստ Գարեգին Կաթողիկոսի անգլաւակ էին (*Նիւթեր եւ Ուսումն.* Ա. էջ 25 եւ *Սաղբաղեանք*, էջ 17—18):

Հաւանօրէն այս կերպով վերջ գտած է այս տոհմը:

Թ. ԱՐԶԱԽԻ ԿԱՄ ԽԱՉԷՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Արցախ Հին Հայաստանի նահանգներէն մին էր որ Հայերը, շատ հին ատեն, Աղուաններէն առած էին:

Դ. դարուն վերջեր կրկին Աղուանները գրաւեցին: Կոչուած է նաեւ Փոքր-Սիւնիք, ինչպէս նաեւ Խաչեն, եւ ապա Ղարապաղ:

Միջնադարեան Խաչեն, տարածուած էր ոչ միայն հին Արցախի նահանգին ալ նաեւ Ուտիի որոշ մասերուն վրայ:

Վերջին ժամանակներուն մէջ այս շրջանակը

բաժնուած է մի քանի գաւառներու որոնք կը կոչուէին Ղազախ, Խաչեն, Վարանդա, Զուաւեօր Դիզակ, Զիբրայիլ անուններով:

Այս լեռնային շրջանակին մէջ որ Հայաստանի ամենէն անմասջելի վայրերէն մէկը եղած է ինչպէս տեսնուեցաւ, Աղուան կամ Հայ մէկէ աւելի իշխանութիւններ գոյութիւն ունեցած էին հինէն ի վեր:

Անգագման շրջանէ մը վերջ Խաչենի իշխող տուններէն ոմանք Զափարեաններու հետ խնամութիւններ հաստատեցին եւանոնց հովանաւորութիւնը կամ պաշտպանութիւնը ապահովեցին, ոմանք ալ ջնջուեցան, ուրիշ իշխանութիւններու միանալով եւ իրենց առանձին գոյութիւնը կորսնցնելով (տես. վերը, էջ 274—277):

Թաքարներու արեւանքէն առաջ Խաչենի երկնիւղ իշխանութիւններէն Հաքերֆի իշխանութիւնը վերջ գտած էր, վասնզի Իւանէ Զափարեան զայն ստացած էր իբր ժառանգութիւն (տես. վերը, էջ 276): Եւ կը մնար Խոխանաբերդի իշխանութիւնը Արցախի Ներքին Խաչեն (Մեծ Իւանց կամ Մեծ Արանց) գաւառին մէջ, ուրիշ մանր հողատէր իշխանութիւններու հետ, որոնց վրայ դժբախտաբար լիակատար տեղեկութիւնները կը պակսին: Այս հողատէր տնտեսականութիւններէն ոմանց մասին կան շատ մասնակի եւ ոմանց մասին բաւականաչափ ծանօթութիւններ, որոնք կը ներկայացնեն:

1. Ն Ե Ր Ք Ի Ն Խ Ա Չ Է Ն Ի Զ Ա Լ Ա Լ Ե Ա Ն Ք

Երբ Մոնկոլները Հայաստան կը մտնէին Ներքին Խաչենի կամ Խոխանաբերդի իշխանութեան գրուիւրը կը գտնուէր Հասան Դոլա (տես. վերը, էջ 276), որդին Խաչենի մեծ իշխան Վախրանգ Բ. Տօնիկի:

1236ին այս «բազաւոր» տիրոջն ու պնտուած իշխանին հողերը աւարի տուաւ Զոլա, Զարմաղանի եղբայրը, եւ ինչպէս տեսնուեցաւ Հասան Զոլալ-Դոլա «իմաստաբար», խոհեմութիւն համարեց հնազանդիլ Մոնկոլներուն (*Կիրակոս*, էջ 146) եւ իր աղջիկը Ռուզանը կնութեան տուաւ Զարմաղանի տղուն Բուղանի, Զոլա զօրավարին կարգադրութեամբ:

Տեսնուեցաւ (վերը՝ էջ 276), որ այս իշխանը, ինչպէս նախ կրցաւ տեսնուեցաւ Հասան Զոլալ-Դոլա «իմաստաբար», խոհեմութիւն համարեց հնազանդիլ Մոնկոլներուն (*Կիրակոս*, էջ 146) եւ իր աղջիկը Ռուզանը կնութեան տուաւ Զարմաղանի տղուն Բուղանի, Զոլա զօրավարին կարգադրութեամբ:

Հասան Զալալ Դոլա յաջողեցաւ շնորհման ձեռք բերել Հայոց համար եւ իր իշխանութիւնը ընդարձակել (*Կիրակոս*, էջ 207—208) եւ Հայ եկեղեցիներու եւ եկեղեցականներու ապահովութիւնը ապահովել եւ Աղուանից Կաթողիկոսին իշխանութիւնը ամրապնդել (*Կիրակոս*, 208): Շինած է Ս. Ստեփանոսի տաճարը 1229ին, Գանձասարի տաճարը՝ 1242ին եւ նորոգած է 1248ին Կեչառու վանքը:

(1) Իրարու մօտ ազգական, վասնզի Հասան-Զալալ-Դոլայի մայրը՝ Խորիշահ քոյրն էր Զաքարէ եւ Իւանէ եղբայրներուն:

(2) Հասան ունէր երկու եղբայր, Իւանէ եւ Զաքարէ:

Բայց կարելի չեղաւ տեսական յաջողութիւններ ունենալ:

Գարաբուղան 1246ին ձերբակալեց Հասան Զալալը եւ կործանեց Խոյախան, Դեդ եւ Ծիրանաբար բերդերը (Չամ. Գ. էջ 222):

1251ին Հասան-Զալալ-Դոլա կը դիմէ Բաբու հիւսիսի զօրավարին, (Չամ. Գ. 245) եւ Բաբուի մահէն վերջ կը բարեկամանայ անոր որդւոյն Սարգախի, որ փոխտնեայ էր (*Կիրակոս*, էջ 205—207): Սարգախ 1255ին Հասան-Զալալ Դոլան հետն առած Մոնղոլ Մեծ Մոնկոլին կը տանի (Չամ. Գ. էջ 250), ուր Հասան կը բողոքէ Արղունի դէմ, որ սաստիկ ոյս կը պահէ եւ առիթի կը սպասէ:

Այդ առիթը կը ներկայանայ 1261ին, երբ Հայ-Վրացական ապստամբութեան (տես. վերը, էջ 329) կը մասնակցին մասնաւորապէս Խաչենի շրջանին բնակիչները (*Հայ Ժողովրդի պատմութիւն* էջ 213):

Երբ ապստամբութիւնը նուաճուեցաւ Հուլաղու աւելի սաստիկ հալածեց Հայերն ու Վրացիները եւ մահով պատժեց ապստամբութեան մասնակցողները, որոնց մէջ էին Շիրակի եւ Լոռիի տէր՝ Զափարէ իշխանը եւ Խաչենի իշխան Հասան-Զալալը (1) (*Նոյն*, էջ 213): Արղունը երբ զայն ձերբակալեց (Չամ. Գ. 260), իր Ռուզան աղջիկը դիմեց Տաղուզ Խաթունին (փոխտնեայ կիներ՝ Հուլաղու խանի) իր հայրը փրկելու համար, բայց Արղունը կանխեց եւ սպաննեց զայն Ղազվիին մէջ 1261ին: Որդին Արաբէկ մարմինը փոխադրեց Գանձասար (2): Հասան-Զալալ-Դոլա, որուն կիներ Բաղաց բազաւորին աղջիկը՝ Մամփանն էր, խնամիրացաւ նաեւ Սիւնեաց Տարսային իշխանին հետ, իր աղջիկը՝ Միմա խաթունը կնութեան տալով, անոր (3), եւ այսպէս միութիւն մը կազմելով Սիւնիքի Հայ իշխանութիւններուն հետ:

Իր հօրը մահէն վերջ, իր կրտսեր որդին, պահ մը պէտք է իշխած ըլլայ, ի բացակայութեան իր երեք եղբոր Արաբէկի, վասնզի արձանագրութիւն մը կը յիշէ «ԶԹ (=1260)... յիշխանութեան Ուրբանին» (*Արցախ*, էջ 222):

Արաբէկ Ա. կը գահակալէ 1261ին (*Պատմ. Աղուանից*, 205): Ան տակաւին կ'իշխէր 1282ին:

Արաբէկի յաջորդած է իր որդին «պարոն» Զալալ (Բ) որ 1293 թուականով յիշատակարանով մը ծանօթ է (*Նոյն*):

Իսկ Զալալի յաջորդած է իր որդին Արաբէկ Բ. որուն սերունդը կը յիշատակէ Մակար Եպս. Բարխուսարեանց (*Պատմ. Աղուանից* էջ 142), Զալալեանց անունով, իբր տանուտէրներ:

Ըստ Մակար Եպս. Բարխուսարեանցի Արաբէկ Բ.ի յաջորդած են իր որդիքը Այսին Բեկ ու Աղբաս եւ ուրիշներ, որոնց միայն անունները կը յիշուին առանց գործերը եւ անոնց ժամանակը հռչակուած ըլլալու:

Ինչ որ կարեւոր է, այս տունը իր գոյութիւնը պահած է մինչեւ Էօզպէթ Թաքարներու աւերիչ արեւալուսնները եւ աւելի ալ վերջը:

անստանով:

(3) Ունէր ուրիշ աղջիկ մըն ալ Մամփանութուն անունով որ ամուսնացած էր Ումեկ իշխանին հետ:

2. Դ Ո Փ Ե Ա Ն Ք

Արցախի Սիսական Ոսան գաւառին մէջ, Ծարի իշխանական տան — որ կը սիրէր Ծարի (այժմ Զար) եւ Գեղամայ երկիրին — յաջորդած էր Դովեանց իշխանութիւնը, ինչպէս բացատրուեցաւ (տես. վերը, էջ 293):

Մոնկոլներու սիրապետութեան սկիզբները, Զաւարեանց տնօրէն հետ խնամախօսած էր «պարոն» Հասան, որդին Գարա Գրիգորի (1) (+1287), որ ամուսնացած էր Մամայի կամ Մամֆանի (+1298) հետ որ էր «դուստր Վաչուտեան Քուրդ իշխանի» եւ հորիւստ Մամիկոնեանի, որ 1274ին կը յիշուի:

Հասան մէկն է այն իշխաններուն որոնք Մանգու խանի արհաւիրքին մէջ պատիւ ստացած էին, եւ «ասեանի մէջ այնպէս ընդունելի՝ ինչպէս Քրիստոսի խաչը բեմի վերայ» (Գարեգին Կաթ. *Սաղարակեանք* Բ. էջ 39):

Հասանի կրտսեր եղբայրն էր Յովհաննէս եպս. (+1301) որ շինած է Գեթամէջի եւ հաքրալ վանքերը, ինչպէս յիշուեցաւ (վերը, էջ 293):

Հասան ողջ էր դեռ 1274ին (*Արցախ* էջ 405):

Հաւանական է որ ան ողջ էր նաեւ 1289ին, երբ իր որդին խաչարձան կը կանգնէր հօրը անունն ալ յիշելով: Իր մահը պատահած պէտք է ըլլայ 1289—1294ի միջոցին (2):

Սաչասուր Կէշառեցի եւս զայն կը յիշէ (*Սաղարակեանք*. էջ 186) գրելով՝

«զՀասան յիշեմ զՍաչեանցի
որ մականուամբ էր որդի Դովի»

Հասան կը ներկայացուի յիշատակարանի մը մէջ «տէր Ակոնոյ, Հանդաբերդոյ, Սորից, Շաղվաքու եւ այլ բազում գաւառաց, եւս առաւել սիրէր զճայրենի գետն Ծար, որ են գինք արեան տուեալ եւ պարգեւք քաջութեան աշխարհակալացն Հայոց» (Յ. Թօփչեան *Յուշակ Ա.* էջ 89):

Հասանի յաջորդած է իր որդին Գրիգոր մականունեալն *Բարի*, ամուսինը Ասփայի (+1312) որ էր դուստր Տարսային Մեծ Սիւնեաց իշխանին եւ կնոջ Մինա հաքուին:

Օրբէլեան (Բ. 1ջ 171), ասիկա կը հաստատէ ըսելովք Ասփան կնութեան տուած են «*փառաւորեալ իշխանին Սաչենոյ Գրիգորոյ, որդւոյ Հասանայ, որդւոյ Մեծին Գրիգորին, որ էր քեռորդի Աթաբէկ Իւանէի*»:

(1) Գրիգոր մասնակցած էր, Աւագի եւ միւս Հայ իշխաններու հետ, Մոնկոլներու արշաւանքներուն դէպի Կարին (1242), եւ Կեսարիա (1244), ինչպէս ինքն կը յիշատակագրէ 1244ին, Օրթաքիլիսէ գիւղին Աւետարանին պահպանակին մէջ, Կիրակոս Գանձակեցի երկու անգամ կը յիշէ «Գրիգոր Դովին որդի, մօրաւոր որդի Զալալին» (տես. *Սաղարակեանք* էջ 19—20):

(2) Իր մասին ողբ մը հրատարակուած է (տես. *Արարատ* 1896 էջ 278. կամ *Սաղարակեանք*, Բ. էջ 39):

(3) Տես. իր մասին Արցախ, էջ. 205—6 եւ 290 եւ Գարեգին Կաթողիկոս Հաւուց Թառ. էջ 29 եւ 60—65):

(4) Մուֆարդինի պաշարման (1259—1260) ատեն մե-

Արձանագրութեան մը մէջ երկու ամուսիններ կը յիշուին սապէս. «*Պարոնաց պարոն Գրիգոր որդի Դովին եւ զամենագովելի զբարեպաշտ ամուսին իւր Գարոն Ասփայի*» (Գարեգին Կաթ. *Տարսայի Օրբէլեան եւ Մինա Սաթուր*. էջ 6):

Գրիգոր ուներ երեք գաւակներ, Պարոն Վահրամ, որ յաջորդած է իրեն, Սարգիս եպս. (մո. (1333) (3), եւ Սեւադա (4):

Պարոն Վահրամի յաջորդած է իր որդին Սարգիս, (տես. Թօփչեան *Յուշակ* էջ 89): Վահրամ կը բուրի քե ուներ նաեւ Գրիգոր, Հասան, Պէկ, Ալթուն անուն որդիներ (տես. Մակար եպս. *Բարխուսարեան Պատմ.* *Աղուանից* էջ 137): Իսկ Սարգիս եպս. (+1333), Վահրամի որդի չէր այլ եղբայրը, ինչպէս կը հաստատէ Գարեգին Կաթողիկոս (տես. *Հաւուց Թառ.* 29): Վահրամի որդիներէն Հասան ամուսնացած է Փառխոսի Սենեբերիմ եւ Գրիգոր քաղաւորներուն քոջ, իսկունին հետ եւ Փառխոսի այս երկու եղբայր քաղաւորներուն մահէն վերջ հաստատուած է Փառխոս:

Սարգիսի յաջորդած է իր որդին՝ Հասան Ծարեցի, որ ամուսնացած էր երկու անգամ (5), մէկ կինը Սաչենի Հասան-Ջալալ-Դուլա մեծ իշխանին քոյրը՝ Մամֆանի (Պատմ. *Աղուանից* էջ 136—137) եւ միւսը՝ Խոնձա: Ունեցած է եօթն գաւակներ, Շահնեան, Աղբուղէն, Ջհանջէ, Սարգիս, Գրիգոր եւ Շրվանի, եւ վերջապէս Վահրամ որ շատ ուշ ծնած պիտի ըլլայ եւ միակ ողջն էր 1411ին:

Հասան Ծարեցի «*Իշխան Բշնիի, որդի Սարգիսի, Թոռնորդի Գրիգոր բարի իշխանի Սաչենոյ*» իր երեք գաւակներով — որոնք էին Սարգիս, Գրիգոր եւ Շրվանի — սպաննուած է 1384ին կամ 1387ին, Լէնկէքիմուրի արեւաւմտեան ասեմ: Բայց այս իշխանութիւնը շարունակած են միւս երեք գաւակները, ինչպէս պիտի տեսնուի:

Դովեանց իշխանութեան մատուցական կեդրոնն էր հոքայ վանքը (*Սաղարակեանք* Ա. էջ 23—24):

Դովեանց ինչպէս նաեւ Սաչենի այլ իշխանական տնտեսները ըստ միջնադարեան սովորութեան գրուած են նաեւ իրենց հողատիրութեան եպիսկոպոսական արքունիքը (*Սաղարակեանք*. էջ 30, նաեւ *Արցախ*. 194. 204—6. 408), նոյնիսկ ԺԳ. դարու առաջին քառորդին, ինչպէս էր Յովհաննէս եպս. Սաչենցի, Դովեանց տնտեսն որ կը 1221ին յիշուի (*Հայկական երեք մեծ վանքեր* էջ 125) (6):

աւած է (Վարդան, էջ 152):

(5) Հ. Աճառեան (Ոսկանունների Բառարան Գ. էջ 60) Հասանը երկու անգամ վերածած է երկու կիներուն պատճառով, մինչ շատ մը ցուցումներ կան որոնք կը հաստատեն թէ այդ երկու Հասանները միեւնոյն են:

(6) Գարեգին Կաթողիկոս (Սաղարակեանք Գ. էջ 203) կը հաւատարմէ թէ Յովհաննէս Ծարեցի ունի ընդարձակ յիշատակարանաձեւ ժամանագրութիւն: Ասոր կցուած է Դովեանց իշխաններու պատկանող մի քանի արձանագրութիւններու պատճէները գրուած նոտր գիրով: Այս շահեկան ձեռագիրը մաս կը կազմէր Էջմիածինի ձեռագիրներու հաւաքման (Թ. 2776):

3. Դ Ի Զ Ա Կ Ի Ի Շ Խ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Այս իշխանությունը որ Արցախի նահանգի մեջ կը գտնուէր եւ որուն վրայ խօսուեցաւ (վերը, էջ 177), շարունակուած է Մոնկոլ սիրապետութեան ժամանակ մինչեւ 1271: Սելջուկեանց շրջանին կեանքը անձանօր մնացած է կամ խառնուած, իսկէնի կամ Արցախի պատմութեան:

Ժամանակ մը Տուս եղած է Դիզակի իշխաններուն նստոյր եւ վերջը Դիզակ գաւառին Վելիջան իշխանի կամ Յորայ ամրոցը (Արցախ. էջ 72—73) եւ երբեմն ալ Վնեսայ Ղալան: Այս իշխանութեան սահմաններուն մէջ էր Ղարապաղի Գաշոյ վանքը (Սաղբակեանք. Բ. 22): Հաւանօրէն անշեմացած այս տունը, Ջափարեաններու շնորհիւ վերսին սիրացած է հողատիրութեան մը, վասնզի Մոնկոլեան շրջանի իբրեւսէր կամ իշխան Դիզակի կը յիշատակուին, իշխանի որդի իշխանի, որ Աղուանից իշխան Տիգրանուկ նստած է Յորայ ամրոցը:

Աջամի ԶԱԷ— 1248 բուականին յիշուած:

Աւան (= Յովհաննէս) մեծ իշխան

Թովմաս

Ջալալ

Ախիջան կամ Հախիջան

Իշխանէն մինչեւ Ախիջան իշխողները Դիզակի Գազիկ քաղաքին (սեւ. վերը, էջ 177.) սերունդներն էին քիչ ուրիշ տոհմի մը կը պատկանէին, յայտնի է (սեւ. Պատմութիւն Աղուանից էջ 131—132):

Այս իշխանութիւնը Մելիքութեան վերածուած եւ երկար շարունակուած է:

4. ԽԱՂԻՔԱԿԵԱՆԻ ԿԱՄ ՊՈՇԵԱՆԻ Ի ԽԱՂԻՆ

Սաղբակեան Վասակի 1201ի տեսները իսկէն Սիւնիք տեղափոխուելէն վերջ, իրենց նախնական բնակավայրին՝ իսկէնի Գեոպարի շրջանին մէջ (1), ուր կը գտնուէր Հաւապուկի վանքը, իրենց հոգեւոր կեդրոնը եւ տոհմական գերեզմանատունը, այս իշխանութիւնը շարունակուած է իր գոյութիւնը պահել, իբրեւս կամ աւան խոխանաբերդի կամ Ներքին իսկէնի մեծ իշխաններուն (Սաղբակեանք. էջ 33 եւ 80):

Վասակ, Իւանի «հրամանով եւ ուժով» նշանուած էր Հրապետայ բերդը, քերեսու նաեւ ամբողջ Վայոց Ձորը, մասնակցութեամբ իր Ջաջուռ եւ Գրիգոր եղբայրներուն, որոնք իսկէնի մէջ զինուորական գործողութիւններու մասնակցելու առիթ չունէին, քանի որ իսկէն ազատ էր խոխանաբերդի եւ Հաքերի իշխաններուն ղեկավարութեամբ՝ Ջափարեաններու ասպարէզ գալու ժամանակ:

(1) Ըստ Մակար եպս. Բարխուդարեանի (Պատմ. Աղուանից էջ 143) Սաղբակեանք բնակավայրը եղած է իսկէն գաւառի Համամի Ձորը: Ասոնց կը պատկանէր Հարճլունք գաւառի հիւսիսահարաւոր մասերն եւ իսկէնի գետի ու Գարգարի միջեւ գտնուած հողերը, Ջալալեաններու զօրանալէն վերջ, իրենց ձեռքը մնացած էր միայն Նաւարի Ղալա, Կաշաղակաբերդ ամ-

Վասակ իր նոր իշխանութիւնը ստանալէն վերջ իր եղբայրները՝ Ջաջուռ եւ Գրիգոր մնացին իրենց նախնի բնակավայրը:

Ջաջուռի (մեռած 1232) որդիներէն Հասան (մեռած 1225) եւ Սմբատ (1224) իրմէն առաջ կը մեռնին եւ իրենց կը յաջորդէ Գրիգոր, որ նուիրեն կուտայ Վանառի Ս. Սեփանոս եկեղեցիին, զոր շինած էր 1229ին իսկէնի տէրը՝ Հասան Ջալալ (Սաղբակեանք, էջ 80):

Իսկ Ջաջուռի եղբայրը՝ «Գրիգոր որդի Հաղբակայ», ինչպէս Կիրակոս (էջ 105) եւ Վարդան (էջ 143) կը վկայեն, կը մասնակցէ 1220ին Գանձակ ապստամբ խիչաղներու դէմ Իւանի առաջնորդութեամբ մղուած պատերազմին, Վասակի որդի Պապաֆի հետ: Այս առիթը Գրիգոր կ'ստանայ Քեղվա ձորը, քերեսու նաեւ բերդը, Աղջոց Ս. Սեփանոսի եւ Վանասան վանքերով, որոնք Սաղբակեանց նոր իշխանութեան մաս կը կազմէին:

Իւան Կաշուեցաւ եւ ուրիշներու հետ գերի ինկաւ նաեւ Գրիգոր եւ իր եղբորորդին՝ Պապաֆը:

Երկուքն ալ նահապետուեցան (Սաղբակեանք էջ 81):

Գրիգոր Հաղբակեան իր հոգաւորութեան առարկայ րօւմ է Աղջոց Ս. Սեփանոս վանքը, զոր շինած էր 1212—1217ին, երբ արդէն հաստատուած էր Սաղբակեան կողմնապահութիւնը եւ Քեղվա ձորը Գրիգորի սեփականութիւնը դարձած էր: Ինքն ալ Վասակի օրինակին հետեւելով իրեն համար հոգեւոր կեդրոն մը հաստատեց հոն (Սաղբակեանք, էջ 82—83):

Գրիգորի կիներ էր Ջալա եւ ունէր Վասակ անուն զաւակ մը (1270) (Նոյն էջ 84), որուն որդին էր հաւանօրէն «պարոն Ատոսը»: 1287ին իսկէնի մը վրայ կը կարգացուի «ի տէրութեան տեղոյս պարոն Աշոտոյ», (Շողակաթ էջ 26. Սաղբակեանք, էջ 86):

Ատոս վերջին իշխանն է յիշատակուած Գրիգոր Սաղբակեանի սերունդէն ըստ Գարեգին Կաթողիկոսի (Սաղբակեանք, էջ 86) (2):

5. ՄԵՍ ԿՈՂՄԱՆՅ ԿԱՄ ԿՈՒՆԵՒՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Այս տեղ ալ իշխանութիւն մը գոյութիւն ունեցած է: Հին տեսն մէկ եւ անբաժան էր այս գաւառը եւ կը կոչուէր Մեծ Կողմանք, Մեծ Կուսանք եւ Չարաբերդ:

Ժ.Գ. դարուն վերջերս, այս շրջանակին իշխող մի քանի իշխաններ կը յիշատակուին, որոնք քաքար բանակներու մէջ ալ գործած են: (Մակար եպս. Բարխուդարեան, Պատմ. Աղուանից էջ 145):

Այսպէս կը յիշատակուի Շիրանեան:

Յետոյ Ուզ որուն որդին էր Հասան, որ քաքար բանակներու հետ Փոքր Ասիա գացած է, եւ

րոցներն է Հաւապուկի ու Կոշիկ վանքերը:

(2) Մակար եպս. (Պատմ. Աղուանից էջ 144—845) կը յիշէ կարգ մը տնօններ, ինչպէս Հասան մը 1264 թուականով. սակայն խառնակ են իր տեղեկութիւնները, եւ կարօտ չէր ունենալ:

Կեսարիային բերած՝ Աւեստրան մը, որ իր կնոջ Ել-
քիի, որդիներուն Հասմբերի եւ Սասնայի հետ նուիրեց
իրենց դամբարանին՝ Եղիշէ Առաքեալ վանքին, 1266-ին
(Պատ. Աղուանից էջ 145, Արցախ էջ 227. Անառ-
եան. Բառարան Գ. էջ 57):

Յետոյ, ինչպէս պիտի տեսնուի, այս գաւառը
եղաւ որոտան երկու մելիքութիւններու:

Ժ. ԽԱՂԲԱԿԵԱՆՔ ԿԱՄ ՊՈՇԵԱՆՔ Ի ՍԻՆԻՔ

Տեսնուեցաւ քէ այս տոմարն նախնիք կը բնա-
կէին Խաչէնի մէջ ուրիշ վասակ 1201ին գնաց հաս-
տատուիլ Սիւնիք եւ հիմնեց նոր իշխանութիւն մը,
աջակցելով Զաւարեաններու որ գրաւեն Սիւնիքը
(տես. վերը, էջ 201):

Նշանակուած էր նաեւ վերը (էջ 201) ա-
նոնց սեփական վայրերը:

Այս իշխանութիւնը ստորադաս էր Զաւար-
եաններու (*Խաղբակեանք*, էջ 72) եւ սեղծուած Օր-
բէլեաններու հետ նոյն ասեւ, Իւանէի կողմէն, եւ ա-
նոնց պէս կը կազմէր կողմնապահութիւն մը (տես.
վերը, էջ 201):

Խաղբակեանք Իւանէի տան կամ Աւագեան-
ներու զօրապետները կամ սպարապետներն էին, որոնք
իրենց հեծելազօրով կը կատարէին գերագոյն իշխա-
նին յանձնարարութիւնները եւ կը մասնակցէին ան-
ձամբ կամ իրենց մարդոցով ընդհանուր բռնամիին
դէմ մղուած պատերազմներուն:

1201ին Բջնին գրաւուելէն վերջը «*Վասակ
որդի Հաղբակայ եւ երեք որդիքն իւր՝ Պապաքն,
Մկտէմն եւ քաջ Պոռ, եկեալ ի Խաչէնոյ, բազում
արուժիւնս ցուցին յայլասեռս եւ բազում բարու-
թիւնս առ ազգս քրիստոնէից*» (*Մխիթար Այրիվա-
նեցի*, էջ 65)

Երկու տարի վերջը Դուին կը գրաւուի Զա-
ւարեան եղբայրներէն:

Բջնիի արեւելեան մասը Կեչառոյք վանքով
Խաղբակեաններու սեփականութիւնը կ'ըլլայ եւ նոյն-
իսկ Վասակ Խաղբակեանի սիրելի վայրը, ուր կը
շինէ իր եկեղեցին: Կեչառոյքն եւ Վայոց Ձորի մէկ
մասը, տնուած էր Վասակի իբր վարձատրութիւն այդ
երկու գաւառներուն գրաւման համար իր ընծայած
գործակցութեան (*Խաղբակեանք*, էջ 35):

Վասակ նուաճեւ էր Եղեգեաց Ձորի ամրոց-
ները, իսկ ըստ Օրբէլեանի նաեւ Հրաւակեանք: Հոն
կը հաստատուի Վասակ եւ կը գործէ իբր գործակից
եւ ստորադրեալ Իւանէ Զաւարեանի տան:

1214ին «*կողմնապահ*» էր «*ի Գառնոյ միւն-
չեւ ի Բարգուշատ*», բայց Վայոց Ձորի մէջ միակ
իշխողն Վասակ չէր այլ հոն բաժնն ունէին նաեւ
այլ տոմար, ինչպէս Օրբէլեանք, Շահունեցիք, Մեհե-
լանեանք եւ Մամիկոնեանք: Խաղբակեանց սեփա-
կան էր Արփայի հիւսիսային մեծ ճիւղէն արեւմուտք
գտնուած երկիրները, ներկայ Քեթիւքեանդ, Օրբա-
եանդ, Բաւեանդ, Արկազ եւայլ գիւղերով, այսինքն
Թեաֆաղուլսուրան լեռներուն հարաւային ստորոտները

մինչեւ Արփայի բուն հովիտը (Տայսային իշխան եւ
Միմա Խաբուն էջ 11): Իսկ Եղեգեաց Ձորը ինկած էր
Թեաֆաղուլսուրանի միւս երեսը՝ համանուն աւանով:

Վասակի մահէն վերջ, 1223ին «*էառ զգրո-
շայն որդի նորա քաջն Պոռ*» (*Այրիվանեցի* էջ 65):
Պոռն իշխանութեան շրջանի՞նք (1223—1284) էր որ
Մոնկոլները Հայաստան խուժեցին: Պոռ հաւանօրէն
Իւանէի ձեռքին տակ կոռուած է Զեյլալէսիքի դէմ,
Գառնիի նակասամարտին (1224—5ին) մէջ:

Պոռ այս պարտութեան վրէժը ինքն լուծած
է, վասնզի ըստ Այրիվանեցիի Գառնիի պարտութենէն
անմիջապէս վերջը «*մտանէ Պոռ ի Դուին եւ կո-
տորէ զՍորազմն եւ զՏաճիկն*» (1226—28), ինքն ալ
պէտք է վերջը, 1236—38ին, հնազանդած ըլլայ Մոն-
կոլներուն հետեւելով Աւագի օրինակին, քանի որ
անիկա իր «պատրոնն» էր:

Մասնակցած է Մոնկոլ արշաւանքներուն, մաս-
նաւորապէս Պաղտատի գրաւումին (1258) եւ ապա
Մուժարդիին պաշարումին (1260), ուր գլխաւորն էր
«*ի քրիստոնէից իշխանն Պոռ, զոր Հասան կոչէին*»:
Անիկա դարձած է ժողովրդական հերոս մը, որուն
համար Խաչատուր Կեչառեցի կ'ըսէ

«*Զպարոն Պաւլն զարդ հեծելի.*

Որ զերկաթի զուռն առնէր փոշի.

Աջ ու բազուկ էր նոր Սիոնի,

Հիւրն հաստատ Հայոց հաւատի»,

Այրիվանեցի զայն կ'անուանէ «*աշխարհաշէն
իշխան*», եւ Գարեգին Կաթողիկոս կը հաստատէ փա-
սերով (*Խաղբակեանք* Ա. էջ 97—134) անոր շինա-
րարութիւնը:

Պոռն եւ կնոջ Խուրլու Խաբունի զաւակներն
էին Պապաք, Ամիր Հասան, Վասակ, Մկսեմ եւ
Գոհար: Ասոնցմէ Մկսեմ եւ Գոհար 1268ին առաջ եւ
Վասակ 1268—1273ի միջոցին մեռած են, որով իր
իշխանութիւնը ժառանգեցին Պապաք (մեռած 1298—
99) եւ Ամիր Հասան (մեռած 1292):

Պապաք էր իշխանապետը, եւ ունեցաւ շի-
նարար գործունէութիւն մը: Պապաք. ինչպէս Ամիր
Հասան Ա. եւ անոր որդին Էաչին սպարապետութեան
պատճառը վարած են Աւագի տան (*Խաղբակեանք*, էջ
142), ինչպէս կը հաստատէ յիշատակարան մը գրե-
լով «*յիշխանութեան մերոյ նահանգիս մեծ սպա-
րապետացն Պապաքին եւ Էաչոյ, որդւոյ եւ Թո-
ռին մեծին Պռոշոյ, ժառանգք իշխանութեան ա-
մենօրհնեալ ցեղին Խաղբակեանց*» (*Արարատ*, 1876
էջ 412. *Խաղբակեանք*, էջ 142):

Պոռն հողատիրութիւնը ինչպէս կը տեսնուի
իր երկու որդիներուն մէջ բաժնուած է եւ Էմիր Հա-
սանի սեփական էր Մարտիրոս եւ անոր կից Վերին
եւ Ներքին Ախդա գիւղերուն շրջանը, որ անոր կա-
ռավարութեան կեդրոնն էր հօր կենդանութեան վեր-
ջին տարիներուն եւ անկէ վերջն ալ (*Խաղբակեանք*,
էջ 148):

Երբ Էմիր Հասան կը մեռնի 1292ին իր սեփա-
կանութիւնը կը փոխանցուի իր որդւոյն Էաչինի
կամ Եաչի, ինչպէս կը հասկնուի հետեւեալ յիշատա-
կարանէն:

«Բայց յայսմ ամի անվերանալի տրտմութիւն հասաւ, զի իշխանաց իշխանս մեր Ամիր Հասան մահուամբ փոխեցաւ ի՛րս. եւ ամենայն աշխարհ իսուգ եւ տրտմութիւն անկան, հայր եւ վիրք, ափսաղք եւ հոռոմք. զի թէպէտ որ իշխանաց իշխան կոչիւր, սակայն ի թագաւորաց անբաժանելի էր, որ յամենեցուն լսելիս հասեալ էր բարի լուր եւ համբաւ նորայ, որ հեռաւորքն որպէս ի մաւտոյ կոծ եւ աշխարումն կատարեցին: Բայց եթող տեղապահ զորդի իւր, որ կօչի էպչի, որ ամենայն յաջողութեամբ բարգաւաճեալ էր քան զհայրն, զոր տէր Յիսուս պահեսցէ զինքն յամայր ամս ժամանակաց յարգոյ եւ բարգաւաճ փառաւր ամէն» (Սաղբ., 152—153): Ամիր Հասան կը յիշատակուի «մեծ սպարապետ տանն Աւագին, որդւոյ Իւանէ աթաբակին» կամ «ասպարապետ Հայոց» (Սաղբակեանք, էջ 153):

Էմիր Հասան, ինչպէս կը բուրի աւելի գործօն դեր կատարած է քան իբրեւանապետ Պապաբ, վասնզի անիկա քաջի անուն շահեր էր «ի բազում պատերազմունս», եւ Հուլաղուի (1256—1265) եւ Ապաղայի (1265—1282) պալատներուն մէջ նուիրներու եւ պաշտօններու արժանացեր. «այսպէս յիրեցեալ էր ի նոցանէ վասն արիական քաջութեան եւ խոհեմութեան իւրոյ մինչեւ զինակիր եւ յառաջադէմ լեալ յամենայն գործս արքունի: Եւ յանձնէ իւրեանց բազում անգամ զարդարեցին զնա ոսկեհուռ դիպակաւք եւ կամար ոսկեղէն ընդելուզեալ ակամբք եւ մարգարտօք կապեալ իմէջս նորա» (Սրարատ. 1876 էջ 412 եւ Սաղբ., էջ 153):

Ամիր Հասանի քաջութեան հուշակը տարածուած էր մինչեւ Փոքր Ասիա, հաւանօրէն այն արեւաւմտեան տեղեր, որոնց Թաթարները ձեռնարկեցին դէպի արեւմուտք, եւ որոնց քերեւս, մասնակից եղած էր նաեւ իր հայրը:

Էպչի Ա. կամ Եպչին (1299—1317 մեռած) ամուսնացած էր Ելիկում Օրբէլեանի Մամախարուն աղջկան հետ:

Էպչի մասնակցած է Լիպարիտ Օրբէլեանի հետ այն արեւաւմտեան որ Ղազան խանի (1295—1304) զօրավարներէն խուրլու շահ կասարեց դէպի Խորասան, 1295—96 բուականներուն: Անիկա իր հօրեղբոր՝ Պապաբի հետ մասնակցած է Գրիգոր Անաւարդեցիի դէմ գումարուած ժողովի ձեռնարկին:

Պապաբի մահէն (1298—99) վերջ Էպչին անոր իշխանութիւնն ալ ստանձնեց իբր իշխանապետ վասնզի Պապաբ անգաւակ էր:

Եպչին մեռաւ 1317ին եւ իր իշխանութիւնը ժառանգեցին Ամիր Հասան Բ. իբր իշխանապետ եւ իր եղբայրները՝ բաժիններ ստացան իրենց հօր ժառանգութենէն: Այսպէս իշխեցին երեք եղբայրներ, Վասակ «զբաջն եւ զարին հոյովն», Ամիր Ասաբն «զկորովամիտն» եւ Զում կամ Զուման «զտիովքն մանուկն» զխայտակն եւ զբաջազանգուրն», (Սաղբակեանք, էջ 200):

(1) Ըստ այսմ Օրբէլեանց կալուածները կ'իշխային Գեղարքունիքի մէջ՝ Սեւանայ Լիճին հարաւարեւմտեան ափերը, բայց Գարեգին Կաթողիկոս (Տարսային Օրբէլեան եւսայն):

Այս իշխանութիւնը ուրեմն շարունակուած է մինչեւ Էօզպէթ Թաթարներու արեւաւմտք, բայց Ամիր Հասան Բ. ի մահէն (1317 մեռած) վերջ յաջորդականութիւնը ընդհատուած է, անուրէն երկրին մէջ տիրող խառնակ վիճակին, ինչպէս նաեւ Օրբէլեանց զօրանալուն հետեւանով:

ԺԱ. ՕՐԲԵԼԵԱՆՔ

1. ՄԱՅՐ ՃԻԻՂ

Երբ Զաֆարեանց տոհմը անցագաւ, կրկին բարձրացան Օրբէլեանները, որոնք որպէս Օրբէթ ամրոցին տերերը, հին տեղեր, բաւական նշանաւոր դեր էին կատարեւ, մասնաւորապէս Վրաստանի մէջ: Անոնք վերսին հասան իրենց նախկին բարձրութեան, եւ խլեցին սպասաւորներու տոհմէն նախապատուութիւնը (Ազգագր. Հանդէս. Է—Ը էջ 327—8), շնորհիւ Օրբէլեան Մաբաս իշխանին եւ անոր որդւոյն՝ քաջ եւ շինարար Տարսայինի, Սիւնիքի մէջ վերահաստատուելու նոր իշխանութիւնը մը:

Արդէն բացատրուած է որ այս տոհմէն ոմանք Վրաստանէն անցած էին Հայաստան (տես. վերը, էջ 290) եւ ընդ հովանաւորութեամբ Զաֆարեաններու ունեցած էին հողատէր իշխանութիւն մը, որուն զլուխը կը գտնուէր Ելիկում, փեսան Մամիկոնեան Գրիգոր Մարմանեանի (տես. վերը, էջ 273 եւ 292), երբ Զարմաղանի բանակները Հայաստան մտան:

Ինչպէս ժամանակակից բազմաթիւ Հայ իշխաններ, Ելիկում ալ, 1236ին, ամրացաւ Հրաշեկաբերդի մէջ, բայց ի վերջոյ, ուրիշներու պէս, ինքն ալ հնազանդեցաւ Մոնկոլ Ասլան Նուին զօրավարին եւ ժառանգեց անոր կամով, Վայոց Ձորը եւ Նղեգիսը մինչեւ Երեւոյն գիւղ՝ Գառնիի հանդէպ:

Տեսանք քե անոնք արդէն ստացած էին «Հրաշեկաբերդ իւր կերովն, եւ այլ բազում գիւղս ի Վայոց Ձոր, ի Գեղարքունի. ի Կոտայսն եւ ի Կայէն» Հորս, Քարսղուիս, Աղբենդ եւայլն (Տարսային Օրբէլեանի եւ Մինա Նաթունի սերունդը, էջ 13):

Օրբէլեան կ'ըսէ քե Լիպարիտ Կոսայի մէջ ստացած էր «զէլառն եւ այլ գիւղս յովովս, ի Գեղարքունի, զՀամասրի եւ այլ գեղորէս բազում, ի Կայէն զԱղստեւ իւր կերովն. եւ զի նա, եղեւ առաջնորդ առման Սիւնեաց եւ այլ բերդերոյն, տայ (Իւանէ) եւ ի ձեռս նորա զՍիւնիս, զՈրոտն, զԲարկուշատ եւ զայլ բերդոյնսն» (1) (նոյն էջ 10):

Այսպէս, Օրբէլեանք բաւական ընդարձակ երկիրներու կը տիրանային իբր կալուած իրենց տան եւ ցեղին:

Ելիկում 1259—1260ին մասնակցեցաւ Նիքիկերտի արեւաւմտեան եւ հոն մեռաւ իբր քե դեղակուր Աւագի հրամանով, ինչ որ սխալ մըն է (տես Գարեգին

էջ 4), դիտել կուտայ թէ Գառնի որ Գեղարքունիքի մասն է, երբեք Օրբէլեանց սեփականութիւնը չէ եղած:

Կար. Տարսայիճ Օրբէլեանի եւ Մինա խաթունի սերունդը եջ 9):

Իրեն կը յաջորդէ եղբայրը Սմբատ «որ էր հանձարով մեծ, խորհրդով ուժեղ խելօք աննման, ճնարիւք բազմագէտ, բանիւ առատ եւ բաղդր, լեզուաց հմուտ եւ ճարտար, ի դատարանի դիւանի՝ անպարտելի, զի խօսէր լեզուս հինգ, Հայ եւ Վրացի, Ուղուր եւ Փարսի եւ զՄուղալն իսկ»:

Որդւոյ որդի ժառանգութեան օրհնով Ելիկունի յաջորդը պէտք էր ըլլար Բուրքէլ՝ իր որդին եւ ոչ թէ Սմբատ իր եղբայրը, սակայն վասնզի Բուրքէլ անչափահաս եւ Օրբէլեանի հալածուած էին Աւագի յաջորդներէն, Սմբատ՝ սանձանց իշխանութիւնը եւ պաշտպանեց Օրբէլեանի սան իրաւունքները:

Ասիկա կասկածելով Աւագին իբր նախանձորդ, գնաց Մանգոյ խանին՝ Թաթարիստան, հանդաժարաւ անոր եւ անուանուեցաւ *Ենջու* (=սերունդ): Ան նոյնպէս պատուեցաւ ոսկի *Փայիզայով* որ տախտակ մըն էր վրան Աստուծոյ եւ քաղաւորին անուանը գրուած: Ասիկա մեծագոյն պատիւն էր որ կու տային Մոնկոլները: Նոյնպէս տուին *Եառլեխ* (հրովարտակ) որով իրեն կը շնորհուէր Ասլանի նուանաւ երկիրները եւ Որոսն ու Բորոսն բերգերը՝ իրենց շրջակայով, իբրեւ արեան գին իր հօրը՝ Լիպարիսի (Օրբէլեան Բ. 157): Սմբատ այս կալուածները առնելէ վերջ բոլոր Վրացի եւ այլ իշխանները (ղաւթարները) դուրս նանց այդ հողերէն:

Երբ եկաւ Հայաստան Բաշու գորավարին հաղորդեց Մեծ Մոնկոլին հրամանը եւ «էառ եւ թափեաց զերկիրն Որոտան բովանդակ մինչ ի սահմանն Բորոտնայ եւ Բղենոյ, յորում եւ կայր ընդաւեր աթոռն Սիւնեաց Տաթեւ: Էառ եւ զեղեգիս եւ զամենայն գաւառն Վայոց Ձորոյ, զՓողահանն, զՈւրծ եւ զՎէդի իւր ձորովն մինչեւ յիրերօնս եւ ի Կոտայսն եւ ի Գեղարքունի բազում շէնս եւ աւանս» (Օրբէլեան Բ. 158):

Բայց ըստ Ալիբանի (*Սիսական*, էջ 92—3) նախանձորդ Ջափարեանի՝ Արղունի ձեռամբ «առին ի Սմրաայ բազում տեղիս եւ զմնացեալսն կեղեքէին սաստկապէս, վասն որոյ հարկ եղեւ նմա վերստին գնալ առ Մանկու խան» 1258ին, որուն առջեւ՝ խորամանկութեամբ արդարացուց Արղունը՝ որ բանս նետած էր խանը եւ ասիկա հաւատալով արձակեց եւ վերահաստատեց զայն Հայաստանի եւ Վրաստանի հարկահան-ոստիկանութեան պաշտօնին մէջ, յանձնարարելով բարեխօս Սմբատ, որ «վասն մեծի երախտեացն ոչ գիտէր Արղունն՝ եթէ որով պատուեցայ զՍմբատ... որ տիրեաց ամենայն գաւառաց եւ գիւղից իւրոց, բայց յետոյ իւր կամաւ վասն սիրոյ եւ միաբանութեան՝ ոմանց դարձոյց եւ եթող յետս աստ եւ անդ ի գիւղից եւ յագարակաց եւ զայլն հաստատեաց սեփական հայրենիք իւրոյ ազգի եւ գաւակա...»:

Այսպէս, երկու անգամ Մանգու խանին դիմելով եւ անոր բով երեք տարի մնալով (Օրբ. Բ. 155) ստացաւ քաթարներու պաշտպանութիւնը եւ բարեկամութիւնը (Գարեգին Կար. Տարսայիճ Օրբէլեանի եւ Մինա խաթունի սերունդը էջ 9):

Յայտնի է թէ երբեմն Օրբէլեանի Վրացիներէն եւ Ջափարեաններէն հալածուած էին. 1183ին անոնք

ջարդուած էին (սեւ. վերը, էջ 234) եւ իրենց ստացուածները տրուած էին Ջափարեաններու, որոնք վերջը թէեւ հովանաւորած էին Օրբէլեանները բայց անոնք անցեալը չէին մեղցած եւ կ'աշէին թէ՛ Վրաց քաղաւորները եւ թէ՛ Ջափարեանները:

Սմբատ, որ շահած էր Մոնկոլ գերիշխաններու բարեացակամութիւնը, յաջողեցաւ ելլել «ի դուրս յամենայն դաւթարացի Վրաց եւ այլոց» եւ գրուիլ տերունի, այսինքն ուղղակի Մոնկոլներու գերիշխանութեան ենթարկուեցաւ (Օրբէլ. Բ. 157, *Խաղբակեանք*. Ա. 73): Հոս «յայլոց» խօսքը կրնայ միմիայն Ջափարեաններու վերաբերիլ, աւելի ճիշտ իւրեքի կամ Աւագի տանը (սեւ. նոյնը):

Ուրեմն Օրբէլեան Սմբատ կը ձեռքազատուէր Վրաստանի եւ Ջափարեաններու հովանաւորութենէն եւ անոնցմէ անկախ իշխանութիւն մը կը կազմէր, Մոնկոլ հովանաւորութեան տակ (*Ազգապատում* էջ 1645):

Այսպէս, Վրա-Հայկական միութիւնը որ պահուած էր տակաւին Աւագի տանը, կը բաժանուէր, Ջափարեանց եւ Օրբէլեանց տոհմերուն հակառակութեան եւ վերջիններուն Վրաստանի դէմ ունեցած վրեժխնդրութեան պատճառով:

Սմբատ ունեցաւ այսպէս փառաւոր իշխանութիւն մը եւ նկատուիլ սկսաւ քաղաւոր, Վրաստանի իշխողին պէս: Յիշատակարանի մը մէջ ըսուած է «Տարսայիճի մեծ իշխանի եղբաւրն, ՍՄԲԱՏԱՅ ԱՐՔԱՅԻ եւ ամուսնոյ իւրոյ Մինայ խաթունին, որ դուստր էր Ջալալին Աղուանից արքային» (Գարեգին Կար. նոյն, էջ 5):

Հայերը նպաստաւորութեան Սմբատի իշխանութենէն, մանաւանդ Աւագի մահէն վերջ, երբ Հեթում բարոն յարաբերութիւններ կը մեակէր Մանգոյի եղբորը Հուլաղու խանին հետ:

Հեթում անոր զինակիցն էր եւ Սմբատ Օրբէլեան անոր հովանաւորեալը:

Սմբատ 1273ին մեռաւ Դաւիթի մէջ: Իրմէն առաջ մեռած էին նաեւ իր երկու եղբայրները՝ Իւանն եւ Փախարաղուլա, եւ մեծ եղբորը Ելիկունի որդին՝ Բուրքէլ (+ 1261) որուն անչափահասութեան համար ինքն իշխանութիւնը ձեռք առած էր:

Իր եղբայրներէն ողջ էր միայն Տարսային, որ Սմբատ իրեն օգնական առած էր 1261էն վերջ, անոր տալով Որոտան կողմերուն իշխանութիւնը:

Իսկ 1273ին, երբ եղբայրը Սմբատ մեռաւ, Տարսային բոլոր իշխանապետութիւնը ինքն ձեռք առաւ (Գարեգին Կար. նոյն. էջ 9) եւ 1274ին նորոգեց Տաթեւի աւերուած վանքը եւ զայն դարձուց իր իշխանութեան մեակոյթի կեդրոնը:

Տարսայիճի այս նպաստաւորեալ իշխանութիւնը Սիւնեաց նահանգին մէջ, արեւելեան հայութեան համար կեդրոն մը դարձաւ, մանաւանդ որ Տարսային փառաւոր եւ յաջող իշխանութիւն մը ունեցաւ: Ան յաղթեց հիւսիսային ասպատակներուն, Իկոնիոնի Սելջուկեան Սուլթաններուն եւ Ասորիի Եգիպտացիներուն, Թաթարներուն հետ իբր զինակից կռուելով (Օրբ. Բ. 170):

Տարսային իր առաջին կինը ողջ եղած տանը, ամուսնացաւ Խաչէնի Հասան-Ջալալի աղջկանը եւ

Արաբեկ իշխանին քրոջը՝ Մինա խաթունի հետ (նոյն.): 1284ին երբ Արղուն խան քաղաւորեց իր սիւնիին Դեմեդրե Վրաց քաղաւորին տուաւ «զամե-նայն աշխարհս Հայոց, գտունն Աւագեան եւ գտունն Շահանշահեան», այսինքն բոլոր Զափաւաններու ստացուածները, այսով հանդերձ (սեւ. Օրբ. Բ. էջ 172, Չամ. Գ. էջ 282):

Դեմեդրե առնելով Տարսայինը տարաւ իր հե-տը Աւագի երկիրները Այրարատի մէջ եւ շատ քա-խանդանով զայն դրաւ «Աթաբէգ ի վերայ ամենայն տէրութեան իւրոյ մինչեւ ի Տփղիս եւ յԱնի եւ ի Կարս» (Օրբ. Բ. 173, Ազգապատում. էջ 1685 եւ 1690):

Այսպէս, Վրաստանի քաղաւորական տուեր եւ Օրբէլեանք իրարու բարեկամացան:

Սադունի (+1284) յաջորդեց այս կերպով իբր Հայ իշխանաց իշխան եւ իբր Հայ-Վրացի բանակնե-րուն արաբեկ Տարսայինը (Խաղթակեանք, Ա. 134-5):

Իրմով Օրբէլեանք նախապատիւ դիրք մը գը-րաւեցին Հայ իշխաններուն մէջ եւ Զափաւանց տեղը անցան:

Տարսային ինքզինքն կ'անուանէ «իշխանացիշ-խան» ինչպէս նաեւ «կողմնակալ յայսմ նահանգի, զոր ետ մեծ Աստուած ի Բարկուշատայ մինչ ի դաշտն Դիլլայ», իսկ ուրիշներու կողմէն անիկա յիշուած է «կոմս» տիտղոսով եւ «իշխանցող կողմանցն Սիւնեաց» (Գարեգին Կաթ. նոյն. էջ 6) եւ ուրիշ տեղ մը «Արքայաշուք իշխան» (նոյն. էջ 7): Ասոնք ցոյց կուտան քե որքան լայն իշխանութեան տէր դարձած էր անիկա:

Տարսային, Եղեգիս աւանը՝ իր եղբորը Ար-բաթի մահէն (1273) վերջը դարձուց Սիւնեաց իշ-խաններու նստոցը:

Տարսային, որ սիրելի էր Վրաց Դեմեդրե քա-ղաւորին, սնոյց եւ դաստիարակեց իր ձեռքին տակ անոր Դաւիթ եւ Մանուէլ որդիները, որոնցմէ վերջի-նին տուաւ իր Մամբան դուստրը, որ ծնած էր իր երկ-րորդ կնոջմէն՝ Մինա խաթունէն (+1298):

Տարսային իր առաջին կնոջմէն Արուսէն (1), ունեցած է երեք զաւակներ, Ելիկում, որ իրեն յա-ջորդեց, Սեփանոս, (յետոյ եպիսկոպոս եւ Սիւնեաց պատմիչ) եւ Փախուդուլայն, իսկ Մինայէն (2) ունե-ցած էր Զալալ որդին եւ Ասփա դուստր (կին Գրի-գոր Գոփեանի) եւ վերոյիշեալ Մամբանը:

Տարսային մեռաւ 1290ին:

Տարսայինի մահէն վերջ «որդիք նորա վի-ճէին ի վերայ տէրութեան եւ իշխանութեան հօրն»:

Այս վէճը կրնար յարուցած ըլլալ միայն Լի-պարիս Օրբէլեան՝ Տարսայինի Իւանէ եղբորը որդին, որ Սմբատին եւ Տարսայինի տեսն, տակաւին պատանի չէր կրցած իր ժառանգական իրաւունքը պահանջել:

Ելիկումի եւ Լիպարիսի միջեւ ծագած այս վէճին համար դիմեցին Արղուն խանին, որ Ելիկու-մին տուաւ իրաւունքը (Գարեգին Կաթ. նոյն. էջ 9),

սակայն բաժնեց Օրբէլեանց հողերը (նոյն. էջ 10): Իւ որդիներն ալ հողաբաժինի վէճ կրնային ունենալ:

Ելիկում, ինչպէս կ'երեւի կը զոհացնէ տոն-մին անդամները, եւ իր ժառանգութեան բաժին կը հանէ իր խորք եղբորը Զալալի եւ իր Իւանէ հօրեղ-բօրը որդւոյն՝ Լիպարիսի:

Եղեգիսը միայն մնաց Ելիկումի ստաց-ուած (Տարսային Օրբէլեան եւ այլ էջ 11),

Տարսայինի որդիները եւ եղբորորդին՝ Լիպա-րիս, «յեռեալք սիրով միմեանս կային հանդարտու-թեամբ»:

Ելիկում, Զալալ եւ Լիպարիս (3) «մարմնա-կան իշխանութեամբն պայծառանային եւ եղբայրն իւրեանց տէր Ստեփանոս՝ հոգեւոր շնորոհք եւ բարձր տիրապետութեամբ շքեղանայր» (Օրբ. Բ. 179):

Ելիկում մեռաւ 1300ին, երբ Հայ եւ թաքաւ յարաբերութիւնները այլեւս չունէին նախկին բարե-կամական նկարագիրը:

Թաքաւներու իսլամութեան յարումը ան-նպաստ հետեւաններ ունեցած էր Հայոց եւ Վրաց համար:

Արղուն (1284—1289) որ նախ այնքան բար-եացական եղած էր, Հայոց եւ Վրաց նկատմամբ, փոխուեցաւ (սեւ. վերը, էջ 74), վասնզի պետութեան մէջ պառակտումներ երեւան գալ սկսան:

Օրբէլեան (Բ. էջ 176) կ'ըսէ «անկաւ շփո-թումն մեծ ի մէջ մեծամեծացն գլխաւորաց» եւ Արղուն դիմեց խիստ միջոցներու եւ նոյնիսկ Վրաց Դեմեդրե քաղաւորը, զոր կը սիրէր, 1289ին սպաննեց (Օրբ. Բ. 177):

Հայոց ինքնավարութիւնն ալ, կամ Հայ իշ-խաններէն մեկուն «իշխանաց իշխան»ի դիրքն ալ, այլեւս ոչ ոքի տուեցաւ եւ կարգ մը տանուտու-րիւններն ալ անհետացան:

Ելիկումին մահէն ասոր տարի վերջը Սիւնեաց կողմերը կ'իշխէին Ելիկումի երկու որդիները (4), Պարոն Բուրքէլ եւ Պարոն Բուլդա, ասոնց հետ Զայսար կամ Զեսար՝ Սմբատի որդին:

Բուլդայն մեռաւ 1318ին:

Իսկ Բուրքէլ կը յիշատակուի 1337ին մեծ փառ-նով «իշխանութեան տանս Սիսական մեծ սպարա-պետին Հայոց եւ Վրաց՝ Պարոն Բուրքէլին եւ զա-ւականց իւրոց Պէշքէնի եւ Իւանէի որ յՕրպէլեանց»:

Ուրիշ մեկը նոյն տարին, 1337ին, կը գրէ «ի տէրութեան տանս Սիսական մեծի սպարապետին Հայոց եւ Վրաց՝ Թազազարմ իշխանին Բուրքէլին եւ լուսննծայ ծիրանածին զօրու եւ Գամբը բաջ զաւականց նորին Պելգինի եւ Իվանէի, որ ամենայ-նիւ նման զոր հօրն բարեպաշտի, այսինքն խոհա-կանութեամբ եւ մատակարարութեամբն զաշ-խարհս եւ զզօրս, նա եւ յառաջագէտ յարքունիս

(1) Ազգով իմայէլացի, այսինքն արար «յուսեր տեառն Սիւնեաց», որ աւելորդ է ըսել թէ քրիստոնէայ եղած էր:

(2) Դուստր խաչէնի մեծ իշխան Զալալի որ «Աղուա-նից արքայ» ալ կոչուած է: Ամուսնութիւնը կնքուած է նոյնիսկ Արուսի կենդանութեան, ինչ որ անսովոր էր:

(3) Օրբէլեան (Յ. 238) կը յիշէ Մամբան անունով բոլոր մըն ալ:

(4) Ունէր աղջիկ մըն ալ որ ամուսնացած էր Էաշի Պաօշեան իշխանին հետ:

եւ մեծափառ. զի մեծարանս արար տէր երեսաց սոցա»:

1341ին մեկը պատահեցաւ մըն ալ կ'աւելցնէ սպարապետութեան հետ, Բուրքելը կոչելով *հիւպատոս*:

Ասկէ յետոյ չի յիշուիր Բուրքել, այլ իր որդիքը, որոնց վրայ 1348ին կը գրուի «*իշխանութեան եւ ի տէրութեան որ ի կայս եւ ի կոյս նահանգաց Սիւնեաց՝ Աստուծով զօրացեալ մեծ իշխանաց իշխանին Բէլքինայ եւ հարազատ եղբօրն նորին Իվանէի, որդւոց բարի պաշտմամբ փոխեցելոյն առ Քր. յոյսն ամենեցուն՝ պարոն Բիրթելին*» որմէ կը հասկցուի քի Բուրքել քի առաջ մեռած է:

Բեղգենի յաջորդեց եղբայրը Իւանէ որ կը յիշուի 1377ին, որուն ասեմ «*իշխանութիւնս հայոց, էր նուազեալ*» կը գրէ մեկը եւ միայն «*մնացեալ Իւանէ որ կոչի Ինանիկ, որդի մեծին Բուրթելին, ի մէջ այլասեռից, բազում հարկապահանջութեամբ*»:

Լէնկիքիմուրի արեւաւանքէն առաջ կը մեռնի Իւանէ եւ իրեն կը յաջորդեն իր որդիները Սմբատ եւ Բուրքել ԺԳ. քարուն վերջը եւ ԺԵ. ի սկիզբը:

Լէնկիքիմուրի ասեմ այս նուազումն եւ անժեպացած իշխանութիւնն ալ պիտի ջնջուէր, ինչպէս պիտի տեսնուի:

2. ԶԵՉԱՐԻ ՃԻԻՂ

Ինչպէս վերը տեսնուեցաւ Օրբէլեան տունը ունեցաւ կարգ մը նիւղաւորումներ որոնցմէ մէկն էր Զեգարի նիւղը, որուն կը պատկանէր Վարդանաբերդ եւ Երզակայր (*Նաղբակեանք Ա. էջ 40—41*):

Զեսար կամ Զայսար որդին էր Սմբատ Օրբէլեան իշխանաց իշխանին եւ կնոջ՝ Անսայի, եւ բոլոր Իւանէի, եղբօր Բուրքելի եւ Սմբատայ եւ Նիկոլմի (*Մեսրոպ Եպս. Մագիստր.ս. Հայկական երեք մեծ վանքեր. էջ 114*):

1332ին կը յիշատակուի Զեգար: (*Նոյն*):

3. ԶԱԼԱԼԵԱՆՔ

Տարսային Օրբէլեան «իշխանաց իշխան»ին անդրանիկ որդին Նիկոլմ, ինչպէս տեսնուեցաւ երբ իր հօր յաջորդեց, իր Իւանէ հօրեղբօր որդին Լիպարիս իրաւունք պահանջեց, եւ Արդուն (1284—1289), որուն վնիւնին դիմեցին, իրաւունք տուաւ Նիկոլմի, որ վեհաձեռնութեամբ ք' Լիպարիսի եւ ք' իր խորք եղբօր Զալալի իր հողերէն բաժիններ սահմանեց:

Նիկոլմ ծնած էր Տարսայինի առաջին կնոջ՝ մէն՝ Արուսեակէն, իսկ, երկրորդ կնոջմէն՝ Միւսա խաբունէն, ունեցած էր նաեւ մանչ զաւակ մը՝ Զալալը, որ այսպէս կոչուած էր իր մօրը, Միւսա խաբունին, հօր անունով:

Նիկոլմ իր այս խորք եղբօր իբր ժառանգութիւն տուաւ մօսաւորապէս հին Ուրծ (հիմա Քե-

ժիւկեանդ) եւ Արած գաւառակները, Վեսի գետակին միջին հոսանքներուն մէջ, «*ընդ մէջ կալով Վայոց Ձորոյ եւ Շարուր դաշտի*» (Գարեգին Կաթ. Տարսային Օրբէլեան եւ Մինա խաթուն էջ 12) կամ Ուրծ եւ Վեսի իր ձորով մինչեւ Երեւոյն իրեն սահմանուած բաժինն էր (*Նոյն.*) (1):

Զալալի կալուածը Զուայի արեւմտեան կողմերը Զանախայի ակունքներուն մօտ էր, Սարայ-բուլախ կամ Զիննիրլի լեռներու հիւսիսային կողմերուն Վրայ, Զիննիրլի գիւղէն մօտ մէկ վեցս հեռու էր Ս. Կարապետի վանքը (*Տարսային Օրբէլեան եւ Մինա խաթուն էջ 12*):

Պայտուն կամ Պայրուն, որ 1292ին միայն վեց ամիս Մեծ Մոնկոլի արողը գրաւած է, սփայեց Զալալը որ իրեն բերէ Ամարասի մէջ պահուած Ս. Գրիգորիսի գաւազանը եւ 36 ակերով համակ ոսկի, աստուածահաւ իւղը, զորս վերջը Ապաղա խանի կինը Տեսպինա ձեռք ձգած էր Պոլիս ւրկած է (*Օրբ. Բ. 218 եւ Պատմ. Աղուանից, էջ 204—5*):

Զալալ որուն կիներ էր Գոնձա (2) ունեցած է չորս որդիներ, Տարսային, Շահնեան (+1330), Նիկոլմ (3), Աղբուղա-Զեսար:

Տարսային եկեղեցականութեան ասպարէզ մըսնելով Սեփանոս կոչուեցաւ եւ հովուեց Սիւնեաց բերդ, (*Նոյն, էջ 11*): Ասիկա իր հայրը՝ Զալալը կ'անուանէ «*իշխանաց իշխան, քաջ սպառազէն, մենամարտիկ զինուոր*» (*Նոյն, էջ 13*):

Զալալը կը մեռնի 1314ին, եւ իրեն կը յաջորդէ Նիկոլմ որ կը ժառանգէ Ուրծը:

Յիշատակարաններ զայն կը յիշատակեն 1314 եւ 1331 բուականներուն:

Իր յաջորդներուն վրայ տեղեկութիւններ կը պակսին ինծի:

4. ԼԻՊԱՐԻՏԵԱՆՔ

Լիպարիս Օրբէլեան, որդի Իւանէի (+1260) մէկն էր անոնցմէ որ, ինչպէս տեսնուեցաւ, ժառանգական վէն յարուցին երբ Տարսային մեռաւ 1290ին, բայց Արդուն խան, իր իշխանութեան մէջ հաստատեց Նիկոլմը, որ վեհաձեռնութեամբ ինքնաբերաբար հողեր տուաւ Լիպարիսի եւ Զալալի եւ երեքը խաղաղութեամբ կառավարեցին Սիւնիքը: Ուրեմն Լիպարիս, բոլոր Լիպարիս Օրբէլեան Վրացի իշխանին, որ մօր կողմէ միայն Հայ էր (4) եւ Սիւնիք հաստատուած, Իւանէ Արաբկի հովանիին տակ (տես. վերը, էջ 291) կ'ունենար Սիւնեաց մէջ նոր իշխանութիւն մը:

Լիպարիս Լաչիի հետ Խորասան գացած է Ղազան խանի (1295—1304) մեծ զօրապետ եւ քեռայր Խուրլու շահի հետ, մասնաւորապէս բողոքելու համար Նեվրուզի դէմ որ կը կեղեքէր չարաչար երկիրը: Անոնք «*թուր արծաղեալ յերեսս Նաւաղդին, մեծ անարգանք ծաղէին*» (*Օրբէլեան Բ. 223*):

(1) Մոշաքըիւրը, Գալաս կամ Քիւտ, Զալալի կը պատկանէին. (Տարսային Օրբէլեան եւ Վայոց էջ 18):

(2) Գոնձա դուստրն էր Իւանէի եւ Թոռ մեծ Զաքարէի եւ քոյր Շահանշահի (նոյն, էջ 14): Շինած է 1301ին Զին-Ճիրուրի Սպիտակաւոր Աստուածածին վանքը (նոյն, էջ 13—16):

(3) Ասոր որդին էր պարոն Զանգուլ որ կը յիշատակուի:

(4) Վասնզի Նիկոլմ վրացին ամուսնացած էր ճահկեցի Աբասի աղջկան խաթունի հետ: Իւանէ Արաբկէն ոտաջած էր հողեր եւ կարգուած էր կողմնակալ Սիւնեաց եւ իշխանաց իշխան:

եւ կը յաջողէին Նեվրուզը պատշոնանկ ընել Տալ: Լիպարիս ունեցած է չորս որդի, որոնք են Ելիկում, Պաժած, Սմբատ, Տէր Յովհան եւ աղջիկ մը որուն անունը ծանօթ չէ (Օրբ. Բ. 90--180): Լիպարիս մեռաւ 1294ին (1):

Ասոնցմէ Սմբատ փեսայացած էր Սագոնեաց, իսկ Յովհաննէսը Ստեփանոս Մեհրոբոյիս իրեն քուլ առած էր առակերտութեան, իրեն յաջորդ պատրաստելու համար եւ ձեռնադրած էր Բահանայ (Օրբէլեան Բ. 179):

Ելիկում յաջորդած պէտք է ըլլայ իր հօրը, իսկ իր յաջորդները անծանօթ կը մնան:

ԺԲ. ՇԱՀՈՒՌՆԵՑԻՔ

Զաւարեանց Երջանի վերածնով Հայաստանի քաղաքական իշխանութիւններէն մէկն էր Շահուռնեաց իշխանութիւնը՝ վասայ Օրբէլեանց: Այս տոհմին պէտքերը սպարապետներն էին իրենց աւաստապետներուն՝ Օրբէլեանց իշխանական տան, որոնց զօրքը կը բաշխէին «ազաս» եւ «ռամիկ» հեծեալներէն (Սաղբակեանք, Ա. էջ 21) ԺԲ. դարուն սկիզբը:

Շահուռնեցիք կը սիրէին Վայոց Ձորի մէկ մասին, միասին խաղալեանց, Օրբէլեաններու, Մեհեւանեանց, (Սաղբակեանք, Ա. էջ 36):

Մեկուկուկ լեռան ամբողջ հարաւային ստորոքը՝ մինչեւ Արփա գետը Պոսեանց սեփականութիւնն էր (նոյն. էջ 43), իսկ Մեկուկեանց սարէն (Փեափաղուլտուրան) դէպի արեւելահարաւ, Արկազէն մօտ ասն վերս հեռու գտնուող Դալիկ Թեփէն եւ ասոր հարաւ-արեւմտեան փեռերը մինչեւ Արփայի գետափը Հերհեր աւանը իր Երջակայքով, արձանագրութիւններու եւ Վարդաշէն պահուած Աւեսարանին յիշատակարանին համաձայն, Շահուռնեցոց սեփականութիւնն էր (Տարսայի իշխան եւ Միւս խաթուն, էջ 11):

Շահուռնեցիք կ'իշխէին, բայց յիշատակարանին, բացի Հերհերէն (Երեւան) եւ նոյն տեղի վանքէն, որ կը գտնուէր գիւղէն դէպի հիւսիս, նաեւ «Քալաւաւիկին եւ այլ հայրենեաց»: Այս վերջին տեղերն անյայտ են եւ անորոշ ինչպէս կը բուր Շահուռնեաց կալուածը ընդարձակ չէր եւ ամփոփուած՝ Հերհերի վտակի հովիտին մէջ, այն ալ ոչ ամբողջ:

Իշխանական տոհմին կեդրոնը Վայոց Ձորի Հերհեր աւանն էր, Գեղեվանքի եւ Ս. Խաչի կամ Մալիւկայի մէջ, Դալիկ Թեփէի ստորոքը:

Իշխանութեան գլխաւոր սրբավայրն ու հոգեւոր կեդրոնն էր Ս. Սիոն կոչուած անապատը զոյգ մասուռներով, Հերհերէն քիչ մը դէպի հիւսիս յորձակի մը մէջ:

Այս տոհմին ծագումը եւ իրենց հողային կալուածներու ստացութեան ժամանակամիջոցը յայտնի չէ,

սակայն ԺԲ. դարու վերջին քառորդին արդէն այս իշխանական տունը յիշուիլ կ'սկսի:

Իրենց գործն է Հերհերի մասուռը, Շահուռնեաց իշխանական տոհմի սեփական, որ 1282ին կառուցուած էր (Դարեգին Կաթ. Սաղբ. Ա. էջ 117 եւ 178):

Առաջին ծանօթ իշխողն է Վահրամ Շահուռնեցի որ 1283—1310 բուականով յիշատակարաններու մէջ կը յիշատակուի:

Վահրամ «գեղապան իշխան»ին կիցն էր Գոնձա եւ զաւակներն էին Թուխտին (2), Ուֆան, Հասան եւ Ամադին, (Ալիւսան, Սիսական էջ 114):

Իր մահէն (1310) վերջ իշխանութիւնը իր զաւակները միասին վարած են վասնզի 1316ին արձանագրութեան մը մէջ ըսուած է «ի պատրոնութեան տեղւոյս Ուրանայ, Հասանայ Ամադեանայ» (Սիսական էջ 117): Ուֆան, 1295—97ին կը յիշուի, ինչպէս նաեւ 1326ին կամ 1336ին, երբ կարեւոր նուիրատուութիւն մը կ'ընէ Երեւանի վանքին (Սաղբ., Գ. էջ 79): «Զազնիւն յրնտրեալսն եւ զբաշն ի զաւրականսն ԶՊԱՐՈՆ ՈՒՔԱՆՆ» հաւանօրէն քաղուած է 1326ին Յախաց Քարի մէջ (Սաղբ. Բ. էջ 165—171):

Հասան, ինչպէս կը տեսնուի իր Ուֆան եւ Ամադին եղբայրներուն հետ իշխած է:

Այս Ամադինը «նիզակակալ եւ կորովածիգ սպարապետ»ն էր «ի դրան թագաւորաշուք իշխանաց Բուրթելին (Օրբէլեան) եւ Վոխախին» (Սաղբակեանք, Ա. էջ 21):

Ուֆան եւ Ամադին դեռաւ մեռած են, ինչպէս կը հետեւի 1295 բուականով Ամադինի հոգւոյն իր մօրը Գոնձայի Նորուանքի կատարած նուիրատուութեան արձանագրութենէն եւ 1345ին ուրիշ արձանագրութենէն մը, ուր երեք եղբայրներուն ալ մեռած ըլլալը կը հաստատուի:

Ամադինի կիցը Թուխտինն էր «դուստր Իււանէ թագաւորատոհմ եւ բարեպաշտ իշխանոյի Որոտան գաւառի» եւ «քոյր բաջ բարտուղարի եւ երջանիկ բարունապետի Յովհաննէս վրդ.ի» որ Ուրոտեցիքն է:

Այս իշխանութիւնն «հարսն մեծ Շահուռնեցեանց, կենակից հզաւր եւ մեծ իշխանին» Ամադինն, ապահովաբար Օրբէլեան տոհմէն էր, ինչպէս կը հասկցուի Վարդաշէնի Աւեսարանին 1349 բուականով յիշատակարանէն (Յովսէփեանցի ժողովածու. Հաւուց Թառ. էջ 44 եւ 62):

Ամադին եւ Թուխտինն ունեցած են միակ աղջիկ մը, Նաթել անունով: Այսպէս, սպառած է այս ցեղին արու սերունդը:

Նաթելը կ'ամուսնացնեն եւ անոր հայրենեաց ժառանգ կը դարձնեն Բուրթել Օրբէլեանի բոռը եւ Բեղքինի որդին Կուկը, տուն փեսայ բերելով:

Այսպէս, Շահուռնեաց տոհմը կը ձուլուէր Օրբէլեանց տան մէջ:

(1) Ժամանակագրական իրաւ: Այն ատեն խաղանքն գտած չկրնար ըլլալ:

(2) Հաւանօրէն կանուի մեռած:

Գ.

ԽԼԱԹԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Տեսնուեցաւ քէ Սելջուկեանց շրջանին երբ Վրաստան շնորհիւ Ջափարեաններու, այսինքն Հայերու, օժանդակութեան, հիւսիսային Հայաստանը նուանեց եւ իր տիրապետութեան ենթարկեց, տեականապէս կըռուեցաւ կեդրոնական հարաւային Հայաստանի արաբ, քուրճ, բուրճ եւ քուրճմէն մահմետական իշխանութիւններու հետ:

Ասոնց մէջ ամենէն կարեւորն էր կեդրոնական Հայաստանի մկապհունեաց գաւառին մէջ կազմուած, իւրաքանչիւր մայրաքաղաքով, իսլամ իշխանութիւնը, որ յաւակնութիւն ունէր ինքզինքն հռչակելու Հայաստանի քաղաքներուն, բանի որ իշխողները կը կիրարկէին Շահի Արմէն (Հայ թագաւոր) տիտղոսը:

Հայ եւ Վրացի բանակները փորձեցին նուանել այս իշխանութիւնը բայց չյաջողեցան:

Ընդհակառակը 1207ին, Եգիպտոսի էյուպեանք էին որ տիրացան իւրաքանչիւր եւ կառավարեցին այս իշխանութիւնը իրենցմէ նշանակուած քմիւրներով որոնք իրենց կարգին Շահի Արմէն տիտղոսը առին (տես. վերը, էջ 314):

Թաթարները երբ Հայաստան արշաւեցին, իմէջ այլոց, 1244ին գրաւեցին իւրաքանչիւր, զոր տունն, անշուշտ ի յարգանս Աւագին, Թամրա Ջափարեան իշխանինին, որ ինչպէս տեսնուեցաւ իր հայրը՝ Իւանէ, կնութեան տունը էր իւրաքանչիւր տիրապետի տնային տնային տնային (1): Թամրա յետոյ կինը եղած էր Սալահէսսինի որդւոյն Աւրաքանի, որ տիրացած էր իւրաքանչիւր (Կիրակոս, էջ 80—81, Վարդան, էջ 138):

Ան ի վերջոյ ամուսնացած էր, ըստ Երուանդ Լալայեանցի, ձեւակէսին Խուարէքմի Սուլթանին հետ՝ 1230ին, երբ անիկա իւրաքանչիւր գրաւած էր (Կիրակոս, էջ 119):

Թամրա՝ ձեւակէսինի հետ Խուարէքմի գացած էր հոն գերի մնացած էր երկար ատեն քաթարներու ձեռքը (Կիրակոս, 161):

Բայց երբ Վրաց Ռուսուդան քաղաքին կը բարեկամանայ քաթարներու հետ, կը խնդրէ անոր ազատ արձակումը, ինչ որ կը շնորհուի:

Խանը հրովարտակով մը Թամրայի կը շնորհէ նաեւ «զոր ինչ լեաւ իցէ նորա՝ մինչ կին էր Մելիք Աշրաֆին» եւ այսպէս անոր կը տրուի «զիւլաթ եւ

զգաւառան որ շուրջ զնովալ» (Կիրակոս, էջ 161):

Եւ որովհետեւ, իր եղբայրը Աւագ, իբր իշխանաց իշխան, Հայաստանի մէջ ամենէն ազդեցիկն էր, իւրաքանչիւր դարձաւ Աւագի գլխաւորած համադաւանակցութեան մաս կազմող իշխանութիւններէն մին: Թամրա 1243ին տակաւին ողջ էր:

Հ. Ալիբեան (Հայապատմութեան, Բ. էջ 174) կը հաւատարմէ քէ շատ արեւելեան պատմիչներ կը յիշեն Թամրան, բայց այնքան այլապիւրեմամբ՝ որ կարծել կուտայ քէ Իւանէի քուրճ՝ Աւագ. աղջիկ մը ունեցած է Թամրա անունով որ ուրիշ Շահի Արմէնի մը կին էր՝ զիստէ եւ յետ մահուան ամուսնոյն քաթարներու իշխանին դիմելով իւրաքանչիւր տիրացած՝ Ժ. Գ. դարուն կեսին:

Այս կերպով իւրաքանչիւր կը մտնէր Ջափարեանց իշխանութեան տակ, սակայն երկար տեւած պէտք չէ ըլլայ հայկական տիրապետութիւնը իւրաքանչիւր:

1351 քուականին, Սամուէլ Անեցիի տարուանկողը արձանագրած է քէ «Բայրուդայն զիւլաթ էառ եւ զնաց ի Մերտին եւ տարաւ զդուստրն Սուլթանին ի Թարէզ Աշրաֆին» (Սամուէլ Անեցի էջ 169):

Դժբախտաբար անիշխանութեան շրջանին պատահած այս դէպքը դժուար է լուսաբանել, վասնզի յայտնի չէ քէ ո՞վ է Բայրուդայն եւ ո՞ր Սուլթանին աղջիկն է որ կը տանի Դարեմ՝ Աւրաքանի, որ ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը, էջ 334), եղբայրն էր Փոքր Շէխ Հասանի (որդի Թիմուրսաօի) եւ իշխած էր Արաքսականի եւ Հայաստանի կարեւոր մէկ մասին 1338էն 1358:

Դ.

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՀԱՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա. ԱՂԹԱՄԱՐ

Տեսնուեցաւ որ Սոկման Բ. Նասրէսին Մոհամմէսի ժամանակ (1128—1185), 1132ին, Վասպուրականի մէջ իրենց անկախութիւնը պահող Ամիւկ եւ Աղթամար իւրաքանչիւր բաժնուած էր Շահի Արմէնին հետ եղած էին (2) (տես. վերը, էջ 269):

Այս բաժանումէն վերջ Աղթամար կ'անցնի Արմուրնի տնային Սեֆէսինի, հետեւեալ կերպով:

Խեղենիկ Բ., Արաքանի, Բագի Բագի Բագի Արաքի, Ամիւկի իշխանին, իր Մարիամ անուն դուստրը (տես. Բիւզանդիոն ք. 1193) կնութեան կուտայ Արմուրնի արաքական սերունդէն Պարոն Սեֆէսինի Արաքանիին, իբր օժիտ տալով Աղթամար կղզիին կեսը, ինչպէս կը պատմէ Դանիէլ Աղթամարցի:

(1) Այս տարակոյրը անոր համար որ Կիրակոս 1210ին իւանէի իւլաթի վրայ յարձակումը եւ գերութիւնը պատմած ատեն, «իկողմանս Դամասկոսի» նստող Սուլթաններէն մէկը զիւլաթ, անձանցով անունով կը կոչէ եւ միւսները՝ Դամասկոս եւ Աշրաֆ, որոնք յայտնի են ինչպէս ըսի Դարեքին կաթող. Նեճմէտտին Ահաւատի հետ կը նշանցեն Կուրդ իսկ ուրիշներ Բեյքաուս Սուլթանին: Եթէ Կուրդ ցեղագրական իմաստով իբր Խուրդ անունը կը յարմարի իկողման Բեյքաուս Սուլթանին որ

Թուրք էր, իսկ Ահաւատ քուրդ կամ հայոցի: Եթէ մարմնական պակասութեան մը համար տրուած է այս կոչումը այն ատեն կարելի է թերեւս պատշաճեցնել նաեւ Նեճմէտտին Ահաւատին:

(2) Միւրթար Այրիվանցի էջ 79, Խեղենիկը կը ներկայացնէ Ամուկի տէր եւ Ամուկը գրաւողը կը ներկայացնէ Ելուկուղ արաքանի, 1151ին (Ահաւատ, Հայոց Անձնանուններու Բառարան Բ., էջ 507):

«Պարոն Սեֆեդին Արքայունն... յոյժ սիրեաց խեղենիկ Արքայունն իբրեւ յիւրմէ ծնեալ որդի եւ ետ զգուստր իւր սորա ի կնութիւն եւ յորինաւոր ամուսնութիւն, եւ ետ սորա վարձք եւ բաժինք զկէսն Աղթամարայ, զոր յետ սակաւ ժամանակաց ի ծերանալ խեղինկին եւ ի չքաւորութեան անծինն իւրոյ յետոյ դարձեալ ծախեաց զկէսն այլ վերստին Պարոն Սեֆեդինն եւ առեալ զգինն բազում ոսկիս ի պէտս մարմնաւոր պիտոյից իւրոց» (Թովմա Արծրունի, էջ 362):

Այսպէս, Սեֆեզին Արքայուն կը դառնայ ամբողջ կողմին սէր, եւ խեղենիկի ձեռքը կը մնայ միայն Ամիւկի բերդը:

Սեֆեզին, կողմին սէրը դառնալէն վերջ Աղթամարի կաթողիկոսական աթոռը կը բարձրացնէ իր զաւակը, ինչպէս երբեմն բրած էր Վասպուրականի իշխող խեղենիկ Ա. (հմմտ. Ներսէս վրդ. Ակիմեան Դաւազանագիրը *Կաթողիկոսաց Աղթամարայ*, էջ 38—39):

Սեֆեզին իբր սէր եւ սիրական, կը գործէ Աղթամարի մէջ, հոն առանձին իշխանութիւն մը կազմելով ԺԴ. դարուն առաջին քառորդին:

Այդ նոր իշխանութիւնը կը կառավարէն այդ բուականէն վերջ Սեֆեզինի զաւակները յաջորդաբար:

Սեֆեզին ունեցած է Սեֆանոս, Ամիր կամ Պարոն Կուռնի բեգ, Ամիր կամ Պարոն Գուրգեն (Գուրգի), Զաւարիա, Թագուհի եւ Մարքա անուն զաւակներ (սեւ. *Բիւզանդիոն*, ք. 1193. Հ. Ակիմեան *նոյն*, էջ 42), որոնցմէ առաջինը՝ Սեֆանոս եղած է Աղթամարի Կաթողիկոս (1272—1296). քերես վարելով նաեւ աշխարհական իշխանութիւն, վասնզի յիշատակարանի մը մէջ 1276 բուականով (սեւ. *Մատենադարան թարգմանութեանց Նախնեաց* էջ 164—165) կը յիշատակուի «ի թագաւորութեան Տեառն Ստեփանոսի» (Հ. Ակիմեան, *նոյն*. էջ 43):

Սեֆանոսի կը յաջորդէ իր եղբայրը Զաւարիա Ա. Սեֆեզինեան (1296—1336) որուն Սամուէլ Անեցիի շարունակողը (էջ 159) կուսայ «պայազատն եւ արքայազարմն» կոչումները (Հ. Ակիմեան *նոյն*, էջ 42):

1336ին գրուած է ձեռագիր մը «ի կաթողիկոսութեան հայկազանց սեռի, Տեառն Զաւարեայ Աղթամարեցւոյն եւ ի թագաւորութեան նստեալ ի գահն... զոր տէր Աստուած պահեսցէ անսասանելի զաթոռ հայրապետական եւ զթագաւորական» (Յ. Լալայեանց, *Ծուրակ Վասպուրականի Զեռագրաց*, էջ 195):

1338ին գրուած ձեռագիրի մը յիշատակարանը կը յիշէ Զաւարիա Ա.ի յաջորդը՝ Սեֆանոս Գ. Կաթողիկոսը (1336—1346) նախորդ յիշատակարանին բառերովը, ճառական նմանութեամբ եւ միայն անունի փոփոխութեամբ (սեւ. *նոյն*. էջ 197):

Քիչ յետոյ Աղթամարի կաթողիկոսներուն այս աշխարհական հողատէր իշխանութիւնը դադրած կը թուի, բայց կաթողիկոսները՝ մնացած են սեփականատէր կողմին:

Բ. ԱՄԻԿ

խեղենիկ Բ. Արքայուն, ինչպէս Տեառնեցաւ, Աղթամար կողմին ձեռքէ հանելէ վերջ իշխած է սոսկ Ամիւկի:

Այս իշխանութիւնը շատ նկուն եւ ընկնուած, պէտք է շարունակուած ըլլայ խեղենիկէն վերջ:

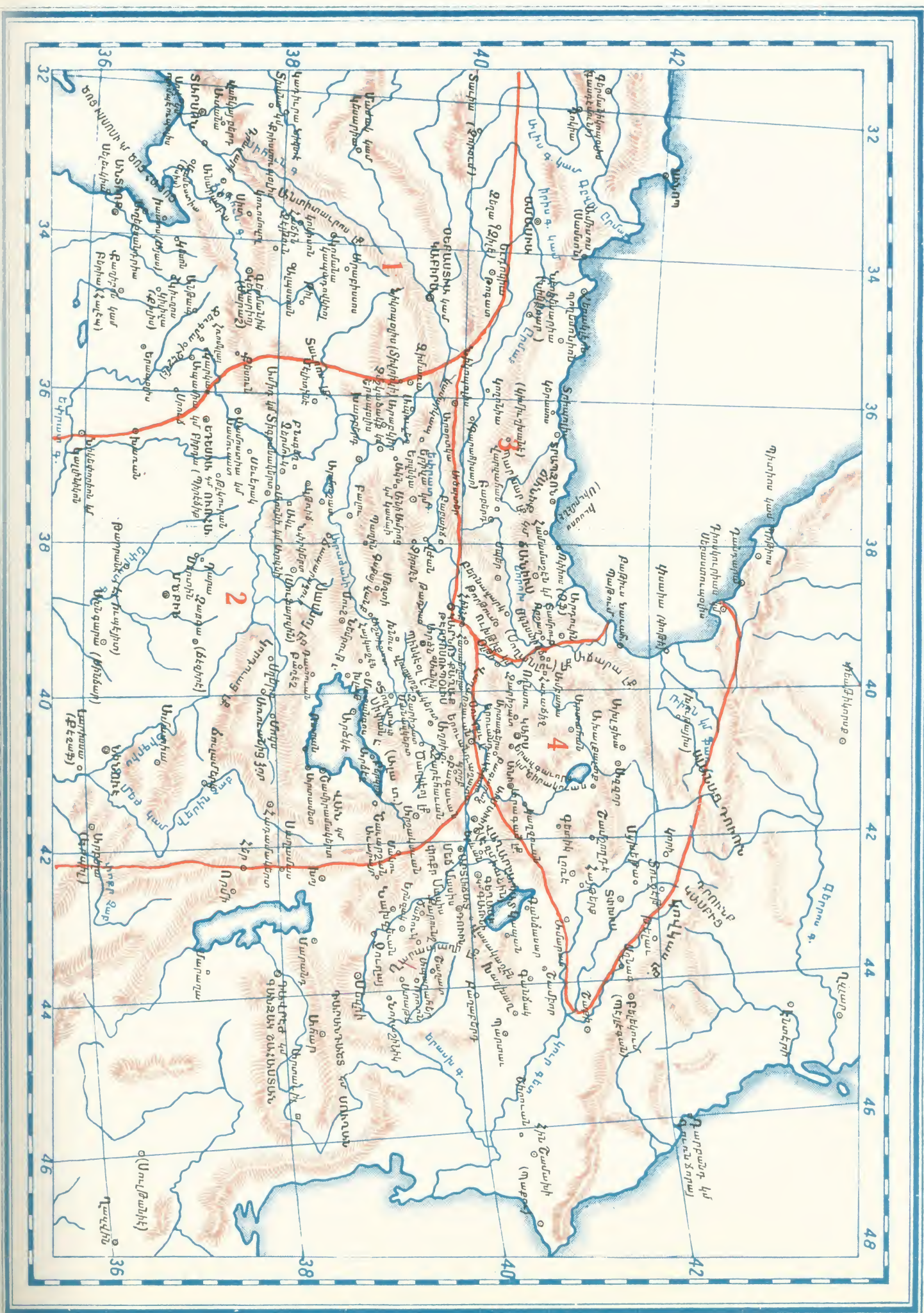
Ըստ Անառեանի անիկա 1185 բուականին իր կնոջ Մարջանի հետ Թեզանոյ Շամբ կոչուած կալուածը նուիրած է Հռոմոսի վանքին:

Հ. Ակիմեան 1245ին կը յիշատակէ այս նուիրատուութիւնը:

Ալիւան, (Շնորհալի եւ պարագայ իւր էջ 107) կը յիշատակէ 1299ին խեղենիկ իշխան մը իբր «տէր եւ իշխան Ամիւկ բերդի» որ ապահովաբար ուրիշ մըն է եւ յաջորդ մը խեղենիկ Բ.ի: Ասիկա քոյլ կուսայ ենթադրելու քէ այս իշխանութիւնը ամփոփուած Ամիւկ բերդին մէջ, շարունակուած է մինչեւ Լէնկքիմուրի շրջանը, ուր դեռ յիշատակուած կը Տեառնեմ քէ՝ Աղթամարը եւ քէ՝ Ամիւկը:

358

ԷՅՁՊԷՔ ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կարծիրով սահմանադրուած են չորս գլխաւոր սկետով թիւնները, և թուա-
դրուած ։

1. Ազգայնականներու կամ Պայքանարեանց իշխանութիւնը ։
2. Գաղափարայնականներու կամ Եւրոպականացի »
3. Պոնտոսի յոյն կայսրութիւնը ։
4. Վրաստանի թագաւորութիւնը ։

քելէ վերջ, իր իշխանութեան տասերորդ տարին, մտաւ Ասրպասականէն Հայաստան:

1382ին Հայաստանի սասկասառոյց ցուրտին չտկալով փառանգաւ, հոն վերստին երեւալու համար 1387ին, Միջագետքի եւ Սիւրիոյ տիրելէն վերջը (տես. վերը, էջ 76): Նուանեց ամբողջ Ասրպասականը ու Արարատեան դաշտը, եւ ապա անցաւ Վրաստան:

Այս երկիրները առնելէ վերջ գրաւեց Վասպուրականը՝ Վան փառափով, որ այդ ժամանակ դարձած էր Գարագոյնլուներու իշխանութեան կեդրոնը (Հայ ժողովրդի պատմութիւն էջ 231): Ամբողջ հարաւային Կովկասը նուանելէ վերջ, Լեկքիմուր ասպասակեց նաեւ Միջագետք եւ Փոքր Ասիոյ արեւելեան գաւառները, եւ իր տիրապետութիւնը հաստատեց այդ վայրերուն վրայ:

Լեկքիմուրի արեւաւմտեան իրենց վայրագութեամբ, աւերածութեամբ, բնակչութեան ընդհանուր ոչնչացումով եւ գերեզմանութեամբ կը գերազանցէին մոնկոլական արեւաւմտեաները:

Հայաստանն ալ ենթարկուեցաւ այս հարուածին: Թովմա Մեծոբցի իբր ականատեսն էր ժամանակակից կ'ընէ «աւերեցաւ ամենայն երկիրս, զի յԱրճշոյ մինչեւ ի առնն Վրաց եւ մինչ ի Կուր գետն Աղուանից շաղախեցաւ արեամբ անմեղաց երկիր ամենայն չարչարանօք, սպանմամբ եւ գերութեամբ» (Մեծ. էջ 32):

Լեկքիմուր սակայն չկրցաւ նուանել բոլոր Հայաստանը եւ պարտաւորուեցաւ հեռանալ, երկիրը նուանելու գործը յանձնելով Ագսիին:

1395ին կրկին եկաւ Հայաստան, եւ անկէ անցնելով մտաւ Վրաստան, երկու երկիրներուն ալ տաս չարիք հասցնելով:

1395—1396ին գրեթէ Հայկական Բարձրաւանդակը ամբողջովին գրաւուած էր, եւ տեղական փոքր իսլամ եւ քրիստոնէայ իշխանները ընկնուած էին, երբ իր պետութեան կազմակերպութեան ձեռնարկեց:

Ինքն տարբեր կարգեր չհաստատեց:

Արաբներու, Սելջուկներու, եւ Մոնկոլներու պէս ինքն ալ աւատապետական կարգերով կառավարեց իր տիրապետած ընդարձակ երկիրները, զանոնք մասերու բաժնելով եւ անոնց գլուխը դնելով իր հաւատարմներէն մէկ մէկ անձ:

Հայաստան եւ Ասրպասական միացեալ կը կազմէին բաժանում մը, որուն պէտք կը նստէր Դաւրեթ, եւ իրեն ստորադրեալ ունէր ամիրաներ: Այս բաժանումին առաջին իշխանապետը կամ արաբ բացատրութեամբ ամիրապետը, եղաւ իր Միրանշահ որդին, «յոյժ ողորմած եւ բարեբարոյ»:

Միրանշահ իր կարգին այս պատշոնը փոխանցեց իր որդւոյն Օմարի, որ վերին իշխանութիւնը կը ներկայացնէր, եւ ունէր ստորադրեալներ:

Հայաստանի մէջ զսնուող բուրքմէն, եւ փուրդ եւ այլ իշխանութիւնները Լեկքիմուրէն ընկնուեցան:

1395ին Թիմուր Լեկքի «առաքեաց զՇէխ Ահմադ՝ անուն Չաղաթայն յաշխարհն մեր եւ նա եկեալ ի խնդրելոյ վարդապետացն մերոց մեծին Սարգիսի Սորբեցւոյ եւ Յովհաննէս վարդապետին՝ Մեծորայ վանիցն առաջնորդի, շինեաց զաշխարհս մեր

աստի եւ անտի ժողովելով, եւ յոյժ բարեբարոյ եւ քրիստոնէասէր գոյով: Եկին ամենայն ցրուեալքն եւ սկիզբն արարին շինութեան: Եւ ծաղկեցաւ ուսումնականօքն ի ձեռն խաղաղութեան ողորմութեամբն Աստուծոյ մեծասան ամ ծովաբոլորս» (Թովմա Մեծոբցի էջ 49):

Հոս անորոշ է քե պատմագիրը «Աւսարհն մեր» ըսելով բովանդակ Հայաստանը կը հասկնայ քե՞ իր գաւառը միայն:

Ամէն պարագայի մէջ որոշ է որ Թիմուր Լեկքին նշանակուած Շէխ Ահմէտ Հայաստան եկած է եւ կառավարած է 11 տարի (1395—1406) երբ ոչ ամբողջ Հայաստանը գեթ անոր կեդրոնական մասը, Վանի լինին շուրջը:

Լեկքիմուրի կենդանութեան ուրիշ որեւէ յիշատակութիւն չունինք Հայաստանի կառավարութեան համար եղած կարգադրութեան մը:

Արդէն Թիմուր կը մեռնէր 1405ին եւ իր ընդարձակածաւալ կայսրութիւնը կը փայփայուէր այնքան արագ որքան որ շուտով հիմնուած եւ տարածուած էր:

Իր զօրութեան առջեւ ահաբեկած եւ զինաթափ բոլոր իշխողները վերստին իրենց կորուսած երկիրները վերագրաւել փորձեցին:

Գարա Յուսուֆ որ 1396էն 1406 Ասորիք պատսանած էր, դարձաւ Հայաստան եւ իր իշխանութիւնը վերականգնեց եւ նոյնիսկ արեւելք արեւելք, տիրեց Ասրպասականին եւ միացուց իր հողերուն եւ Հայաստանի մեծ մասին տէր դարձաւ:

Միրանշահ, Լեկքիմուրի որդին այս պատերազմներուն մէջ մեռաւ եւ իրեն յաջորդեց իբր Ապսրպասական-Հայաստանի ամիրա Ապուլպէիր, որ չկրցաւ Գարա Յուսուֆին դէմ պատերազմել երկիրը եւ փախաւ առանց կուուելու:

Լեկքիմուրի չորրորդ որդին, Միրզա Մուլին Էսսին Շահ-Ռոխ կամ Շահրուխ (1405—1447), Հայաստանը վերագրաւելու համար, 1417ին մեծ պատերազմութեամբ եկաւ Յուսուֆի որդին Իսկէնտէրին (1417—1438) վրայ, որ իբրեւ Շահի Արմէն (Հայոց Թագաւոր) կը տիրէր, Հայաստանի: Ան անողոք եւ անընդհատ պատերազմեցաւ 17 տարի (1421—1437):

Շահրուխի եւ իր որդւոյն Զանկոյի բոլոր ջանքերը վանելու համար Իսկէնտէրը անօգուտ եղան, մինչեւ որ ան սպաննուեցաւ դաւաճանութեամբ, իր մօրմէն եւ իր որդիէն (տես. վերը, էջ 78):

Շահրուխ՝ Հայաստանի կուսակալ նշանակած էր Զեհան Շահը, որուն պատշոնը գրեթէ անուանական էր քանի որ Իսկէնտէրն էր երկրին իրական տէր:

Իսկէնտէրի մահէն († 1435) վերջ անոր եղբայր՝ Զեհան կամ Զահան՝ անոր յաջորդեց (1437—1467) եւ 1440ին Վրաստանը ընկնելէ վերջ, բոլոր Հայաստանի եւ Կովկասի բացարձակ տիրապետող դարձաւ եւ քաղաքներ քրիստոնէից վրայ հարկերը խստացուց, զոնք պատերազմին պատճառով աւերներուն եւ վրնասներուն վերջ տուաւ: Այսպէս երկիրը համեմատաբար հանգաւոր վիճակ մը ստացաւ, որով ուրիշ գործերով ալ զբաղելու հնարաւորութիւն ներկայացաւ:

Խաղաղութիւնը աւելի ամրապնդուեցաւ երբ Զեհանշահի իշխանութիւնը հաստատուեցաւ Շահրու-

խէն, երբ ան 1446ին հայաստանի յայտնեց Շահ-րուխի (Մեծ 103) որ անուշ քաղաքացիութեամբ, զինքը նշանակեց Ասրպասականի եւ Հայաստանի ամիրա եւ անոր թոյլ տուաւ որ կիրարկէ իր եղբորը *Շահի-Արմէն* իշխոսը:

Զինանշան Գաւրեթ կը նստէր եւ իր իշխանութեան տակ ունէր Պարսկահայքը, Կորնէքը, Սիւնեաց նահանգը Արդուինքը, Այրարատը եւ Վասպուրականը, իրեն ստորադաս ունենալով ամէն տեղ ամիրաներ եւ պեկեր:— մեծ մասամբ բուրդ— որոնց պէտք էր իր որդին Հասան Ալին, որ կը նստէր Նախիջեւան, իբր կուսակալ Հայաստանի, իրեն ստորադրեալ ունենալով Վանի, Երեւանի, Թիֆլիսի եւ այլ վայրերու մէջ պեկեր:

Զինան Շահ իր սիրապետութիւնը դէպի Արեւելք տարածեց եւ բովանդակ Պարսկաստանը իր իշխանութեան ենթարկեց, 1460ին, եւ այսպէս մեծ եւ անարկու ստիական կայսրութեան մը հիմնադիրը եղաւ, որ հին պարսկական Շահնշահներու արձանի ժառանգորդ դարձաւ, եւ իբր Պարսիկներու վեհապետ գործեց:

Ինչպէս տեսնուեցաւ, Էօզպէթ Թաթարները Հայաստանի չլիցան տիրել բոլորովին եւ հոն բնակարող չեղան հաստատելու կառավարական իւրաքանչիւր վարչութիւն մը: Աւելի անուանական եղաւ իրենց սիրապետութիւնը, վասնզի շարունակ ընդդիմադրութեան հանդիպեցան եւ իրենց սիրապետութիւնը հաստատելու համար մաքառեցան, եւ գրեթէ չյաջողեցան:

Հայաստանի մէջ այդ ժողովին միակ տիրող ոյժ մը գոյութիւն չուներ, եւ անիշխանութեան ժամանակամիջոց մըն էր, ուր մեծ ու պզտիկ իշխանութիւններ իրարու հետ կը մաքառէին, ուստի իրենց գոյութիւնը պահելու եւ ուրիշներ երկրին տիրակալելու համար:

Այսպէս, Հայաստանի հողին վրայ գոյութիւն ունեցող Հայ, վրացի, բուրդ, բուրմէն եւ քաքար իշխանութիւններ իրարու հետ կռուեցան անընդհատ, մինչեւ որ Օսմանեան եւ պարսկական երկու հզօր պետութիւնները կազմակերպուեցան եւ Հայաստանի տիրապետութեան համար երկարատեւ պայքար մը մղեցին իրարու հետ, բոլորովին ընկճելով Հայ բնակչութիւնը:

Այս բազմաթիւ տոհմերուն մէջ որոնք Հայաստանի զանազան մասերուն տիրացած էին, ամենէն նշանաւորն բուրմէն երկու իշխանութիւններն են, որոնք գրեթէ Հայաստանի մեծ մասին տէր եղած են յաջորդաբար, Էօզպէթ Թաթարներու տիրապետութեան ժամանակին (1380—1467), որ Հայաստանի համար որեւէ նշանակելի դեր չէ ունեցած բացի աղէտալի աւերումներու պատճառ ըլլալէ:

Այս ժողովուրդը աւելի պատշաճ պիտի ըլլար կոչել բուրմէնեան անունով, բայց որովհետեւ Լէնկ Թիմուրի տիրութեան կոչուելու աստիճան ընդարձակ կայսրութեան գէթ անուանական տիրակալութիւնը Հայաստանի վրայ ալ տարածուած էր, ասոր համար իր առաջնորդած ցեղին անունով կոչուած է:

Ուստի Էօզպէթ Թաթարական ժողովին Հայաս-

տանի մէջ գոյութիւն ունեցող իշխանութիւններու վրայ խօսիլ պիտի սկսի՝ ամենէն առաջ այս երկու բուրմէն իշխանութիւնները եւ անոնց կատարած դերը յոյս տալով:

Բ.

ԹԻՄՈՒՐԲԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա. ԳԱՐԱԳՈՅՈՒՆԼՈՒՆԵՐ ԿԱՄ ԵՌԻՍՈՒՅԵԱՆԻ

(1380 — 1469)

Բուրմէն այս երկու տոհմերէն մեկուն դրօշակին վրայ նկարուած ըլլալով սեւ ոչխար մը, անիկա կոչուած է Գարագոյունլու, կամ պետութեան իսկական հիմնադիր Գարա-Յուսուֆի անունով Յուսուֆեան: Բուրմէն այս տոհմը ըստ ոմանց 1375ին եւ ըստ այլոց 1380ին արդէն իր անկախութիւնը ձեռք կը բերէ Սասունի լեռներու վրայ:

Գարա-Յուսուֆ (1389—1399 եւ 1405—1421), որ չափազանց յանդուգն անձ մըն էր, այս իշխանութեան գլուխը անցնելէ վերջ զայն տարածեց եւ տիրեց Հայաստանի մէկ մասին, Տուրքերեանի նահանգին մէջ, ինչպէս նաեւ դէպի հարաւ Աղձնիքի եւ Ամիքի շրջաններուն եւ Վանը կեդրոն րաւ:

Այս իշխանութիւնը, առաջնական կարգերու համաձայն իրեն ստորադաս ունէր կարգ մը նոյն իշխանութիւններ, որոնց ամենէն գլխաւորներն էին Արնէթի, Խոյքի, Բաղէթի եւ Վանի ամիրաները (տես. վերը, էջ 75):

Երբ Լէնկ Թիմուր Հայաստան մտաւ Յուսուֆ անոր դէմ դնելու համար Օսմանցիներու օգնութեան վրայ յոյս դրաւ:

Լէնկ Թիմուր հիւսիսային Հայաստանը նուաճելէ վերջ իջաւ հարաւ եւ յարձակեցաւ Արնէթի վրայ որուն Գարա Ահմէտ Ամիրան, Յուսուֆի վասալն էր: Գարա Ահմէտ փախաւ Ճապաղջուր (Պուլանըզ), եւ ապա ետ դառնալով զարկաւ Լոդմադան զօրավարին բանակը (տես. վերը, էջ 76):

Լէնկ Թիմուրի մէկ սուրի բանակը յառաջացաւ Տարօն: Ճամբուն վրայ զսնուող Արնէթի, Մանազկերտի եւ շրջակներու ժողովուրդը Գլակայ վանքը ապաստանեցաւ (*նոյն*): Յուսուֆ Մուրեթի դաշինքն անակիչներն ալ Սասուն եւ Խոյք բարձրացնելու համար Խոյքի ամիրային՝ Շէյխ Շէրիֆին յանձնեց զանոնք առաջնորդելու գործը, եւ ինքն անկասեցաւ Լէնկ Թիմուրի դէմ եւ անոր յաղթեց (*նոյն*), սակայն եւ այնպէս իր նորտէրէն Մուրեթի, Բաղէթի եւ Արծկէի ամիրաները հայաստանցիներ յայտնեցին Լէնկ Թիմուրի, որ Տարոնէն անցաւ Վասպուրական եւ 1387ին դարձաւ Պարսկաստան:

1395ին կրկին եկաւ Հայաստան եւ Վրաստան: 1396ին իր որդին Միրանշահ Արնէթ եկաւ եւ անկէ գնաց Բաղէթի վրայ որուն նոր Ամիրան Իպրահիմ, «առող քրիստոնէից» յաջորդելով իր եղբորը՝ սիրող

քրիստոնէից» Ամիր Շերիֆին, ապսամբած էր: Մի-
րան Շահ բռնեց Իպրահիմը եւ սպանեց, եւ անոր
տեղը ամիրա նշանակեց Ամիր Շերիֆի փոքր որդին
Շամեադինը:

Գարա Յուսուֆ գրաւեց վերսին Արնեքը որ
Ոսմանի եղբին ամիրան չկրցաւ պաշտպանել, եւ հա-
մակերպեցաւ լիւր զայն Գարա Յուսուֆի եւ հաւատ-
քիւն կնքել:

Այս էմիր եղբին (Իզզէսին?), 1392ին ըստ ժա-
մանակակից Սիմեոն վրդ. Ռեփուցիի, իր եղբորմէն
առած էր Ոսման Բալայը (*Դիւան Հայոց Պատմու-
թեան*, Ժ. էջ 15): Հաւանօրէն ծագումով Հայ էր, Բա-
նի որ «յազգէն Սենեքերթմեանց», այսինքն Արծունի
էր: Իր նստոցն էր Ոսման բայց կը տիրէր նաեւ Վանի,
այսինքն Վասպուրականի մեծ մասին (տես. վերը,
էջ 77): Ասիկա երբ Գարա-Յուսուֆէն պարտուած
հաւատքիւն կնքած էր, թաքաւ զօրավար Արալմիւ
իւստանը օգնութեան եկաւ: Բայց երբ տեղեկացաւ որ
անիկա արդէն հաւատած էր, Ալի զիւղը գերեց, իբր
պատժ, եւ մեկնեցաւ, սակայն Գարա Յուսուֆ եւ իր
եղբայրը՝ Արալի վրայ հասան եւ յարձակեցան Արալ-
միւի բանակին վրայ եւ անոր ամբողջ զօրքը կողոպ-
տեցին եւ զինքն ալ ձերբակալելով՝ եղիպսոս Վրկե-
ցին (*Մեծոքեցի*, էջ 47—48):

Սակայն Գարա Յուսուֆի յաջողութիւնը շատ
կարճատեւ եղաւ: Թաքաւ ստուար բանակներ Հայաս-
տան հասան եւ Գարա Յուսուֆը Հայաստանէն վանե-
ցին: Անոր հողերը (Ամիր եւ Սեբասիա) Լէնկ Թի-
մուր տուաւ իր հակառակորդին Ազգոյունլու Գարա
Օսմանին:

Յուսուֆ Հայաստանէն հեռացաւ եւ ապաս-
տանեցաւ Օսմանեան Սուլթան Պայազիտ Սըլթըրմի
ֆով (1399): Իսկ երբ Սըլթըրմի Պայազիտ գերի ինկաւ
Լէնկ Թիմուրի ձեռքը (1402), Գարա Յուսուֆ Դամաս-
կոս փախաւ եւ հոն մնաց մինչեւ Լէնկ Թիմուրի
մահը (1405):

Գարա Յուսուֆ երբ իմացաւ աշխարհակալին
մահը, եկաւ Հայաստան եւ երկիրին հարաւային մա-
սին նորէն տիրելով՝ վերականգնեց իր պետութիւ-
նը (1408):

Նոյնը ըրաւ Զեյալիբեան Ղայաթէսին Անմէս
Պահասուր Ղանը (1382—1385 եւ 1405—1409) «*Ղանն
Թաւրիզու*» (Թովմա Մեծոքեցի էջ 13 եւ 72) որ
Պաղտաս ապաստած էր Լէնկ Թիմուրի առաջին յար-
ձակումներուն ասէն: Մեծոքեցի (էջ 13) կ'ըսէ քե-
«*ելեալ զնաց փախստական ճանապարհաւն Ռշտուն-
եաց Ոստանու, առաջնորդութեամբ աշիրային Մա-
րաց Եղտնայ ի Բարեւոն քաղաք, որ այժմ Պաղ-
տաա կոչի, առ ազգականս եւ զօրո իւր, զի ի նոյն
ժամանակին եւ նոցա տիրէին*»: Լէնկ Թիմուրի մա-

հեն վերջ «*եկն Սուլթան Ահմատ ի Պաղտաա, յա-
մտեալ ի Թաւրիզ չառ զնա*» (*Մեծ. էջ 72*):

Գարա Յուսուֆ կռուեցաւ Լէնկ Թիմուրի
որդւոյն Միւսան Շահի, ինչպէս նաեւ Անմէս Պա-
հասուր խանին դէմ եւ տիրեց Ասրպասականին եւ անոր
մայրաքաղաքը Դաւրեքին եւ միացուց իր երկիրներուն
եւ այսպէս Հայաստանի մեծ մասին տէր դարձաւ:
«*Պատերազմեալ ընդ Սուլթանին Ղանին*» (Անմէս
Պահասուր) *Ըմբռնեալ սպանանէին զնա խեղդամահ
արարեալ զի տիրաք էին տեղեացն, եւ զան առ-
նէին եւ որդիս զանի*» (*Մեծ. էջ 72*):

Միւսանեան եւս այս պատերազմներուն մէջ
սպաննուեցաւ Սուլթան Անմէս խանի պէս եւ իրեն
յաջորդեց Ապաւպէֆի, որ առանց կռուելու Յուսու-
ֆի դէմ, փախաւ:

Յուսուֆ յետոյ գրաւեց Երզնկան առանց կռի-
ւի, վասնզի Բաղաֆին իւստանը՝ Դաւրաւոս մեռած էր:
Առաւ նաեւ Մերսինը, Ամիրը եւ Արզը, եւ նոյնիսկ
Պաղտասը ուր նստեցուց իր Իսկէնէսկ որդին: 1421ին
Յուսուֆ մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց իր որդին Իս-
կէնէսկ (1421—1437) (տես. Թովմա Միւսանեցի յիշա-
սակարան. *Դիւան. Ժ. 3*), որ նախընտրեց զործա-
ծել *Շահի Արմէն* տիտղոսը: Իսկէնէսկ իբր անհաւ-
տեմութիւն Լէնկ Թիմուրի եւ Ազգոյունլու ընտանիքնե-
րուն սասկուլեթամբ կռուեցաւ անոնց դէմ, ինչպէս
բացատրուած է արդէն (տես. վերը, էջ 78—79) եւ
բոլոր Հայաստանը հուրի եւ սուրի մասնեց եւ շատ
անգթութիւններ զործադրեց քեզ ժամանակակից
պատմիչը զայն «*քրիստոնեասէր... եւ ողորմած ազ-
գին մեր*», կը կոչէ (1):

Իսկէնէսկ կը տիրէ Խլաթի, Արնեքի, Տուրու-
բերանի (Բաղէս-Մուս), Վասպուրականի, Ասրպասա-
կանի, Քաջբերունիի, Բասենի, Սիւնիի, Դ. Հայքի,
ինչպէս Փոքր Հայքի եւ նոյնիսկ Փոքր Ասիոյ զանազան
մասերուն, զէք պարբերաբար, առանց տեւականացնե-
լու իր տիրապետութիւնը:

Շահրուխ, ինչպէս նաեւ Ազգոյունլու Օսման,
եւ իրենց կողմնակիցները չկրցան զայն ընկնել:

1437ին Իսկէնէսկի եղբայրը՝ Զահեան, Շահ-
րուխի դրոյմամբ ապսամբելով իր եղբոր դէմ, պար-
տութեան մասնեց զայն եւ իւստանութիւնը խլեց անկէ:

Զահեան-Շահի (1437—1467) իւստանութիւնը
նախընտրեցաւ Շահրուխի կողմէ իբր օրինաւոր, իր
գերիշխանութեան տակ: Այս պետութեան սահմաննե-
րուն մէջ էին Պարսկաստանի արեւելեան մասերը,
Ասրպէնանը, Վրաստանը, եւ Հայաստանի մեծ մասը՝
Սիւնիի, Վասպուրական, Ռեփուցի, Արարատեան
դաշտը, Շիրակ, Գուգարք եւ Բագրեւանդ: Իր մայ-
րաքաղաքն էր Դաւրեք:

(1) Գարա Յուսուֆի մահուան եւ Իսկէնէսկի եւ յա-
ջորդներու երկարատեւ կռիւներուն վրայ Թովմա Մեծոքեցի
պատմագիրէն զատ բաւական կարեւոր մանրամասնութիւններ
տուած են, իբր ժամանակակից գրիչներ, Թովմա Միւսանեցի
Ոսմանի եղբէր վանքի Աւետարանին յիշատակարանը (տես.
Դիւան Հայոց Պատմութեան. Ժ. հտ. էջ 1—4), Հ. Աճառեանի
Ցուցակ Զեռագրաց Թաւրիզի գործին մէջ ցուցակագրուած ձե-
ռագիրներու երկու յիշատակարանները (տես. 113) մին կարճ
և երկրորդը բաւական ընդարձակ և ոտանաւոր, Յակոբ Թոփ-

ճեանի Ցուցակ Զեռագրաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի գործին
մէջ յիշատակարանը (էջ 55ա), և մանաւանդ ճիշտապէս
պատերազմներուն վրայ գրուած շատ ընդարձակ յիշատակա-
րանը, խիստ հետաքրքրական, երուսաղէմի գրչագրաց մատե-
նագրանին թ. 1198 ձեռագիրին (Գր. Տաթեւագիր Հարմանց
գիրք) և երուսաղէ Լալայեանցի Ցուցակ Հայերէն Զեռագրաց
Վասպուրականի գործին մէջ ցուցակագրեալ 5—6 ձեռագիր-
ներու յիշատակարանները եւսյլն:

ձինհան Շահի յաջորդեց Հասան Ալի (1467—1468) իր որդին, որուն մահէն վերջը իր պետութիւնը բաժնուեցաւ իր երեք որդիներուն՝ Էլվէնի, Մուհամմէսի եւ Էպու Սուսուֆի միջեւ, որոնք հակառակորդ թուրքներէ միւս իշխանութեան, նուաճուեցան եւ այս իշխանութեան վերջ տուեցաւ:

Բ. ԱԳԳՈՅՈՒՆԼՈՒՆԵՐ ԿԱՄ ՊԱՅՐԵՏՐԵԱՆԵՐ

Ինչպէս Գարագոյնլուները իրենց անունը առած էին իրենց դրօշին վրայ նկարուած սեւ ոչխարէն, Ագգոյնլուներն ալ այսպէս կոչուած էին իրենց դրօշակին վրայ նկարուած սպիտակ խոյի պատկերէն, քեւ իրենց տոհմը կը կոչուէր նաեւ Պայըն-տրեան:

Այս ան տոհմայեան էր Գարա Օսման կամ Գարա Սուլուգ (= Սեւ Տգրուկ) որ նախապէս իբր ցեղապետ մը Լէնկ թիմուրէն շնորհ կը զտէ եւ անոր բարեկամութիւնը կը շահի: Անոր քաջալերութեամբ գրաւումներ կ'ընէ եւ իբր վասալ կը գործէ:

Լէնկ թիմուրի մահէն (1405) վերջ, ինքզինքը անկախ կը նուաճէ եւ տէր կը դառնայ իշխանութեան մը որ Փոքր Հայքի մէջ Նուրդիոյ եւ Սեբաստիոյ շուրջը զսնուող հողամասին կը տիրէ:

Գարա Օսման կը տարածէ իր պետութիւնը դէպի հարաւ-արեւմուտք եւ կը տիրէ Հալեպի, Գամակոսի եւ Մերսինի:

Գարա Օսման, Փոքր Ասիոյ մէջ կազմուած Օսմանեան կայսրութեան դէմ պատերազմելու համար նոյնպէս այդ կայսրութեան սպառնալիքին տակ զսնուող Տրապիզոնի Կոմենէն կայսեր Ալեքսիոսի Տեսքինա աղջկան հետ ամուսնացաւ եւ անոր զինակիցը եղաւ:

Գարա Օսման հակառակ իր անգութ նկարագրին, Հայոց բարեկամ էր:

Իսկէնքէի դէմ երկար մաքառած է եւ Էրզրումի առջեւ սպաննուած է անկէ՝ 1434ին:

Իրեն յաջորդած է որդին՝ Նուրէսսին Համզա Իպն Գարա Օսման (1434—1444), եւ ասոր իր եղբոր (Ալի պէկ) որդին՝ ձինհանկի Իպն Ալի (1444—1467), որուն եղբայրն էր Ապու Նասր Մոզաֆֆէր Էսսին Ուզուն Հասան (1467—1478), որ յաջորդեց անոր եւ այս իշխանութեան ամենէն մեծ դէմքը հանդիսացաւ:

Նախ ձինհանկիի ձեռքին տակ գործած եւ իր հորեղբոր Հասանի վրայ գացած էր եւ զայն գերի բռնելով սպաննած էր (1451):

1453ին յանկարծակի եղբորը ձինհանկիին վրայ գալով Ամիրքէն կը վանէ զայն եւ այդ փառաբանին տիրանալէ ետք, Օսմանեան երկիրներ կ'արձաւէ:

Բայց երբ Սուլթան Մեհմեմէս Բ. իր վրայ կուգայ հաւատարմութիւն կը կնիք իր Սառա (1), մօրը միջնորդութեամբ, խոստանալով չեզոքութիւն պահել բուրք սուլթանին՝ Տրապիզոնի կայսեր վրայ յարձակած ասէն:

1467ին ձինհանկիի մահէն վերջ միակ տէրը դարձաւ իշխանութեան, եւ պատերազմիլ սկսաւ Գա-

րագոյնլու ձինհանեանի դէմ, որ պարտուեցաւ եւ սպաննուեցաւ:

Ուզուն Հասան կուռեցաւ Միրան Շահի որդւոյն Էպուսայիսի եւ հօրասանի Սուլթան Հիւսէյնին դէմ, որոնց ալ յաղթեց, եւ չափազանց ամբարտաւանացած, Օսմանեան Սուլթանին սպառնալ սկսաւ:

Սուլթան Մեհմեմէս 1473 Յուլիս 26ին Գերշանի մէջ կը յաղթէ Ուզուն Հասանի որ կը փախչի Պարսկաստան:

Կը մեռնի 1477ին, եւ իրեն կը յաջորդէ իր որդին Նազուկ Խան Իպն Հասան (1477—1490), որուն յաջորդած են կարգով՝

Բուսեմ Իպն Մագսուտ Իպն Ուզուն Հասան (1491—1496),

Ահմէս Իպն Ուզունլու Մեհմէս (1496—1497), Էլվէն Իպն Սուսուֆ Իպն Ուզուն Հասան (1498—1504),

Գասթըմ Իպն ձինհանկի Իպն Ալի Իպն Գարա Օսման (1502):

Այս վերջին վեհապետներուն ասէն Ագգոյնլուներու պետութիւնը տարացած էր եւ դասապարտուած կործանելու երբ Ուզուն Հասանի աղջկան որդին, բուն պարսիկ ցեղէ սերած զօրաւոր մէկը՝ Շահ Իսմայիլ անուանով, ինքն ձեռք առաւ իշխանութիւնը եւ պարսկական մեծ կայսրութիւնը վերահաստատեց:

Գ.

ՀԱՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Էօզպէթ Թաքարներու տիրապետութեան շրջանին ուր այնքան կարճ ժամանակի մէջ այնքան բուռն տակնուվրայութիւններ պատահեցան, իրապէս շատ դժուար էր որ ազգուն եւ խեղճ Հայ իշխանութիւնները կարենային տկար եւ դիմադրել:

Հետեւաբար, բարբարոս ցեղերու իրարու դէմ մղած բուռն պայքարին զոհերը եղան Հայ իշխանութիւնները որոնք մաքառող կողմերուն տօնք կոխան եղան եւ իրենց հողերը կորսնցուցին եւ պատմութեան անհետացան:

Ժ. զարուս սկիզբը Թովմա Մեծոբեցի պատմագիրը (+ 1447) որ այս շրջանին վրայ խօսող գրեթէ միակ պատմագիրն է, տակաւին շրջանին վերջը 1404ին կը գրէ քէ Միրան Շահի որդին՝ Օմար — «*այտեցող ազգիս քրիստոնէից*» — իր իշխանութեան առաջին տարին «*երեք իշխան յազգէս մերմէ, որք իբրեւ զճիւղ մի ողկուզաց էին մնացեալ ի մէջ ազգիս, զարցոյց բռնութեամբ ի յանհաւատութիւն*» (Մեծ. 67 եւ վերջ, էջ 78):

Ուրեմն պատմագիրը կը հաւաստէ քէ հազիւ քան մը իշխանութիւններ «*մնացեալ էին ի մէջ ազգիս*» իբրեւ ճիւղ մը ողկուզներու, այնքան սակաւաթիւ էին անոնք եւ անոնք ալ մի առ մի կ'ընկնուէին եւ կը ջնջուէին:

(1) Սառա Կոմենէնեան յոյն իշխանուհի մըն էր: Ու-

զուն Հասանի կինն ալ Կատարինէ, Նոյնպէս Կոմենէն էր:

Ասիկա շատ բնական էր, եւ ուրիշ կերպ չէր կրնար րլլալ քանի որ այլեւս վրաստան չափազանց սկարացած էր եւ անկարող հովանաւորելու Հայ իշխանները, որոնք իրենց կարգին առանձին բողոքած չափազանց սկարացած էին եւ անկարող դիմադրելու Հայաստանը սակնուվրայ ընող բանակներուն:

Այսպէս, Մոնկոլական շրջանի Հայ իշխանութիւններէն միայն շատ քիչերը կը յիշուին այս շրջանին եւ անոնք ալ շատ անցողակի կերպով, վաճառական ոյժեր կը ներկայացնէին:

Անոնց հոգերը կը յափճակէին բարբարոսները, ինչպէս կը հաստատէ Գրիգոր Ծերենց խլարեցին, «*Իշխանք բազում ի տանց ելին եւ ի յընչից պարպեցին, Յերիւսարացն զրկեցին եւ հետիոտս տանէին*»:

Իսկ երբ իրենց հողերը ունէ կերպով կրցած էին պաշտպանել, յանախ զրկուած էին իրենց իշխանութենէն եւ իբր կալուածատէր կը մնային:

✓ Ա . ԶԱՓԱՐԵԱՆՔ

Սելջուկներու եւ Մոնկոլներու շրջանին ամեն փայլունը Հայ իշխանական տուններուն, Զափարեաններու տնին էր, որ տեսնուեցաւ քէ ինչ դեր կատարեց եւ ինչպէս հետզհետէ անգնացաւ: Ժ.Գ. դարուն կիսուն, իր հողերը գրաւուած էին Հայաստանի մէջ տեղաւորուած մանսեական իշխաններէն (տես. վերը, էջ 229), ինչպէս անոնց գլխաւոր կայաններէն մէկը Բջին յափճակուած էր Թաթարներէն 1357ին եւ կործանուած (*Խաղբակեանք*, Ա. էջ 229):

Լեւոն Թիմուր զենքի ուժով գրաւեց շատ մը իշխանութիւններու ստացուածքները, հաւանօրէն նաեւ Զափարեանց հողերը վաճառելի այլեւս այս տնին իշխանութիւնը բնաւ չի յիշուիր:

✓ Բ . ՕՐԲԵԼԵԱՆՔ

Օրբելեանք Տարսայինի որդւոյն Ելիկումի օրերէն սկսեալ 3—4 հողատիրութիւններու վերածուած էին: Իրենց մայր ճիւղն՝ Ռոսն մայրաքաղաքով կը տարուակուէր, իսկ Զեղարի ճիւղը չենք գիտեր քէ ինչ եղած էր. ինչպէս նաեւ Զալալեանք եւ Լիպարիսեանք (տես. վերը, էջ 351—355):

1 . ՌՐՈՏՆԱՅ ՃԻԼՂ

Այս ճիւղը տարուակութիւնն էր բուն Օրբելեանց, որոնց նստոյն էր Տաթարի վանքին մօտ Ռոսն ամրոցը, ուր Օրբելեանք Մոնկոլական շրջանի ամենէն

ակնառու իշխանութիւնը կազմած, էին որ ինչպէս տեսնուեցաւ Սիւնեաց նահանգին մէջ սպառնալի վայր մը հանդիսացած էր Հայերու համար, սակայն Մոնկոլներու Հայաստան մտնելէն քիչ առաջ, 1377ին, յիշատակագիրը կ'ըսէր քէ, «*Իշխանութիւնս Հայոց նուազեալ էր*»:

Այս «նուազեալ» իշխանութիւնն ալ պիտի յափճակուէր, եւ բոլորովին պիտի ջնջուէր:

Գարեգին Կաթ.ի համաձայն (տես. *Խաղբակեանք*, Ա. էջ 230), անյայտ ժամանակագիր մը 1386ին, կը գրէ «*Թուրքն էառ զբերդն Ռոստան եւ մեծ վարդապետն Կախիկ (Ռոսնեցի) զնաց փախտական ի Ծարայ եւ պարոն Գորգունէն դարդամահ եղեւ*» (*Սամուէլ Անեցիի տարալարով* էջ 170):

Ռոսն բերդը Օրբելեանց կը պատկանէր եւ Լեւոն Թիմուրի արեւանքին ժամանակ սեփականութիւնն էր Իււանէ իշխանին եւ անոր որդւոց, որոնցմէ մէկն էր Յովհան Ռոսնեցի (1), (*Խաղբակեանք*, Ա. էջ 230):

Այս յափճակութիւնը ցոյց կուտայ քէ հալածանքը սկսած էր անոնց դէմ, ինչ որ կը հաստատուի նաեւ Էջմիածին պահուած ձեռագրի մը (նոր ցուցակ ք. 1067) յիշատակարանէն, որուն գրիչը Ռոսնեցիի աւակներէնէն Յակոբ անուն անձ մըն է, որ իբր ակամասես կը վկայէ քէ «*մինչդեռ անճառ ցնծութեամբ լցեալ կայաք, բարունին (Յովհան Ռոսնեցիին) Կ (= 60) աշակերտօքն ի բնիկ գաւառն իւր յերկիրն Ռոստան, կարդալով եւ գրելով, զսքմատեանս, մեղքն իմ ծովագնեալ հեան զգունտս անօրինաց ի վերայ բրիտոնէից՝ մանաւանդ ի վերայ տանն Բուրդելի, որ եկին եւ առին զբերդն Ռոստան եւ հայրենագուրկ արարին Սպատն որդի Նանիկին. եւ կամէին ձերբակալ առնել զսք. բարունին մեր վասն հայրենեացն ժառանգութեան եւ սակամօքն այ գերծաւ ինոցանէ եւ Բ. ամ բոլոր յայլեւյալ տեղիս շրջէր աշակերտօք հանդերձ՝ կարդալով եւ ուսուցանելով» (*Խաղբակեանք*, Ա. 230):*

Թովմա Մեծոբցի ալ կը հաստատէ Օրբելեանց դէմ զործադրուած հալածանքը:

Տեսնուեցաւ որ Օմար՝ Միրանեանի որդին եւ Լեւոն Թիմուրի բոռը երեք Հայ իշխաններ բռնի իսլամացուց:

Այս երեք իշխաններէն մին էր «*զորդին Իււանէի զթողն Բուրթելին, զԲուրթել անուն՝ յազգէ Օրբէլեանց, զտէր Ռոստան, եւ զեղբայրն նորին Սմբատ անուն, (զորս) տարան ի Սմրդանդ ընտանեօք իւրովը, որ յետոյ աստուածային ողորմութեամբն եւ աղօթիւր նոցա՝ դարձան ի հայրենիս իւրեանց եւ զտէրն եղեգեաց Տարսային անուն՝ զորդի Գորգունին ուրացուցին*» (*Մեծ. 67*):

Բուրթել Հայաստան դառնալէն վերջ վերստին քրիստոնէայ դարձաւ (*Մեծ. 73*):

Բուրթել մեռաւ Ժ.Յ. դարուն առաջին տարիներուն եւ իրեն յաջորդեց Սմբատ, իր եղբայրը,

Թիմուրի մահէն (1405) եւ Միրան Շահի՝ Գարա Շուսուֆէն սպաննուելէն վերջ, երբ անոր հա-

(1) Մեծոբցիին՝ Ռոսնեցիին Սիւնեաց հին իշխանաւան տոհմերու սերունդը կը կարծէ (*Թովմա Մեծոբցի* էջ 14—15), բայց Օրբելեաններու տիրապետութենէն վերջ անոնք ազատ-

ներու շարքը անցած էին, Գրիգոր Տաթեւացի կը հաստատէ իր ուսուցիչին իշխանական ծագումը, (*Գարեգին Կաթ. Խաղբակեանք*, Ա. էջ 330):

կառակորդը Սուլթան Ղայսսին Ահմեհ Պահասուր (1382—1385 եւ 1404—1409), որ Պաղսաս փախած էր, Միջագետքին կուգար գլուխը Դաւիթը, «Սմբատ ... գնաց առ նա, խաբեալ ի խրատուց իւրոց եւ նա մեծարեալ զնա՝ ետ զգեղն Անգեղակոթ նմա պարգեւս» (Մեծ. 72):

Շուտով հասաւ Եղեգեացի եւ առաւ Դաւիթը սպաննեց Ահմեհը եւ 1409ին առաւ Որոսն՝ Սմբատի կայսեր:

Ասկէ վերջ Սմբատ չի յիշուիր, բայց անոր որդին եւ յաջորդ Բեղզեան (Բ), կը բուի քե նեղուած ասպատակներէ եւ Իսկենքերի եւ Շահրուխի (1421—1437) երկար պայքարէն, որոնք ոսկի կոխան ըրած են Սիւնիքը, երկու անգամ, «առեալ զամենայն կողմն Սիւնեաց եւ զամենայն գաւառս շրջակայմերծ ի Սիւնիս, աւելի քան 460000 քրիստոնեայ տունս, եւ ազատեալ ի Շահրուհէն՝ հասոյց ի կողմն Վրաց եւ թագաւորն (Աղեքսանդր Ա.) առ երեսս պատուեալ զնա՝ տայ նմա զդղեակն Լօռու: Իսկ նա բարեպաշտ եւ երկիրդած գոյով, սիրող կարգաւորաց եւ աղքատաց ողորմած եւ խաղաղասէր առ ամենեւեան, ծայն տուեալ առ նա ժողովէին: Եւ նա զամենեւեան պատուէր եւ մեծարէր հացով եւ սեղանով եւ հանդերծով, զամենայն դիմեալս առ նա յազգէս Հայոց: Իսկ... անգուլթն երկուցեալ ի նմանէ սին եւ սնտրի կարծեօք, զի մի Հայք առ նա ժողովեսցին եւ աւերումն լինի կողմանն Վրաց... զաղտնի դեղ մահու տան յայր մի Ամուղին աւուն յազգէս Հայոց...: Եւ... տայ նմա յանպատրաստից դեղ մահու ի ժամ կերակրոյն: Եւ նորա... աւանդեաց զհոգին ի ձեռս հրեշտակաց եւ տարեալ ետին առ հայրն իւր Սմբատ եւ եղբայրն իւր Ստեփանոս եպս. սուրբ ուխտին Տաթեւու... Եւ սուգ մեծ եղեւ ամենայն ազգիս Հայոց եւ յուսահատութիւն մերային ազանց վասնզի ճիւղ մի կայր ի մէջ ողկուզաց եւ ասող մի ի խաւար գիշերի, եւ տեղիք ապաւինի ամենայն քրիստոնէից ազգիս: Եւ մնաց եղբայր մը նմա Շահ անուն, վարժեալ եւ սնեալ առ որովայնամոլ ազգին Վրաց: Եւ անարի գտեալ, եւ ոչ ի խնդիր ելեալ հայրենի գաւառին: Եւ որդի մի փոքրիկ մեծասան ամաց աւելի եւ կամ պակաս, որոյ յիշատակն օրհուլթեամբ եղեցի: ... Եւ իշխանք նորա վրէժխնդիր եղեն, անօրէն Ամուղին, ծայրակտուր արարեալ յոտից եւ ի մատանց, եւ ոչ կարացին ի խոստ ածել զտուողն մահաբերն դեղոյն՝ որ եհան զիշխանն մեր ի կենաց» (Մեծոքեցի էջ 117—8):

Ասիկա եղաւ 1438ին:

Կը յիշուի Սմբատի աղջիկը որ ինքն կարծեցեալ դաւանանք՝ Վրաց բազաւոր Ալեքսանդր (1448—1444+) առած էր կնութեան (Ալիբան, Սիսական էջ 97):

Այս կերպով ինչպէս կը տեսնուի արդէն վերջ կը գտնուի Օրբէլեանց իշխանութիւնը:

2. ԵՂԵԳԵԱՅ (1) ՃԻԻՂ

Վերոգրեալ բաժանումներուն մէկը կամ Որոսնայ ճիւղի մէկն անոր ստորաբաժանումը պիտի ըլլայ Օրբէլեանց այս ճիւղը, որուն ինչպէս տեսնուեցաւ կ'իշխէր 1404ին Տաւադիւն իշխան «զորդի Գորգոնին»:

Գոթախաբար դժուար է նշել քե եղեգեաց Զորի մէջ հաստատուած այս իշխանութիւնը Օրբէլեանց չորս երբեմնի բաժանումներէն մէկուն տարւանակութիւնն է քե նոր է կազմուած:

Աւելի հաւանական է վերջինը, վասնզի Սմբատի (+ 1273) իշխանութեան շրջանին Որոսն, Բորոսն, Տաքեւ եւ Եղեգիս կը պատկանէին Օրբէլեանց (տես. վերը, էջ 352), եւ Տաւադիւնի որդին՝ Նիկոլոս (+ 1300) Եղեգիս կը մնար: Հետեւաբար, ուղղակի ժառանգութեամբ պէտք էր պատկանիլ Բուրքիլ եւ Սմբատ եղբայրներուն, մինչ կը տեսնենք քե բոլորովին անձանօր Գորգոնի որդին Տաւադիւն եւ տեղը այս շրջանին: Հետեւաբար, նոր բաժանում մը պատահած պէտք է ըլլայ: Կարելի չէ Զալալեան ճիւղին յաջորդութիւնը եւս համարել, ինչպէս կ'ենթադրուի ոմանց կողմէ (տես. Բնաշխ. Բառարան Բ. էջ 642):

Տաւադիւն որ իսլամանալ է վերջ տարուած էր Սմրղանդ (Մեծոքեցի, էջ 68) Բուրքիլի եւ Սմբատի հետ, եւ անոնց հետ ալ եկած է Սիւնիք, եւ դարձեալ քրիստոնեայ դարձած է (Մեծոքեցի, էջ 73):

Այս անունով ուրիշ պայագրացներ ալ եղած են, որոնց իշխանութիւնը տեսած է մինչեւ ԺԷ. դարուն յիշգրտել, Շահ Աբասի ժամանակ, որ Եղեգեաց Զորն ալ պարպած է իր բնակչութեան: (Բնաշխարհիկ, Ա. 642):

Գ. ԽԱՂԲԱԿԵԱՆՔԻ ԿԱՍՊՈՇԵԱՆՔԻ

Օրբէլեանցներէն վերջ, ամենէն պատկառելի իշխանութիւնն Խաղբակեանց կամ Պոսեթեանց իշխանութիւնն էր որ ինչպէս տեսնուեցաւ անձեանալ սկսած էր երբ Էօղպէի Թաթարներու անեղ առաջնորդը Լէնկ Թիմուր Հայաստան մտաւ:

Գրիգոր Տաթեւացիի «Հարցման գիրք»ին յիշատակարանէն զիտենք քե 1387ին Լէնկ Թիմուրի զօրքերը պաշարած էին Խաղբակեանց կալուած Շահապօնք բերդը, ուր կը գտնուէր Տաթեւացի ինքն «նրստելով իբր ի մետաղս կամաւոր դիպահող»: Ան պաշարումը կը նմանցնէ վերջին դասաստանի օրուն իր անսպասելիութեամբ եւ անաւարտութեամբ. «յաւուրս նոր կրակէի յասացեալն կրկնոյ զատկի, յանկարծահաս ժամու շարժեալ հեղեղաց ուխից խռովութեանց. զօրաց, սաստկագին գոչմամբ եւ հազնատեսիլ սուսերամերկ, կորովալի նետողանց,

(1) Եղեգեաց Զորը Սիւնեաց Վրաց Զոր գաւառին

զեղեցկագոյն մասն է և հիմա Արագածոյ կը կոչուի:

որ պատեալ պահեալ, պաշարէին զմեզ»: Շասե-
րը գերի կ'իյնան նոյնիսկ բերդին դուռներուն առջեւ
(*Խաղբակեանք*, Ա. էջ 230, հմմտ. նաեւ Տաթեւացիի
Հարցմանց գիրքին էջմիածնայ մասենադարանի ք.
830 ձեռագիրին յիշատակարանը, (*Խաղբ. Գ.* էջ
100—101):

Արեւաւանքը որ 1386ին սկսած էր, մեկ տարի
սեւած է, ուրեմն Սիւնիքի գրաւումը մեկ տարի առած
է. (նոյն. էջ 231) եւ անկէ է որ անցած են Շահա-
պունեաց գաւառը:

Յայտնի չէ քէ Պոսեթանք որ անշուշտ հոն էին
իբրեւ սեւ գաւառին, ի՞նչ եղան:

Դարեգին Կար. կ'ըսէ քէ հաւանօրէն բերդին
անկումէն վերջը, անոնց մեկ մասը ւամբացաւ վայոց
Ձորի լեռներուն մէջ եւ տարունակեց իր գոյութիւնը,
քեւեւ անձանօք կը մնան իրենց իշխանները: (*Խաղ-
բակեանք*, էջ 231):

Դ. ԱՐՅԱԽԻ ԿԱՄ ԽԱՉԼԵՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Արցախ կամ Խաչէն այն վայրն է որ հնուց
ի վեր կայանք եղած է զանազան իշխանութիւններու
Հայ եւ Աղուան, ինչպէս տեսնուեցաւ մինչեւ հոս
ըսուածներէն:

Դժբախտաբար, յիշատակարաններ լիակատար
տեղեկութիւն չեն տա այս իշխանութիւններուն վրայ,
որոնցմէ Զաւաթեանց, Դոփեանց, Դիզալի եւ Պոսե-
թանց վրայ գտնուած մասնակի ծանօթութիւնները
տուեցան նախորդ օրջանին, այսինքն Մոնղոլեանց
ժամանակ:

Լեւոյ Թիմուրի արեւաւանքներէն վերջ սակայն
այդ տեղեկութիւնները շատ աւելի ցանցաւ կը դառնան:
Մասնաւորապէս Խաչէնի իշխող տուներն
ամենէն աւելի փայլուն դիրք գրաւողը՝ Մանկուեան
օրջանին, Դոփեանց տունը, ինչպէս կը տեսնուի, պա-
հած է իր իշխանութիւնը, որուն պետերուն տարբեր
փոքր իշատէ յայտնի են:

Իսկ անձանօք կը մնան կամ ինծի ծանօթ չեն
միւս իշխաններու գոյութիւնը:

Բայց վստահօրէն կրնանք ըսել քէ անոնք
տարունակուած են, ոմանք իբր վասալ իշխանու-
թիւններ եւ ոմանք սոսկ իբր հովատէր ազնուականե-
ր, մասնաւոր դիրք մը ապահովելով:

Այս համոզումը ունենալու համար կը խոր-
հիմ քէ կարելորդ ազդակ մըն է 1411 թուականին
գրուած նաւոցի մը յիշատակարանը (Փիւղալեմեան
Ղեւոնդ վրդ. *Նոտարք Հայոց* էջ 39) որ շատ կա-
րելորդ տեղեկութիւններ կուտայ մասնաւորապէս Դոփ-
եանց մասին:

(1) Մուլք կամ միւլք, կալուած, ստացուածք, սեփա-
կանութիւն կը նշանակէ:

(2) Պէրալմուլ պէտք է կարդալ պէրալմուլ: Առանց

ԴՈՓԵԱՆՔ ԵՒ ԻՐԵՆՅ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Հայ իշխանական տուներու տարբին, բաւական
կարելորդ տեղ մը ունեն Դոփեանց տունը որուն իշ-
խող Հասան Ծարեցին, ինչպէս տեսնուեցաւ, 1387ին
սպաննուեցաւ Լեւոյ Թիմուրի արեւաւանքին տեսն իր
երեք զաւակներով, բայց Դոփեանց իշխանութիւնը
տարունակուեցաւ, քեւեւ շատ տարազած: Հասանի
մահէն վերջ Դոփեանց իշխանութիւնը կը բաժնուի իր
երեք որդիներուն միջեւ *«որք են այսօրիկ»*.

«1. Շահանշէն՝ Ուղուբեկաց Պապ

2. Աղբուղէն՝ Այսինեցուց »

3. Զհանշէն՝ Զհանշէցուց »

Եւ որդին Հասանայ Աղբուղէն եւ որդի սո-
րա Տուրսունն եւ որդի սորա Այսինն եւ ի ժամա-
նակի սորա, ի զօրանալ Խամայեալուց եւ ի նուազիւ
տանս Հայոց, ցիր եւ ցան լինելն իշխանացն Հա-
յոց, յարեան այլազգիքն, եւ զմուլքն (1) մեծ իշ-
խանին Հասանայ պէթալմուլ (2) արարին, զնաց
Պարոն Այսինն ի դիւան եւ երեք ամ աշխատեաց,
եւ բազում ինչ տուեալ ազատեաց ի ձեռաց այլ-
ազգեացն զվանօրայքն եւ զշինարէնքն, զոր տէրն
ամենայնի տացէ վարձս վաստակոց իւրոց» (Թափ-
եան. Յուցակ Զեռագրաց Խաչիկ վրդ. Դադեանի
Ա. էջ 89 նաեւ Մակար Եպս. Բարխուսարեանց
Պատմ. Աղուանից էջ 137 եւ Հ. Անառեան Անձնա-
նուններ Քառարան Գ. էջ 60):

Այս տղերք բացորոշ ցոյց կուտան քէ ինչպէս
Դոփեանց կալուածները պետականացուած, այսինքն
գրաւուած են, սակայն իր որդին Այսին կրցած է
երեք տարուան աշխատեամբ փրկել, վանքեր եւ
գիւղեր: Շատ հաւանօրէն այս տոհմն իշխանութիւնը
անժաւացած է, հողային ստորաբաժանումներով, ինչ-
պէս կը հաստատուի, իրենց հաւաքաբար Դափ, Խաթ-
րի եւ այլ վանքերու քրտն նուիրատուութիւններէն
(Մակար Եպս. Բարխուսարեանց Պատմ. Աղուանից,
Ա. էջ 135—137. եւ Մեսրոպ Մագիստրոս Արքեպս. Տէր
Մովսիսեան Հայկական երեք մեծ վանքերի Տաթե-
ւի, Հաղարծնի եւ Դադի եկեղեցիները եւ վանա-
կան շինութիւնները, էջ 96—97):

Արդեւ վերոյիշեալ յիշատակարանը կը հաս-
տատէ քէ Հասան իշխանի տեսն կամ անկէ վերջը
երեքի բաժնուած էր այդ իշխանութիւնը:

Ա Յ Տ Ի Ն Ն Յ Ի Պ

Հասանի՝ Աղպուղէ կամ Աղբուղէ որդին
(1411էն առաջ մեռած է) առաջին իշխանն է, որուն
յաջորդած են որդւոց որդի Տուրսունն եւ Այսին (Մա-
կար Եպս. Բարխուսարեանց. Պատմ. Աղուանից Ա. էջ
135—137. Բ. 48—49 Արցախ, էջ 206—8, 205 եւայլն):

Ժառանգորդի մեռնողներուն ստացուածքները երբ կառավարու-
թեան կ'անցնի, կը կոչուի պէրալմուլ:

որ վերոյիշեալ յիշատակարանին «Պարոն Այսինն» է, որ դիմած է «ի դիւան» Զահան Շահի եւ երեք տարի աշխատելով եւ խոշոր կաշառներ սալով ազատած է վանքերը եւ շէնորեայքը:

Ասիկա Դադի վանքին բրած է— իր բնանիւթին անդամներուն հետ— նուիրատուութիւններ (տես. *Հայկ. երեք մեծ վանքեր*, էջ 97):

Այսին երբալով Զահան Շահի կ'ստանայ նաեւ իւզապաշտութեան պաշտօն, այն է իրաւունք առանձին զօրք պահելու, եւ 1455ին կը դառնայ հայրենիք:

Այսին իր դիւանագէտ, ուժեղ, սրտոտ եւ հաստատակամ յատկութիւններով, ինչպէս սիրելի եղած էր Զահան-Շահին նոյնպէս նաեւ սիրելի կ'ըլլայն անոր որդւոյն՝ Հասան Ալի խանին, որ իբր փոխարեայ կը նստէր Նախիջեւան:

Այսին իւզապաշտ իբրեւ պապեմական սեփականութիւն կ'ստանայ Շահէն, Նիժ եւ Սուլթան-Նուսի աւանները իրենց Երջակայքով եւ կը փոխադրուի բնանեոք Նիժ, Շահին հրովարտելով եւ փոխարեային հանութեամբ:

Տեղացիք մեծ սիրով կ'ընդունին նորընտիր իւզապաշտ, անոր շուրջը կը հաւաքուին, շատ կը յարգեն զայն եւ կ'աջակցին անոր:

Այսին իր պաշտօնը կը կատարէ արժանաւորապէս: Իրեն կը յաջորդէ իր որդին Ղալա-Հասան, (տես. Մակար Եպս. Բարխուսարեանց *Պատմութիւն Աղուանից*, 1907 թ. հատոր, էջ 48—49):

Իսկ Ղալա-Հասանի յաջորդներու մասին պիտի խօսուի վարք:

Բ Ո Ւ Լ Ո Ւ Բ Է Կ Ե Ա Ն Ք

Ըստ վերի յիշատակարանին ասոնց պապն էր Շահանեհն կամ Շահանեա, որդի Հասանի:

1411էն առաջ մեռած պէտք էլլայ (*Նօտարք*, էջ 40):

Ասոր որդին է Սեյի բոս Բարխուսարեանցի որ յիշատակարանի մը մէջ հանդիպած է «Ես Սէյ-տիս որդի Պարոն Շանշին (Շահանեհն), թողն Պարոն Հասանայ», (*Պատմ. Աղուանից* էջ 137. եւ *Հայկ. երեք մեծ վանքեր* էջ 97):

Ասոր յաջորդ է իր որդին Շահանեհն, որուն զաւակներն էին Ուլուբէկ եւ Հախնագար: Ասոնցմէ Ուլուբէկ բացառիկ դիրք մը պէտք է ունեցած ըլլայ վասնզի «Մէլիք» տիտղոսով կը յիշատակուի (*նոյն*):

Արդարեւ, Ուլուբէկ Մելիք հաստատուած է ձիհան Շահին (1437—1467) Գեղարքունեաց եւ Ծար զաւաններուն վրայ եւ բնակութիւն հաստատած է Գեղարքունեաց Մեծ Մագրա աւանը: (*Պատմ. Աղուանից* Բ. էջ 25):

Ասոնց կ'իշխէին Սօդ (հիմա Զօս), զաւանին, Գեղամայ լիւնին արեւելեան կողմը:

Գ Զ Է Ա Ն Շ Է Ե Ի Բ

Ասոնց ալ պապը ցոյց կը տուի Զահանեհն կամ Զահանեայ որդին Հասանի: Աս ալ մեռած պէտք է ըլլայ 1411էն առաջ, ըստ ծանօթ յիշատակարանին (*Նօտարք* էջ 40):

Դադի վանքին մէկ յիշատակարանին համաձայն (*Հայկ. երեք մեծ վանքեր* էջ 97) ասոր որդին էր Հասան եւ ասոր որդին Շահանեհ, որ իր բնանիւթին միւս անդամներուն հետ նուիրատուութիւն բրած է Դադի վանքին (*նոյն*):

Դ Ծ Ե Ա Ր Ի Բ Ե Կ Ա Ն Ո Ւ Բ Ի Ե

Կը յիշատակուէր Հասան Ծարի իշխանին ծանօթ վեց որդիներէն զայն, եօթներորդ որդի մը եւս, որ էր Վահրամ որ 1411ին գրուած *Ճաշոց*ին յիշատակարանին մէջ յիշուած Ծարի իշխան «Պարոն Վահրամ» է (*Նօտարք*, էջ 39), որ այդ բուականին կ'երեւայ առաջին տեղը կը գրուէր Խաչէնի իշխաններուն մէջ, վասնզի նախապատուութիւն մը ունենալ կը բուի միւս իշխաններուն վրայ, ամենէն առաջ յիշուած ըլլալով:

Ասիկա ունեցած է չորս զաւակներ որոնց էին 1. Գրիգոր, 2. Հասան, 3. Պէկ, 4. Ալբուն (*Հայկ. երեք մեծ վանքեր*, էջ 97):

Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմեանի կողմէ արտագրուած այն յիշատակարանը, որուն վերը ակնարկեցի քանկագին վաւերագիր մըն է Դօփեանց տան պատուարեան համար եւ կուտայ տեղեկութիւններ որոնք լուսաբանելու բնոյթ ունին Հայ իշխաններու իրաւական դիրքը:

Ահա այդ յիշատակարանը, դժբախտաբար պակասաւոր, ձեռագիրէն բուղք պակսած ըլլալով:

«Դրեցաւ... ի թուարեւորութեան հայկազեան տօմարիս Պի (= 1411) ի թագաւորութեան (Ղալայ) եռսուներէն (1), ի հայրապետութիւն Հայոց Տէր Կարապետի (2), եւ յԱղուանից նորին անուակցի Տէր Կարապետի, եւ յԵպիսկոպոսութեան նահանգիս Աթոռոյն Աղդէի (Դադի վանից) Տէր Զաքարիայի, եւ յԻշխանութեան տեղոյս Պարոն Վահրամայ, Պարոն Տուրսունին, Պարոն Շրուանին, Պարոն Սատոյին, Պարոն Պառնին, Պարոն Դրիգորին, յաստուածաշէն երկիրս Ծար կոչեցելոյ (3), ի վանս Գետամէջ (4) ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս եւ այլ սրբոց նշանացս, զորսօք ամրացեալ փրկեսցին յամենայն որոգայթից հոգւոյ եւ մարմնոյ ամէն:

Յիշատակ եղիցի եւ իսմա հանգուցեալ իշխանացն այսմ նահանգին... նախ մեծաշուք իշխանին Հասանայ որդւոյ Դաւրին եւ ամուսնոյն:

(1) Ասոր վրայ խօսուած է վերը, էջ 360 հիմնադիր Գարագոյնլուներու իշխանութեան. իշխած է 1389—1399 եւ 1405—1427:

(2) Կարապետ Եղեցի, գահակալած է 1393էն 1407, Սիւնի մէջ: Հետագայ Սիւնիքի մէջ գրեթէ 1411ին, տեղեկ չէ հաւանորէն անոր մահուան կամ չուղէր ճանշնալ իրաւամբ անոր յաջորդ Յակոբը իբրեւ օրինակոր Կաթողիկոս:

(3) Այդ յիշատակարանին համաձայն ուրեմն Ծարի մէջ կ'իշխէին Վահրամ, Տուրսուն, Շրուան, Սադօ, Պառն, Դրիգոր Պարոնները, միայն անծանօթ կը մնայ թէ անոնք հաւաքաբար միեւնոյն հոգեւուն վրայ թէ՞ իրաւունք զանազան մասերուն վրայ կ'իշխէին:

(4) Գետամէջ գերեզմանատունն է Դոփեանց (Մեհրապ Մադիստրոս Եպս. Հայկ. երեք մեծ վանքեր էջ 97):

իւրոյ Խոնձային, եւ զաւակացն իւրոց քաջ եւ արի պարոնացն Գրիգորայ, Սարգսի, Շանչի, Ջհանչի, Աղբուղին, Շրվանին (1), նաեւ Թագազարմ իշխանին Սադունին, զոր Տէրն տէրանց եւ Թագաւորն Թագաւորաց ընդ սրբոց Թագաւորացն եւ բարեպաշտ իշխանացն դասեսցէ եւ պսակեսցէ զնոսա ամէն: Յիշատակ եղիցի եւ իսմա ազատացն տանս Դաւթեան, նախ ամենայն օրհնութեանց արժանաւոր պարոն Աթապակին եւ այլ ամենայն ազատաց, նաեւ յիշել ի Տէր զամենայն տանուտեարսն աստուածաշէն երկրիս Ծարայ, նախ Ջադիկն... (Թուղթ պակսած), գրեցաւ սուրբ տառս ձեռամբ Սիւնեցի Թովմա գրչի ի խնդրոյ Յովհաննէս քահանայի»: (Նօտարք, էջ 39—40):

Ասկէ կ'երեւի քե Դոփեանց Ծարի իշխանները որո՞ւ չափով կը պահէին իրենց անկախութիւնը, սակաւին 1411 թուականին, քեւ երկիրը բաժնուած էր վեց մասերու իրենց յասուկ իշխաններով ուրոնք էին՝

1. Պարոն Վահրամ, որդի Հասան իշխանի
2. " Տուրսուն, քոռն Հասան իշխանի որդի Աղբուղէի
3. " Շրուան
4. " Սադօ (հաւանօրէն նոյն Սուդունի հետ)
5. " Պոօ
6. " Գրիգոր

Ծարի Դոփեան իշխանները իրենց ստորադրեալ ունեին ազանքեր, որոնցմէ ձեռագիրը կը յիշատակէ հանգուցեալ «ամենայն օրհնութեանց արժանաւոր» պարոն Արապակը:

Նոյնպէս այդ յիշատակարանը կը յիշէ Ծարի «աստուածաշէն երկրիս» սանուսները, որոնցմէ ինչպէս Ջադիկը, հաւանօրէն ուրիշներն ալ յիշուած պիտի ըլլային, եթէ էջ պակսած չ'ըլլար:

Ասիկա արդէն ցոյց կուտայ քե Դոփեանք որո՞ւ չափով մը կը պահէին իրենց ինքնավար դիրքը, Լեկկ Թիմուրի Երջանին:

Ե. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՀԱՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Տեսնուեցաւ (վերը, էջ 356—357) քե Վասպուրականի մէջ երկու որո՞ւ վայրեր, Ամուկ եւ Աղքամար իրենց աւխարհագրական բացառիկ դիրքին շնորհիւ, հակառակ ամէն կողմէ մահմեական իշխանութիւններով Երջայատուած ըլլալուն, կրցած էին տոկալ եւ իրենց գոյութիւնը պահել:

Այնպէս որ երբ Լեկկ Թիմուրի արեւաւմէր սկսաւ, անոնք կը շարունակէին մնալ տակաւին անունուան, հակառակ անոր որ պահ մը հեթանոսութեան էին Խաչի Սուրբաններուն գերիշխանութեան եւ անոր վասալ դարձած էին:

Եօզպէք Թաթարներու արեւաւմէն առաջ Աղքամարի Կաթողիկոսը տակաւին տէրն էր կղզիին հողերուն եւ Ամուկ, ինչպէս կը թուի, կը պահէր

դեռ իր անկախութիւնը, անուրէս իսլամ տիրապետի մը պաշտպանութեան տակ:

Լեկկ Թիմուրի արեւաւմէն վերջ կը յիշատակուի նաեւ ուրիշ իշխանութիւն մը որուն կեդրոնը Ոսան քաղաքն էր եւ աւելի ուրիշ մը որ Մակուի մէջ հաստատուած էր:

Այս վերջին երկու իշխանութիւնները յայտնի չէ երբ հաստատուած էին, սակայն որո՞ւ քե Ոսանը կը նկատուէր մին մեր աւխարհին անառիկ ամրոցներուն, «զանմատչելիս եւ զանկոխ ոտից թշնամեաց եւ զտեղիս ապաստանի բոլոր աշխահացս», Աղքամարի եւ Ամուկի հետ (տես. Ոսանի եղիշէ վանքին մէջ պահուած 1428ին Աղքամարցի Թովմա Մինասեցե գրուած Աւետարանին յիշատակարանը, Դիւան Հայոց պատմութեան Ժ. գիրք էջ 3, նաեւ վերը էջ 78—79) եւ Մակուն «անառիկ բերդ», որ վերջինը կ'ըլլար քրիստոնէաներու ձեռքը մնացած բերդերուն (նոյն):

Այսպէս, այս Երջանին Վասպուրականի մէջ կը հանդիպինք յիշատակութեան հայկականը չորս իշխանութիւններու, որոնք դժբախտաբար կը ջնջուին, մասնաւորապէս Խսկենքի կասարած արիւնահեղութիւններուն եւ կասաղի պայքարներուն միջոցին, ինչպէս Թովմա Մինասեցե կը հաստատէ իբր տկանատես վկայ, պատմելով այդ վայրերուն գրաւումը 1424—1431 թուականներուն (տես. վերը, էջ 78—79):

Լեկկ Թիմուր երբ Հայաստան մտաւ Ասրպասականէն, իր վայրագութեանց առաջին գոհները եղան Վասպուրականը եւ Սիւնիքը: Ինչպէս յայտնի է Վանի նկատմամբ շատ խիստ եղած է Լեկկ Թիմուր, 1387 Սեպտ. 6ին, մօտաւորապէս 40 օրերու պաշարումէ մը վերջ քաղաքին տիրանալով եւ հոն գործադրելով անարկու ջարդ մը: (Ազգապատմութիւն էջ 1978 եւ Մեծ. էջ 30): Զարմանալի է որ հակառակ ասոր Վասպուրականի մէջ իրենց գոյութիւնը կրցած են պահել Հայ իշխանութիւնները:

Ասիկա կը կարօտի մեկնութեան եւ քերտու որո՞ւ պատճառներ կան, որոնցմէ մին կրնար նկատուիլ այս Երջանակին մէջ տիրող բուրդ եւ հայ համերաւութիւն մը, զոր կ'ենթադրեմ:

Լեկկ Թիմուրի մահէն (1405) վերջ, երբ Գարա Յուսուֆ, որ 1396էն 1406 նոյնիսկ Հայաստանի սահմաններէն հեռու մնացած էր, վերստին հոն երեւաց եւ իր պետութիւնը վերականգնեց, իր առաջին գրաւած վայրերէն մէկը եղաւ Վասպուրականը:

Անիկա նոյնիսկ յաջողեցաւ, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը, էջ 361) մահաւելով Միւրաճահի եւ Ահմէտ Պահասուր խանի դէմ իր պետութիւնը ընդարձակել, Ասրպասականի ալ տիրապետելով:

Սակայն երկիրը չխաղաղեցաւ, վասնզի Մերան Շահէն վերջ, Շահրուխ (1425—1447) Լեկկ Թիմուրի մէկ ուրիշ որդին շարունակեց պայքարը Գարա Յուսուֆին դէմ, ինչպէս նաեւ անոր մահէն (1421) վերջ անոր որդւոյն կասաղի Խսկենքի դէմ, որ իսկական պատահաս մը հանդիսացաւ երկրին համար, վասնզի տեւական պատերազմի մը քաշեալէմ դար-

(1) Տես. վերը էջ 348 ուր Հասանի և իր որդւոց

վրայ խօսուած է:

ձուց Հայաստանը եւ իր դրացի երկիրները (սեւ. վերը, էջ 78—79):

Վասպուրական այս մասնէն պատերազմին աղէտէն ազատ չէր կրնար մնալ:

Արդարեւ 1423ին Իսկէներ *«աւերեաց զաշխարհն ամենայն եւ նստաւ չորս ամիս ի վերայ նորա (Վանի) եւ ի խսարին բերդին անթիւ եւ անհամար քրիստոնեայք մեռան ի սովոյ եւ ի ջրոյ, եւ փորացաւ եղեալ բազումք մեռանէին»* (Մեծ. 84):

Բայց նոյն տարին չկրցաւ առնել Վան քաղաքը եւ Դաւրեթ քաղաքացաւ (Մեծ. 84 եւ վերը՝ 78):

1425ին, Իսկէներ կրկին եկաւ Վանի վրայ եւ այս անգամ գրաւեց զայն (Մեծ. 84): Յիշատակագիր մը կ'ըսէ *«զՎանայ բերդն առին ի քրտուն Սքանտարամերգէն ի Պէշ ամին (=1425) եւ շատ աւերութիւն արարին եւ զսրբութիւնսն զամէն գերի առին»* (Յակոբ Թօփեբեան. *Յուշակ Ձեռ. Դադեան հաշիկ վրդ.ի*, էջ 55):

Նոյն տարին Իսկէներ գրաւեց նաեւ Աղբամար կղզին եւ Ռեսունեաց երկիրը (Մեծ. էջ 84):

1427ին Վասպուրական եւ Քաջբերունիք կողոպտեցան Իսկէների փախստական զօրքերէն (*Ազգապատում*. 2051):

1428—1430ին Իսկէներ եւ Օրման Ազգոյունլու Վասպուրականի մէջ իրարու հետ մաքառեցան Արնէի, Արծկէի, եւ Վանի շուրջը, եւ նշանակելի է որ ժամանակակից պատմագիրը, Թովմա Մեծոբեցի, որ Իսկէների այս անվերջ պատերազմները կը պատմէ, զայն կը ներկայացնէ *«քրիստոնեասէր... եւ ողորմած ազգին մեր»*, վասնզի Արծկէի անձնատուր եղած տեսն (1430 Սեպտ. 17) Իսկէներ, սպաննած էր միայն քաղաքին տէրը՝ Սալքին եւ անոր խորհրդական Դանիել մը եւ ուրիշ վնաս չէր հասուցած: Նոյնիսկ *«մազ մի ոչ կորեալ...»* կ'ըսէ պատմագիրը (էջ 93):

Իսկէներ, իր ողորմ Արալին, Վանի իշխան կը դնէ: Ասիկա սասնիկ հարկապահանջութեամբ կը նեղէ ժողովուրդը, եւ նշանակելի է որ Իսկէներ ժողովուրդին, այսինքն Հայոց, բողոքին վրայ զայն պատշոնանկ կ'ընէ (Մեծ. էջ 99):

Այնպէս որ բոլորովին անհասկնալի չէ քե ինչպէս Վասպուրականի մէջ տկարացին Հայ մանր իշխանութիւնները, երբ Սիւնեաց մէջ գոյութիւն ունեցող Օրբէլեանց, Յգեգեաց, Աղցից, եւ Մակուայ իշխանութիւնները որոնք *«հրբեւ զճիւղ մի ողկուզաց մնացեալ էին ի մէջ ազգիս»* ջնջուած էին արդեն:

Բայց Վասպուրականի մէջ ալ արդիւնք ի վերջոյ նոյնը պիտի ըլլար, քանի որ Իսկէների բախտը փոփոխական էր միշտ եւ երկրին մէջ սեղծուած էր խառնակութիւն մը ուր հնար չէր որ պզտիկ իշխանութիւններ, կարեւորային ապրիլ, առանց կռիւներու զոհ երթալու:

Արդարեւ չեն կրցած տկալ Վասպուրականի Հայ իշխանութիւններն եւս, նման Սիւնեաց նահանգին իշխանութիւններուն եւ ասոնք ալ ջնջուած են:

Թովմա Մինասեց 1428ին գրած իր մէկ յիշատակարանին մէջ, կը հաստատէ քե ժե. դարուն սկիզբը, քրիստոնէից բարեկամ եւ մանր մունր քրիստոնեայ իշխանութիւններ, աստ անդ ծուարած, կոխտուած են. բարբարոս առաքանակներէն:

Ան կը պատմէ քե *«ի հայրապետութեան տեառն Դաւթի (1), եւ իղանութեան ազգին նետողաց (իմա Թաթարաց) Ամիրզա Սքանտարին թուրք ազգաւ, որ տիրեաց աշխարհիս մերում, էառ բռնութեամբ զանառիկ ամրոցք աշխարհիս մերոյ, այս է զանմատչելիս եւ զանկոխ ոտից թշնամեաց եւ զտեղիս ապաստանի բոլոր աշխարհացս, զկղզիս Աղթամարայ եւ զանառիկ ամրոցս եւ զմայրաքաղաքս երկրիս զՈստան եւ զպարսնոցատանն զԱմուկ... զբոլոր աշխարհն բռնակալեաց ընդ ծեռամբ իւրով եւ ընդ իշխանութեամբ»*: (Դիւան Հայոց պատմութեան. Ժ. գիրք, էջ 3):

Ուրեմն Թովմա Մինասեց, որ Վասպուրականի մէջ ապրող ժամանակակից անձ մըն է, իբր քրիստոնեայ իշխանութիւններու վերջին կայաններ (2) կը յիշատակէ Աղբամարը, Ոսանը, Ամուկը եւ Մակուն, որոնք կը գրաւուին Իսկէների եւ այլ քանի մը բռնակալներու կողմէ եւ վերջ կը գտնեն այս Հայ իշխանութիւնները:

1. Ա Մ Ո Ւ Կ

Այս երեք իշխանութիւններէն հնագոյնը Ամուկն էր:

Տեսնուեցաւ քե հոն կ'իշխէին Արծրունեանց շրջանէն մնացած Հայ իշխաններ, որոնք մինչեւ Լենկ Թիմուրի շրջանը շարունակած են տիրել այդ *«պարսնոցատանն»* անառիկ ամրոցին, որ ինչպէս կը բռն գրաւուած է Իսկէների կողմէ, որ ըստ Թովմա Մինասեցիի *«էառ բռնութեամբ»* ինչպէս այլոց այս *«տեղի ապաստանի»* վայրը, որուն իշխողներուն յիշատակութեան այլեւս չենք հանդիպիր ժե. դարէն վերջը: Ամուկ իսլամ տիրապետութեան ենթարկուած է 1420ական բռնակալներէն սկսեալ:

Այդ բռնակալներուն Ամուկի կ'իշխէր Փիրալի որ մէկ տարուան մէջ երեք անգամ Արնէս եւ Արծկէ քաղաքները կողոպտած եւ գերառութեան ենթարկած է (Մեծ. էջ 110):

Իսկ 1428 Սեպտ.ին Ամուկի իշխան կը յիշուի մահմետական մը՝ Հանի պէկ որ Իսկէների դէպի Քաջբերունիք կատարած արշաւին տեսն, երբ ժողովուրդը Լիմ ապաստանած, եւ նեղութեան մէջ էր, *«զօրք բերդին Ամկայ, զոր եւ անօրէն պիղծ իշխանն նոցա Հաջիպէկ անունն նստեալ ի նաւ եկն ի կղզին եւ ըմբռնեալ զամենայն քրիստոնեայսն մեր պահանջէր ի նոցանէ ոսկի եւ արծաթ»* (Մեծ. էջ 87—88):

(1) Աղթամարի Կաթողիկոս 1393—1423:

(2) Աւելորդ չըլլայ յիշեցնել թէ Թովմա Մինասեց, ինչպէս բոլոր Վասպուրականի Հայերը, ունին այդ տեսակ մը տեղական հայրենասիրութիւնը, միայն Վասպուրականը նկատելի:

Թովմա Մեծոբեցի վարդապետ որ մեկն էր
 Լիմ կղզին ապաստանողներուն, կ'ըսէ «եւ յերեկոյր
 ժամէն մինչեւ ի լոյս առաւօտուն 40.000 դահե-
 կան էառ, բայց ի համարս աւելի (բան) զ100,000:
 եւ յահէ նոցա կամէաք զի ծովն ընկղմէր զմեզ
 տեսանելով եւ լսելով զաղաղակ եւ զճիչ կանանց
 եւ որդւոց նոցա, վասնզի հարկանէին զամենես-
 քան եւ բրածեծ առնէին» (Մեծ. էջ 88. հմմտ.
 Զամ. Գ. էջ 463):

Այսպէս, ուրեմն Լեկ Թիմուրի Երջանին
 Ամուկ դադրած էր Հայ իշխան մը ունենալէ:

2. ԱՂԹԱՄԱՐ

Լեկ Թիմուրի Հայաստան գալէն առաջ Աղ-
 քամար իր կարեւորութիւնը կորուսած էր իբրեւ
 իշխանութիւն վասնզի անիկա անցած էր Սեֆեսին-
 եանց իբր սեփականութիւն, Ամուկէն անջատելով:

Բայց անիկա կը մնար հողատիրութիւնը Աղ-
 քամարի կաթողիկոսներուն որոնք կղզին կը ժառան-
 գէին հայրապետական արքայի հետ միասին, եւ զայն
 կը կառավարէին:

Առաջին անգամ Աղքամարը գրաւած է Իս-
 կենսէր 1425ին (Թ ո վ մ ա Մ ե ծ ո բ ե ց ի էջ 84):
 Ուրիշներ այս գրաւումը կը յետաձգեն 1431ին, եւ
 գրաւումը ցոյց կուտան Ամիր Փիրի բէկէն: Այսպէս,
 Թովմա Մինասեցի կը գրէ 1431ի բուականով:
 «էառ Փիր բէկն զԱղթամար կղզին եւ անպատմելի
 տրտմութիւն եհաս աշխարհիս եւ ազգիս Հայոց,
 եւ երկիրս աւերակ մնաց երկու տարի» (Դիւան.
 Ժ. էջ 10):

Նոյն Թովման 1418 բուականով իր գրած մեկ
 Աւետարանին մէջ «Յամի Պ եւ ութսուներորդի
 (= 1431) թուականութեան Հայկազեանն տումա-
 րիս, անհնարին աղէտ եւ մեծ կսկիծ դիպեցաւ
 աշխարհիս մերում: Վասնզի Ամիր Փիրի Բէկն,
 ազգաւ քուրդ թոռն Ամիր Եզդին, էառ զԱստուա-
 ծապահ եւ զանառիկ կղզին Աղթամար, որ տեղի
 էր ապաստանի ամենայն աշխարհացս եւ յառ եւ
 աւար գերութեան վարեաց զսպասք եւ զզարդք
 երկնանման տաճարին եւ զբոլոր ծովեզեր (ե)այս
 Վանորայից եւ Գեղորայիցս, զաստուածաշունչ
 մատենաքս եւ զայլ անաւթք սրբութեանցն. եւ ցան
 եւ ցրիւ ընդ ամենայն աշխարհ տարածեաց» (Ն.
 Լալաեանց Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Վասպու-
 րականի էջ 312):

Նոյն գրիչ իր 1433ին գրած ուրիշ մեկ Աւե-
 րանին մէջ կը պատմէ քե ինչպէս Փիրի բէկ «եկեալ
 զաղտնաբար անաւրէնն... պաշարեաց եւ էառ
 զկղզին Աղթամար» (նոյն. էջ 365) եւ ինքն ապաս-
 տանեցաւ Ուրանց գիւղը, «մերկ եւ թափուր ի հայ-
 րենի ընչիցն...»: Իրեն հետ կը բուի ըլլալ Դա-
 նիէլ Բն. որ կը պատմէ քե «եկեալ անաւրէն բըռ-
 նաւորն Փիրի բէկ եւ առեալ զկղզիս Աղթամար,
 եւ յոյժ աւերեալ թալանեաց» եւ իրենք փախան
 Ուրանց, ուր երկու տարի մնացին (սեւ. նոյն. էջ 374)
 եւ ապա Ջաֆարիս Կաթողիկոսի հրամանով դարձան

Աղքամար: Բայց ինչպէս կը տեսնուի, նոյնիսկ այն
 Թովմա Մինասեցի 1414ին գրած սա տողերէն քե
 կ'ապրին «ի դառն եւ փշոտ ժամանակի, յորում
 տառապեցուցանեն եւ նեղեն զազգս քրիստոնէից
 ազգի ազգի կեղեքմամբ եւ անողորմ հարկապա-
 հանջութեամբ եւ յաշխարհէ յաշխարհ վտարմամբ
 իբր զգերի, տամբ եւ ընտանեաւք, անիրաւ ազգն
 նետաւղաց, որք են տեարք եւ թագաւորք եւ իշ-
 խանք աշխարհաց մերոց, ազգաւ թուրք», երկիրը
 չէր խալաղած (սեւ. Յուցակ Վասպուրականի էջ
 387):

Այս կերպով Աղքամար կը կորսնցներ իր ան-
 կախ իշխանութիւնը, սակայն կը բուի քե կրօնական
 իշխանութեանց ի յարգանս, մեծ միջամտութիւն մը
 չեն գործադրած տիրողները, եւ Աղքամարի կաթո-
 ղիկոսները տէր մնացած են կղզիին:

Եւ այս վիճակը շարունակուած է ինչպէս
 Էօզպէի Թաթարներէն նոյնպէս նաեւ Դարա Եւսու-
 Ֆէն, Իսկէնսէրէն եւ Ջիհան Շահէն կարգուած կու-
 սակալներու ժամանակ, որոնք միշտ յարգալի եղած են
 Աղքամարի արքային հանդէպ:

Մասնաւորապէս ասոնցմէ Ջիհան Շահ, որ
 բացառիկ բարեացակամութիւն մը ցոյց տուած է
 Հայոց հանդէպ, այնքան ողորիչ քաղաքականութեան
 մը հետեւած է որ Հայերը անոր Շահի Արմէն (Հայոց
 քաղաւոր) տիտղոս լուրջի առած եւ Ամենայն Հայոց
 Կաթողիկոսութիւնը Էջմիածին փոխադրելով անոր հո-
 վանքին եւ պաշտպանութեան տակ դնել ուզած են
 (սեւ. վերը, էջ 79—80):

Աղքամարի Սեփանոս Կաթողիկոսը (1465—
 1485), յաջորդը Ջիհան Շահի բարեկամ Ջաֆարիայի
 (+ 1464) որուն հոգեւոր եւ մարմնաւոր կրկնակ իշ-
 խանութիւնները «յոտն Վարազայ, ի կողմն հարա-
 լոյ» միակ մնացորդ փոքրիկ նշույններն էին «բարե-
 պաշտական» բոս Թովմա Մեծոբեցիի, զարմանալի
 փորձ մը բրած է, իրեն հովանաւորեալ քաղաւորու-
 րիւն մը ստեղծելու, կամ Աղքամարի կաթողիկոս-
 ներու վրայ ծանրացող իբր հայրապետ՝ հոգեւոր եւ
 իբր հողատէր՝ քաղաքային գործերը իրարմէ անջատելու:
 Այս նպատակով 1465ին իր ազգականներէն Սմբատը
 (որդի Ամիր Գուռչի բէկ Սեֆեսինեանի) կ'օժէ Աղքա-
 մարի մէջ «Հայոց թագաւոր», երբ երկիրին տիրա-
 պետը Ջիհան Շահ ալ նոյն տիտղոսը կը կիրարկէ:
 Ասիկա յանդգնութիւն մըն էր, որ մեկնել կարելի չէ,
 վասնզի Կաթողիկոսը իբրեւ սեփականատէր կղզիին
 ազատ էր սեփականութիւնը կամ հողատէր տիրապե-
 տութեան իրաւունքը, փոխանցել ուրիշ մը՝ սակայն
 Հայոց քաղաւոր մը օժել, երբ Ջիհան Շահ իբր այն
 կը ներկայանայ, գրգռիչ էր:

Որչափ որ Սմբատի քաղաւորութիւնը — որ
 երկու տարի տեւած է — ծիծաղելի էր եւ անսեռանակ,
 քանի որ Աղքամար կղզեակը քաղաւորութիւն մը չէր
 կրնար կազմել, բայց գործը կրնար աղետալի հետե-
 ւանքներ ունենալ Հայոց համար: (Վերը, էջ 80—1)
 եւ եթէ չունեցաւ ասիկա սոսկ Ջիհան Շահի շնորհն
 էր, ինչպէս տեսնուեցաւ:

Այս փորձէն վերջ Աղքամար մնաց սոսկ հո-
 գեւոր կեդրոն մը, սահմանափակ Երջանակի մը հա-
 մար, վասնզի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան

արուր էջմիածինի մէջ հետզհետեւ աւելի մեծ կարեւորութիւն ստացաւ, իսկ Աղբամար անգնացաւ:

Ջեռագիրի մը մէջ կը կարդանք որ «ի վերջին ասորիս եւ ի յայս դառն ժամանակիս, ի թիվ. ՋԽԸ (= 1499) քուրթն էառ զանառիկ կզդին զԱղթամար վասն ծովացեալ մեղաց մերոց եւ բազում աւերս արար եւ անչափ մալ եւ մանգրուն՝ հայի եւ տանկի, աւտարի եւ բնականի՝ թալանեաց եւ տարաւ» (Յուշակ Վասպուրականի էջ 318):

Է. ՈՍՏԱՆ

Արծրունեաց քաղաւորութիւնը երբ երեքի բաժնուեցաւ, ժ.Ա. դարուն, անոր մասերէն մէկը կը ներկայացնէր Ռեսունեաց քաղաւորութիւնը Ոսան մայրաքաղաքով:

Յաջորդ դարերուն հոն իշխանութեան մը յիշակութիւնը չկայ դժբախտաբար: Սակայն ժ.Գ. դարուն վերջերը կը յիշուի Ռեսունեանց Ոսանի մէջ Եզդին կամ Ազդին ամիրայի մը անունը, որուն թով. Մեծոբեցի կուսայ «ամիրայ Մարաց» տիտղոսը (Մեծ. էջ 13) եւ ուրիշ տեղ մըն ալ (էջ 30) «յազգէն Սենեքերիմեանց» կը կոչէ:

Արդ, նկատելով քե այս պատմագիրը, — Մարք բացատրութիւնը ինչպէս ուրիշներ — կը գործածէ քուրդ րեսիւ տեղ, եւ կը հաւատէ քե Հայաստանի անտերմութեան եւ քուսառութեան օրերուն անոնք որ «անտերունչ մնացին, մեռանէին ի սաստկութենէ սովոյն եւ ումանք զնացեալ խառնեցան ի քուրդն Բաղիշոյ, Մշոյ եւ Սասնոյ վասն աղքատութեան եւ սովոյն դառնութեան ելեալ ի հաւատոց դարձան յանհաւատութիւն» (Մեծ. էջ 95), իրաւունք ունինք ենթադրելու քե շատեր Հայերէն, զանազան ակնկալութիւններով իսլամացած եւ փութերուն խառնուած են:

Ասոնցմէ եր հաւանօրէն Ռեսունեաց տէր Եզդինի տունը որ կ'ենթադրուի իր տանութեան իշխանութիւնը կը պահէր, Ռեսունեաց գաւառին մէջ, իբր վասալ Արեւելեան Հայաստանի տիրապետող ձեւայերեան Մոնկոլ վեհապետներուն, որոնց մայրաքաղաքը Դաւրէք էր:

Եզդին, երբ 1387ին Լէնկ Թիմուր մտաւ Ասրպատական, Ջելայիրեան Ղալապէտին Ահմէտ Պահասուր խանը (տես. վերը, էջ 335 եւ 361) Ոսան ապաստանեցաւ եւ անկէ անցաւ Պաղաս (Մեծոբեցի էջ 13):

Գուցէ ասիկա պատճառ եղաւ որ Լէնկ Թիմուր, եկաւ Վանի վրայ, որուն կ'իշխէր Եզդին: Ան անմիջապէս հնազանդութիւն չյայտնեց «այլ ապրտամբեալ ի նմանէ մնաց ի յամրոցին հանդերձ տմենայն զօրօքն եւ բազմութեամբ քրիստոնէից» (Մեծ. 30), բայց երբ հնար չգտաւ դիմադրութեան գնաց Թիմուրի ֆոլ, հպատակութիւն յայտնելու, բայց կալանաւորուեցաւ: Վանի ֆաղաֆայի 40 օր դիմադրեցին բայց վերջապէս սովէն նեղուած անձնատուր եղան 4 Սեպտ. 1387ին, եւ անարկու կոտորածի մը ենթարկուեցան:

Եզդին, ինչպէս կ'երեւի գերութենէ արձակը:

Լաւ է, վասնզի Սիմեոն Ռեսունցի, ժամանակակից վարդապետը, կը գրէ որ «ՊԽԱ (= 1392) թուին Հայոց, էառ ամիր Եզդին զՈստան քաղաք յեղբօրէն իւրմէ Նաւասարդի ամիս, ի յայտնութեան Պահոց Երեքաթի եւ շատ պակասութիւն էած քրիստոնէից» (Դիւան Հայոց Պատմութեան ժ. էջ 15, տես. նաեւ վերը, էջ 361):

Յաջորդ տարին (1393) Աղբամարի Զաֆարիա Կաթողիկոսը (1376—1393 Յունիս 26 +) իսլամութեան կը հրաւիրէ եւ երբ ան կը մերժէ, կը նահաւակէ (Հ. Անառեան եւ Յ. Մանանդեան Նոր վկաներ էջ 173—174. Ազգապատում 1993—4. Թովմա Մեծոբեցի, էջ 71):

1395ին Եզդին իբր տնտեսաւ Մոնկոլներու եւ իբր հաւատարմ վասալ Լէնկ Թիմուրի, կը կոռի Դարա Եուսուֆի դէմ, որ Արեւելի վրայ յարձակած էր եւ կը պարտուի ու հուսնութիւն կը կնքէ (Մեծ. 47): Քիչ ետքը քաքաւ Արալիւ իշխանը Բասենէն օգնութեան կուգայ եւ տեսնելով որ Եզդին հուսնութիւն կնքած է, Աղի զիւր գերի կը տան (նոյն. 48): Քրիստոնէաները կը հալածեն քաքաւները: Դարա Եուսուֆ ալ իր եղբօրը Արալիի հետ հաւանելով կը յարձակի Արալիւի բնակիչն վրայ եւ անոր ամբողջ զօրքը կը կողոպտէ եւ զինքն ալ գերի բռնելով Եզդիսոս կը ղրկէ (Մեծոբեցի, էջ 47—48):

Եզդին կը դառնայ Դարա Եուսուֆի նորքը, բայց երբ Լէնկ Թիմուր Եուսուֆը կը վանէ Հայաստանէն Եզդին կը հնազանդի Թիմուրի եւ կը պահէ իր իշխանութիւնը, երբ 1396ին Միրան Շահ Բաղէի Իպրահիմ ամիրային հետ — որ «յոյժ ատեցող Քրիստոսի եւ քրիստոնէից ազգին» էր — պատերազմի կը բռնուի, Եզդին կը միջամէս եւ կ'իւր կը դադրեցնէ եւ որովհետեւ Իպրահիմ սպանուած էր անոր եղբօրը՝ «սիրող ամենայն քրիստոնէից» Ամիր Շահաֆին փոխ տղան Շաֆաֆինը Բաղէի ամիրա նշանակել կուսայ (Մեծ. էջ 69):

18 Փետ. 1405ին երբ Լէնկ Թիմուր կը մեռնի եւ Դարա Եուսուֆ, որ Դամասկոս կը գտնուէր, Հայաստան կը դառնայ, Բաղէի ամիրան Շաֆաֆին անոր կողմը կ'անցնի եւ անոր կը տրամադրէ պարէններ, գրասներ եւ զենքեր: Եզդին կը մնայ հաւատարմ Մոնկոլներուն:

Դարա Եուսուֆ Շաֆաֆինի օգնութեամբ Ռեսունի կուգայ եւ մինչեւ Վարագ կ'առաջնայ: Եզդին անոր դէմ կը ղրկէ 12,000 զօրով իր Մելիք որդին որ «բարեբարոյ եւ սիրողն եւ ողորմածն քրիստոնէից» էր (Մեծ. 70): Դժբախտաբար փութերը կամ պատմագիրին բառերովը՝ «ազգին Մարաց», կը դաւեն, վասնզի «խոյս ետուն եւ փախեան» (նոյն.):

Դարա Եուսուֆ երկիրը աւերեց եւ կողոպտեց: Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմեանի կազմած ժամանակագրութեան մէջ, որ հաւաքում մըն յիշատակաւորներու, գրուած է քե «ՊՄԷ (= 1408) Ղարայ Իսուֆին հանդերձ Շմշտինա արարին բազում աւերս յԱրճէշ, յԱրժէշ, ի Վան եւ ի յՈստան, եւ ի միւս տարին (1409) Շմշտինի հեծեալքն եկին եւ այրեցին զՀատուան (գուցէ Դասուան) եւ բարկացեալ ամիր Եզդին զնաց եւ այրեաց զվաթ-

սոսն գիւղի Բաղիշոյ» (սեւ. Դիւան Հայոց Պատմութեան Ժ. էջ 495):

Բայց կ'երեւի քե ի վերջոյ համաձայնած եւ հաջորդած են, վասնզի թովմա Մեծոբեցի, իր վերորդեալ տղերուն անմիջապէս կը յարէ «եւ ապա եկեալ ի հնազանդութիւն Էզդին ամիրայն եւ Մէլիք որդին» (Մեծ. 70), որով կը յայտնուի քե հայր եւ որդի ի վերջոյ հնազանդած են Գարա Յուսուֆի, որ զայն կուսակալ նշանակած է Վասպուրականի, ինչպէս կը հաստատէ ժամանակակից թովմա Մինասեան իր Ս. Յակոբայ Վանուց պատմութեան մէջ, գրելով քե «ՊԻԱ (1412) ամի թուականութեան Հայկազեան տօմարիս, ի թագաւորութեան թաղթին Դարայ Յուսուֆին, եւ ի կողմնապետութեան մերոյ աշխարհիս Ամիր Էզդին, եւ որդւոյն իւրոյ Մելիքին, որ էր յոյժ խնամածու եւ բարեկամ քրիստոնէից...» (Դիւան Հայոց Պատմ. Ժ. էջ 8):

Ասոնց օրով վանքերը կը ծաղկին եւ նոր եկեղեցիներ կը կառուցուին (նոյն.): Այնպէս որ Հայերու համար քիչ չափ նայաստուոր կայութիւն մը կ'ստեղծուի: Այս բարօր շրջանին պէս է կատարուած ըլլալ Ս. Վարդան վանքին նորոգութիւնը «ի դանութեան Դարայ-Ուսուֆին եւ յամիրայնութեան Ոստան քաղաքին՝ Ամիր Էզդինին եւ որդւոյն իւրոյ Մելիք Մահմադին» (Յուցակ Վասպուրականի էջ 389): Նոյն թովմա Մինասեան գրիչը, Աւեսարանի մը յիշատակարանին մէջ կը հաստատէ քե 1419ին մասրախին ասեմ, «ի գուլթ շարժեալ իշխան աշխարհիս մերոյ ամիր Էզդինին» առիտով եւ ազատելու երկիրը, որով դեռ պատշտելի վրայ էր (Դիւան Հայոց Պատմ. էջ 3): (1):

Հաւանօրէն մինչեւ այդ բուսականը պատշտելու ամիսը պէս է ըլլալ վասնզի 1419 բուսականով Աւեսարան մը գրուած է «յիշխանութեան... Մելիքի, որդոյ Ամիր Էզդինի մէլիքին» (Ն. Լալայեանց. Յուցակ Ձեռ. Վասպուրականի. էջ 320), իսկ 1420ին ուրիշ Աւեսարան մը կայ գրուած «ի բռնակալութեան, նահանգիս մերոյ (Ռեսուլեայ) բարձր անուն Մէլիքին» (նոյն. էջ 327): Ուրեմն 1419—1420 եզդիների յաջորդած էր իբր Ռեսուլեայի սէր կամ Ոսանի անունը, իր որդին Մելիքի որ Լեւոն թիմուրի Պաղտատ գրուած ասեմը անոր բանակին մէջ էր (Մեծ. էջ 64):

Ասոր յաջորդած է եզդիների միւս որդին՝ Ահմէսը, որ մինչեւ 1424, Ռեսուլեայ երկիրը կառավարած է:

Ասոնք ինչպէս կը տեսնուի իսկապէս սրտով Հայ եւ քրիստոնէից պատշտան անձեր եղած են քեւեւ քրդացած (2): Ահմէս, որուն Սուլթան տիտղոսն ալ

սրուած է, կ'երեւի քե իսկեհեհեհ ապստամբած է, վասնզի 1424ին իսկեհեհ, բռնեց Սուլթան Ահմէսը (3) Ոսանի մէջ եւ ապա եկաւ Վան եւ աւերեց եւ աւարեց երկիրը բայց քաղաքը չկրցաւ գրաւել հակառակ չորս ամիս պաշարելուն:

Յուսահաս մեկնեցաւ յաջորդ տարին գալու համար:

Իրեն հետ տարաւ Սուլթան Ահմէսը որ Երեւանի մէջ սպաննեց (Մեծ. էջ 84):

Ասոր յաջորդած է «որդի քրդոյն Մելիք Ասդ» (Մեծ. էջ 84) որուն ասեմն է որ իսկեհեհ կրկին կուգայ Վանի վրայ եւ զայն կը գրաւէ (հմմտ. Յ. Թօփեան. Յուցակ Դադեան վրդ. ի էջ 55) եւ Ասդ կամ Էսաս «նեղեալ» «եւ ինչ զքերդն եւ անպատեալ՝ ելեալ զնաց կահիւք եւ ընչիւք ի Ջուլամերի» (նոյն.): Նոյն տարին իսկեհեհ կ'սպաննէ նաեւ Ասդի հօրեղբայրը՝ Պահաքինը «առեալ զերկիրն Ռաշուհեաց եւ զկղզին Աղթամարայ եւ բազումք ի քրիստոնէից աստ եւ անդ շրջեալ ի լերինս եւ ի բլուրս սովալուկ եւ սովատանջ եղեալ մեռանէին» (Մեծ. էջ 84) (4):

Այսպէս, վերջ կը գտնուին այս իշխանութիւնը որ քեպէսեւ քրդական է, բայց հայկական ծագում ունենալուն համար հաւանօրէն թովմա Մինասեան Հայ կը նկատէ եւ 1418ին Ոսանն ալ կը դնէ Աղբաւմարի եւ Ամուկի տարին, իբր իսկեհեհ բռնութեամբ գրաւուած (սեւ. վերջ, էջ 79):

Այս իշխանութիւնը 1425ին Մինասեան թովմայի յիշատակարանին համաձայն ունէր բաւական ընդարձակութիւն, պարունակելով «զերկիրն Հայոց (Հայոց Ձոր քերես?), զԱղբաւ եւ զԲարպաւ եւ զՈստանայ երկիրս՝ մինչ ի Բաղէշ» (Յուցակ Վասպուրականի էջ 353):

Այդ բուսականն վերջ այս շրջանակին մէջ Ձեհանեհի ստորադաս 1437ին կը յիշուի իբր «պարուն» Աւալ բեկը (Յուցակ Վասպուրականի էջ 380) եւ 1439—1445ին իբր «կողմնապետ»՝ Ղըլին Ասլան պարունը (նոյն. էջ 390) եւ իր որդին Սեյիս (Դիւան Հայոց Պատմ. Ժ. էջ 498 եւ էջ 6 եւ 12, եւ Յուցակ Ձեհանեհի Վասպուրականի, էջ 390) «որք են ազգաւ թուրք՝ յոյժ հարկապահանջողք եւ կեղեքիչք քրիստոնէից»: Ասոնք կը բուին ըլլալ պարզ կուսակալներ եւ ոչ քե ժառանգական իշխաններ:

1452ին «եկն Ջրհանջայ փաթշահն եւ ի յՈստան նստաւ՝ բոլոր ծմեռ մի՝ բազում զօրօք» (նոյն. էջ 414), ինչ որ ցոյց կուտայ քե այլեւս անկախութեան հետք գոյութիւն չունէր:

Երկրորդականին մէջ ունի սա տողերը. «Ձար բռնատուրն Ամիր-զա Սեհնարն՝ տէրն Թուրքիոյ, ազգաւ քուրդ, զամիրապետն Ոսանն քաղաքի՝ զՍուլթանն Ոսանն» քմեքմեք է եւ երկուքի կատարուել ի յԱրմենիոյ քերքն ի բանսի է եղեալ, ինչպէս թովմա Մինասեան յիշատակարանին մէջ (Յուցակ Վասպուրականի էջ 353):

(4) 1431ին Ամիր Փիրի բեկն, ազգաւ քուրդ, բռն Ամիր եզդիներն՝ Կահանէ Աղթամար կղզին (Յուցակ Վասպուրականի էջ 312) Ասիկա կը նշանակէ թէ Ռաշուհեայ Ոստանի իշխանութեան վերջանալէն վերջ եզդիների տիրութեան անձեր տակաւին փորձած են պահել մասեր այս իշխանութեան հողերէն:

(1) 1419ի մարտին վրայ կը խօսի նաեւ Աւեսարանի մը յիշատակարանը (տեւ. Յուցակ Ձեռ. Վասպուրականի էջ 325):

(2) Թովմա Մեծոբեցի (էջ 92) կը յիշատակէ Բեկրիի տէրը՝ Սեւդիինը քուրդ. «պիղծ եւ անհուսա» ի սանէ եւ յազգէ քուրդարոյ եւ աշխարհաւորն Ամիրայի եզդիների եւ Մելիքին: Սեւդիինը անբնիկն Նոյնպէս Արծրունի էր սակայն միւսեանդ. նորահաս անտ մը, եւ եզդիների պէս չէր:

(3) Թովմա Մինասեան իր գրած բազմաթիւ Ձեհանէի գրքերէն 1425ին Աղթամար գրած Աւեսարանին ընդարձակ

4. ՄԱԿՈՒԻ ԻՇԽՈՂՆԵՐ

Դժբախտաբար այս իշխանությունը, որ մինչեւ ժ.Ն. դար իր գոյությունը կը պահեր, երբ հիմնուած է, անձանօք կը մնայ:

Մակու կը գտնուէր Վասպուրականի Արագ գաւառին մէջ, որ արեւելեան կողմն է Կոզովիսի, եւ հարաւակողմն՝ Մասեաց Ոսն գաւառներուն, այնպէս որ կը փորձուիմ ենթադրելու թէ այս իշխանութիւնը շարունակութիւնն էր Կոզովիսի եւ Ծաղկոսնի վաղեմի իշխանութեան որ ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը, էջ 156 եւ 368), աւելի երկարակեաց եղած էր քան Արծրունեանց եւ Քազրասունեանց թագաւորութիւնները:

Ասոր իշխանները բերես ի վերջոյ հոս ապաստանած են:

Ամեն պարագայի մէջ շատ պարզ չէ Մակուի մէջ բնակուող իշխանի մը գոյութիւնը ժ.Ն. դարուն սկիզբները վասնզի Յուստակի վանքը կը պահուի (թ. 327) ձեռագիր մը 1406 թուականով, գրուած ձեռամբ Մխիթարի զն.ի մը «ի գաւառին Արտագու ի Մակու գեղջ առ պարոնութեան Նուրատնի», որ ապահովաբար իսլամ էր:

Թովմա Մեծոբցի 1404ին Միհրանեստի Ասրպասականին տիրակալութեան շրջանին վրայ խօսելով, կ'ըսէ թէ անիկա իր իշխանութիւնը տուաւ իր Էօմէր որդիին, որ առաջին տարին իսկ «երեք իշխան յազգէս մերմէ, որք իբրեւ զճիւղ մի ողկուզաց էին մնացեալ ի մէջ ազգիս, դարձոյց բռնութեամբ ի յանհաւատութիւն» (էջ 67), ինչպէս վերը յիշուեցաւ: Բայց նշանակելի է որ երբ Ասրպասականի մէջ խաղաղութիւնը կը հաստատուի, անոնք որ Մոնկոլներու ասեմ իրենց հաւատքը ուրացած էին հաւատքի կոչման: Ասոնց կարգին կը յիշուի նաեւ Մակուայ Սուրբաբմի իշխանը: (Թովմ. Մեծ. էջ 73): Բայց ինչպէս կ'երեւի Սուրբաբմի իսլամութեան չէր յարած այլ կաթոլիկութեան, վասնզի միւսներուն ուրացութեան վրայ խօսած ասեմ, «զտէրն Մակուայ հանին ի սուտ եւ յերկաքնակ աղթարմայութենէն» (Մեծ. 68), կ'ըսէ, միւս երկու իսլամացողներուն հետ եւ այսպէս երեմն եղան «ճշմարիտ հաւատացեալք Քրիստոսի» (Մեծ. էջ 68):

Ինչպէս ձեռագիրի մը մէջ (Յուստակի թ. 1582) յիշատակարանին բովանդակութեան կը մականբերուի Մակուի Հայ բնակչութիւնը, ինչպէս իրենց իշխանը, մեծամասնաբար կաթոլիկութեան յարած էին ունիքոններու ջանքերով, եւ տիրակալած էին երկիրին վասնզի այդ յիշատակարանին մէջ որ գրիչը Դաւրեթ

գրել սկսած է եւ ապա շարունակած է Արագու Ս. Թադէոս Առաքեալ վանքին մէջ եւ 1426ին աւարտած է, կ'ըսէ թէ «իսոյն ամի որում, էառ Հսրանտար անուն ոմն բռնաւոր որդի Դարա Ուսուլիին, զանառիկ բերդն Մակուայ, եւ զերկարակ ուրացող ազգս աղթարմայից տարագիր եւ տարաշխարհիկ արար ի վերայ երկրի եւ կատարեցաւ բան տեսան, զի չգարն չարեաւ կորոյս, եւ զայգին ետ այլոց մշակաց...: Ես... Դրիգոր...: ի վաղուց հետէ փափաքէի շինութեան... առաքելական Ս. Աթոռոյս մերոյ եւ ոչ տային թոյլ նախանսացեալ ներհակքն բնակիչքն Մակվայ»:

Ուրեմն այդ կաթոլիկներն էին որ կը բռնակալէին եւ նոյնիսկ կը հալածէին հայադաւանները եւ թոյլ չէին տաւ որ անոնք նոյնիսկ Հայոց համար մեծ նուիրականութիւն ունեցող Արագու Ս. Թադէոս Առաքեալ վանքը նորոգեն:

Յիշատակագիրը կը պատմէ թէ այս կրօնական բռնակալութիւնը ջնջուած է Իսկէնդերի գրաւումով:

Անիկա կը շարունակէ պատմել թէ «կրկին վայ եկն ի վերայ նոցա եւ ԵՄԱՐԶ ԶԻՇԽԱՆՈՒԹԻԻՆ ՆՈՅԱ Ի ՅԱՐՏԱԶ ԳԱՒԱՌԷՆ եւ ետ շխ (շէխ) Բայազիթ ոմն այլազգոյ եւ զոր յառաջ ասացեալ չարքն (ակնարկ կաթոլիկներու) բարձեալ էին ի դրանէ Ս. Առաքելոցս եւ տարեալ թոսպութեամբ եւ նախանձու: Սա դարձեալ ի տեղի իւր երեւր մեծաւ յօժարութեամբ եւ հնազանդութեամբ սիրով, զդուռն եկեղեցւոյս եւ զմեծ զանկան եւ զգերան ժամատանս եւ այլ ամենայն կերպիւ անխաթ եւ ողորմութիւն, զոր ի մարդապաշտ անիծեալ յազգէն յայն ոչ տեսաք ամենեւին զոր սա արար որ եւ ընդ հնազանդութեան իւրոյ զհատուցում ի մարմնաւորս առցէ, զառողջութիւն եւ զտաւաթ...»:

Մակուի իսլամներէ գրաւումը եւ հոն գրանուող բնակչութեան իշխանութեան մը վերջ դրուած ըլլալը կը հաստատէ վերոյիշեալ յիշատակարանին թուականէն տարի մը վերջը 1427ին Թովմա Միհրանեսնց գրիչը, ձեռագիրի մը յիշատակարանին մէջ (տես. Դիւան Հայոց պատմութեան ժ. գիրք էջ 3—5): Ան կ'ըսէ թէ «էառ... Սրանտարն զանառիկ բերդն Մակուայ... (1) ի ձեռաց քրիստոնէից եւ տիրաց նմա... զի բոլոր աշխարհացս այն մին բերդն միայն մնացեալ ի ձեռն քրիստոնէից եւ այն եւս առաւ ի մէջը»:

Այսպէս կը վերջանաւ այս Հայ իշխանութիւնը, վերջինը բնիկ իշխանութիւններուն որոնք հինէն կը հասնէին: Անիկա տկարացած էր մինչեւ ժ.Ն. դարուն առաջին քառորդէն ինչ վերջը:

(1) Մակուի կամ Մախուի, բերդին եւ քաղաքին վրայ Ալիշան ունի սա տեղեկութիւնները. «բերդ կամ ամուր անդ եւ քաղաքի բարայր, կարկառեալ ի վերայ շինին, որում բազում խմամով զգուշանալ պարոնք, ոչ ումեք թողեալ մասնել ի ներս: Այս տեղի Մակ Մակուայ կոչի ի գիրս մեր, եւ թուի

նուրեանց եւ արձանագրութեանց լինել իսկ: Աւանց կամ քաղաքն ի ներայ բերդին կայ ի գառնէս լերին անցացեալ վասն բնակչացն Հայոց զաղթելոց ի Ռուս եւ քայլաբար ի սասանութենէ Աւարասայ յամին 1840» (Ալիշան. Տեղագիր Հայոց Մեծաց էջ 56):

Հայ եւ Վրացի ազգերու գործակցութիւնը Սելջուկեանց եւ Մոնկոլներու Երջանին արդէն այն-
 քան սերս եւ որ ոչ միայն երկպէսութիւն մը կ'ազմած
 էին, այլ իրենց պատմութիւնները իրարու խառնուած
 էին:

Եօզպէք Թաքարներու Երջանին տարբեր չէր
 երկու ազգերու դիրքը, քեւ իրենց գործակցութիւնը
 այնքան հաստատուն չըլլար:

Տեսնուեցաւ քէ Մոնկոլները ուժգին հարուած-
 ներ տուած էին Վրաստանի եւ զայն բաժան բաժան
 քրած, սակայն անիկա իր աշխարհագրական նպաս-
 տաւոր դիրքին շնորհիւ ժ.Դ. դարուն, յաջողած եւ
 վերականգնիլ իր աւերակներէն եւ նոյնիսկ ձգտիլ
 քաղաքականապէս միանալ Գեորգ Ե. քաղաւորին
 (1318—1346) ասեմ, եւ դիմադրել իր բռնամիտներուն
 որոնք զինքն չկրցան ընկնել:

Եօզպէք Թաքարներու անեղ առաջնորդին՝
 Թիմուր Լենկի արեւաւմեք նոր դժբախտութիւններու
 առջեւ կը դնէր այս երկիրը, 20 տարի շարունակ,
 եւ վերջապէս կը խորհակէր Վրաստանի ոյժը: Բա-
 ցարաւ Ե. քաղաւորի (1369—1395) ասեմն եւ որ
 Թիմուր յանկարծակի յարձակմամբ գրաւեց Թիֆլիսը,
 եւ այնքան անխնայ կոտորեց որ «սպանեալն յոլով էր
 քան թէ ապրեալն» (Մեծ. էջ 19): Բազարաւ Ե.
 նարահաս փորձեց ողոճել Լենկ Թիմուրը, գալով
 «բազում ընծայէր ի հնազանդութիւնն»: (Մեծ. էջ 20):

Բազարաւ Ե. նոյնիսկ խալամացաւ առերեսու-
 Լենկ Թիմուր զայն իր հետ Ղարապաղ (Մեծ.
 էջ 20) կամ Մուղան (Սամուէլ. էջ 171) տարաւ (1),
 ուր Բազարաւ խաբէութեամբ հաւատացնելով քէ բոլոր
 Վրաստանը պիտի հնազանդեցնէ եւ խալամացնէ, քա-
 քար զօրք առաւ եւ եկաւ Վրաստան: Ան գաղտնի
 լուր դրկեց իր Գեորգի, Կոստանդին եւ Դաւիթ որդի-
 ներուն որ ծածուկ գալով զինքն ազատեան եւ ինքն
 ալ քաքար զօրք առաջնորդեց կիրճերու մէջ, ուր
 անոնցմէ 12,000ը ջարդուեցան իր որդիներէն, եւ ինքն
 խոյս տուաւ Վրաստանի լեռները (Մեծ. 20. Ազգապա-
 տում 1972 եւ վերը, 77), եւ անկանոն արձակագնի
 կռիւներով յաջողեցաւ 1395ին բնաջնջել Թիմուրի
 բանակը:

Բազարաւ Ե. ի յաջորդեց իր անդրանիկ որ-
 դին Գեորգի (1395—1406) որուն իշխանութեան ժա-
 մանակամիջոցին, 1402ին Լենկ Թիմուր անուշտ

պատժելու համար Վրաստանը, Եւսթրիպ Պայազիսի դեմ
 գացած ասեմ, «եկն նախ ի վերայ տանն Վրաց
 գերել եւ կորուսանել զնոսա: Իսկ թագաւորն
 Վրաց Գեորգի եւ երկու եղբարք Կոստանտին եւ
 Դաւիթ իմացեալ զչարութիւն նորա վաղվաղակի
 զօրաժողով եղեն, եւ զամենայն ազգն Վրաց եւ
 Հայոց յամրոցս արկեալ պահէին եւ ինքեանք
 զնեղ եւ զկածան տեղիսն ունէին: Եւ բանսարկուն
 սատանայ մտեալ յերեք չարագատ որդիք անօ-
 րէնք եւ անաստուածք՝ զաղտազողի բաժանեալ
 ի թագաւորէն՝ զնացին առ չար բռնաւորն, եւ ցու-
 ցին զճանապարհս մտանելոյ ի մայրիս նոցա: Եւ
 յղեաց զօրս բազումս ի վերին կողմանէ, եւ
 ըմբռնեալ առին զամենայն բազմութիւն քրիստո-
 նէական զնդին, զմեծամեծսն սպանանէին եւ
 զփոքունսն զերի առեալ տանէին աւելի քան
 460,000 ոգի:

Իսկ թագաւորն Գեորգի մագապուրծ եղեալ՝
 100 ոգի առեալ ընդ ինքեան եւ ի մէջ զօրացն մըտ-
 եալ յիշելով զանունն Յիսուսի Բրիստոսի զբաղումս
 կոտորեցին, եւ ազատեալ զնացին ի տեղի ամրա-
 կանին: Եւ նոքա սրով եւ հրով զամենայն աշ-
 խարհն Վրաց կործանեցին, զեկեղեցիսն քակեցին,
 զգերիսն առեալ հասուցին յաշխարհս մեր մերկ եւ
 բոկիկ, քաղցած եւ ծարաւած, ամէն հինգ Չաղա-
 թայ 20 զերի ունեւելով:

Եւ բազում այն էր որ ի ճանապարհին
 մեռանէին, եւ նոքա քար առեալ ջախջախէին
 զգլուխս նոցա զի մի կենդանի մնասցեն եւ ինքեանք
 թողեալ զնացին ի ճանապարհն իւրեանց: Զոր
 տեսար աչօք մերովք եւ լուաք եւ վայ եւ եղուկն
 բարձրացաւ ի վերայ քրիստոնէից ազգիս. տեսա-
 նէաք զգերիսն եւ օգնել ոչ կարէաք, այլ հեղձա-
 մղձուկ լեալ՝ ողբով եւ լալով խոյս տուեալ փախ-
 չէաք ի նոցանէ:

Եւ առեալ զնացին ի խորասան:» (Թովմա
 Մեծորեցի, էջ 66—67, հմմտ. Ազգապատում 2034 (2):

Հաւանօրէն այս միջոցին Ե. սպանուած Վրաց
 Կոստանդին քաղաւորը որ յաջորդած եւ Գեորգիի (Տես.
 Տաւեան Մայր Յուցակ. էջ 188—189):

Այսպէս. ականատեսի վկայութեամբ կը
 հաստատուի քէ Վրաստան մեծ աղէտի մը ենթարկուած
 է նոյնիսկ մասնութեամբ քաղաւորին եղբայրներուն:

Լենկ Թիմուրի մահէն (1405) եւ Ահմէտ Պա-
 հասուրի սպանութենէ (1409) վերջ խաղաղեցաւ պահ
 մը Հայաստան, Վրաստան եւ Աղուանից աշխարհը
 (Մեծ. 73) եւ վերաշինուեցաւ երկիրը, «մարդիկ ի
 յաւեր ոչ բնակէին, այլ ի շէնս բնակէին եւ թէպէտ
 հարկապահանջութիւնն բազում էր, սակայն խա-
 ղաղութիւն առանց խռովութեան էր: Եւ ծաղկեալ
 էին եկեղեցիք քահանայիւք եւ սարկաւազօր»
 (Մեծորեցի էջ 73):

(1) Երուսաղէմի Չեռազրաց մատենագրանին թիւ
 1801 գրչագիրին յիշատակարաններէն մին կ'ըսէ թէ «ի քվին
 Հայոց ՊԼԵ (=1386) Լանկ Թիմուրն եկն ի Թաւրէզ եւ ի Նա-
 խիջուան եւ անսի ի միում աւուր Կարս, մինչեւ ի Կարբի, եւ
 ի Բջնի, ի Գառնի, ի Սուրմարի, ի Կոզը եւ անսի զնաց ի Վրաց
 տանն եւ արար Չաղայ զճիղիս քաղաք եւ կալեալ զբազաւորն

Բազարաւ, տանկացոյց եւ զնացեալ ձմեռեաց ի Մուղան եւ ի
 զալ տարոյն, յաւուրս Աւագ Չափի, ել ի Սիւնիս եւ սփռեալ
 տարածեցաւ եւ զնաց հետ քուրմանին մինչեւ ի Համբայ ջուրն...»:

(2) Այս երկրորդ արշաւանքին վրայ ալ խօսած է Երու-
 սաղէմի թ. 1801 վերորդեալ ձեռագիրին յիշատակարանը, մեկ
 երկու տողով:

Այս Երջանին է որ բռնութեամբ ուրացող-
ները իրենց հայրենի կրօնին կը դառնային (նոյն.):

Այս խաղաղութիւնը երկար չսեւեց ինչպէս
Հայաստանի նոյնպէս Վրաստանի մէջ, ուր մասնաւոր
դէպք մը մեծ հետեւանք ունեցաւ, եւ Ալիսցիսա կո-
ստրուեցաւ 1410ին:

Ալիսցիսայի մէջ հետզհետէ շատցած էին պար-
սիկները, զի «*յիմար իշխան որդի Արդըուզին ի վա-
նէի, բարձրացեալ էր զնոսա*» այնքան որ քրիստոնեա-
ները նախանձիլ սկսան էին:

Վրացի եւ Հայ երիտասարդներու խումբ մը
որ մը խողի սսկորներ կը նետէ անոնց մզկիթը,
որուն վրայ պարսիկները վրէժխնդիր ըլլալու համար
Գարա Շուսուֆի հրաւեր կ'ընեն եւ փախաբեր անոր կը
մասնեն, եւ «*կատաղի եւ անողորմ*» կոսորածի
կ'ենթարկեն:

Ոչ միայն «*իբրեւ զգառն անմեղ զենուին
ի վեր քան զհամար եւ զթիւ մտաց մարդկան*»
այլեւ «*գերի առեալ զկին եւ զտղայ... զկարգաւոր
եւ զաշխարհական*» (Մեծ. էջ 77), ծանր փրկանքներով
ազատութիւն կուտային, որով կամաւորապէս կը
քալուէին քրիստոնեաներ, «*կանայք զգարդարանս
իւրեանց կողոպտէին*» եւ «*ուս աշխարհիկ եւ ուս
տաւարիկ կայր՝ տային եւ զնէին*»:

Այսպէս մեծ քուով գերիներ ազատեցան:

Այսպէս անօրէն արարքները ըստ Մեծոքեցիի
պատճառ կ'ըլլան վերահաս պատիժի մը, եւ Նուսուֆ
1416ին կ'երթայ Տիարպէիք եւ Դամասկոս «*իբրեւ
աղուէս եւ (իբրեւ) ջղջկան տկար*» եւ կը դառնայ,
վասնզի իր որդին որ «*ղան ետեալ էր ի վե-
րայ ամենայն աշխարհին*» մեռաւ (Մեծ. 78.
հմմտ. Ազգապատում, էջ 2044):

Իսկ Իսկենքերի կասարած արիւնհանդ եւ
կասաղի պատերազմներուն միջոցին նոյնպէս Վրաս-
տան ոսնակոյս եղաւ, բայց կրցաւ պահել իր ան-
կախութիւնը, քեւեւ սկարացած:

Երկրին բոլորովին փայլալուստ պատճառ եղաւ
Աղեփսանդը քաղաւորին (1418—1444†) անխորհուրդ
փայլերը:

Ան նախ Հայերը դառնացուց եւ ապա
նոյնիսկ Վրաստանի միութիւնը եղծանեց:

Արդէն տեսնուեցաւ քե ինչպէս ան անարժան
քաղաւորը, 1438ին բունաւորեց Պեղզինը՝ որդին
Սմբատ Օրբէկեանի (տես. վերը, էջ 364) որ իր ա-
նեւն էր (Մեծ. էջ 117): Պեղզին. 60,000 տուն Հայե-
րով Սիւնիքէն փախած եւ Վրաստան ապաստանած
էր: Շահրուսէն փախչելով, Աղեփսանդը անոր տուած
էր Լօռին, ուր իր շուրջը կը հաւաքուէին բազմաթիւ
Հայեր: Աղեփսանդը «*արեանարբու զազանն եւ ան-
գութն*», սա անհեղի կասկածով քե «*մի' հայր առ
նա ժողովեսցեն եւ աւերուին լինի կողման Վրաց*»
կը բունաւորէ Օրբէկեան իշխանը (Թովմա Մեծոքե-
ցի, 117—118), ինչ որ անուշտ մեծ վնասութիւն
եւ զարեանք կը պատճառէ Հայոց: (Տես. վերը, էջ 79
եւ 364) եւ այս կերպով Աղեփսանդը կը զրկուի
Հայոց անձնուէր գործակցութենէն:

Շուտով վերահաս պատիժը կը կրէ, վասնզի
1440ին «*Թագաւորն Թաւրիզու եւ բռնաւոր իշխանն
Ջանանշահ անուն զոր ժողովեաց, զունդս կազմեաց,
եւ զչար առաջնորդն Արտաւիլու եւ զամենայն
ղաւթի եւ զմուսաւիս առեալ եկն ի վերայ տանն
Վրաց, եւ բազում անգամ դեսպան առաքեաց
զալ նմա ի հնազանդութիւն եւ զսովորական հարկն
տալ նմա: Եւ նա (Վրաց Թագաւորը՝ Ալէքսան) ոչ
կամեցաւ, այլ խստութեամբ պատասխանեալ ընդ-
դէմ նորա*» (Մեծ. էջ 120):

Չասկի օրը (1440 Մարտ 27), յանկարծակի
Ջանաւան կը յարձակի եւ կ'սպաննէ ու կը գերէ, եւ
Շամբուլսէն կը պաշարէ 40 օր, եւ խաբէութեամբ
կ'առնէ: 1,664 մարդ կը ջարդուի եւ 9,400 գերի
կ'առնուի եւ ուրիշ անգրութիւններ կը գործուին,
(Մեծ. էջ 120):

Պատմագիրը կ'ըսէ քե գերիները մինչեւ «*ի
Մար եւ ի խօրաստան եւ ի Պաղտատ եւ ի Տաճկաս-
տան եւ յամենայն երկիր ցրուեալ ցնդեցան*»
(Մեծ. էջ 121):

Թիֆլիսն ալ զրաւեց եւ փառաւանդ ըրաւ
(Մեծ. էջ 122), «*մինչ զի յահէ եւ յերկիւղէ նոցա
սարսէր եւ դողայր ամենայն լեռնականք եւ դաշ-
տականք, եւ սուր ի ծեռին արիք եւ անարիք եւ
ջոկապանք մտանէին ի մայրիսն եւ ի ծերպս եւ ի
ծակս վիմաց: Եւ զկին եւ զորդիս նոցա հանեալ
անտի՝ գերի վարէին ի բազում աւուրս: Եւ անարի
եւ որովայնամոլ, արբեցող եւ լապաստակակեր
ազգն Վրաց, որ հանապաղ ի գինեբրուս նստեալ
պարծէին յաղթող լինել ի վերայ ամենայն ազգաց,
նետիւ միով մարդ մի խոցել ոչ կարացին, այլ տես-
եալ զոմանս ի մէջ պրակի՝ զաղտազողի առ մի-
մեանս ահիւ եւ դողութեամբ ասէին «*ահա թուրք-
ման, հահ՝ թուրքման*»: Եւ ահա ինքեանք մագա-
պուրծ եղեալ՝ զորդիս իւրեանց ի ծեռս անօրի-
նացն մատնէին: Եւ ուստի մեք հանապաղ յոյս ի
Վրացիսն ունելով պարծէաք ի մէջ անօրինաց, յայ-
մանէ յուսահատեալ՝ առաջի անօրինաց փիլբերան
եղաք:*» (Նոյն.):

Այս իրողութիւնը կը հաստատէ երբեմն վանի
Ս. Նեան եկեղեցին պահուած Յովհաննէս կրօնաւորի
ժամանակագրութիւնը, իր գրած Աւետարանին սկիզբը:
Ան կը գրէ քե «*ի ՊԶԹ (=1440) Թուականին Ջհան-
շայ ամիրզէն ի Վրաց տուն մտաւ եւ շատ աւեր
արար եւ զեկեղեցիքն քակեց եւ քան զտասն եր-
կու հազար աւելի ի հայոցս, զորս սպան եւ զորս
գերի վարեաց*» (Դիւան Հայոց Պատմ. Ժ. էջ 17):

Աղեփսանդի երկրորդ յիմարութիւնը եղաւ
1442ին (1), Վրաստանը իր երեք որդիներուն միջեւ
բաժնելը: Այսպէս, ստեղծուեցաւ, փոխանակ միակ
Վրաստանի, անոր կազմալուծմամբ երեք քաղաւորու-
թիւններ, Կախքու, Փարսալիքիայի եւ Գուրիոյ:

Այս բաժանումը բոլորովին սկարացուց Վրաս-
տանը, եւ Թուրքերն ու Պարսիկները ժե. դարէն
սկսեալ նեղեցին Վրացիները եւ զայն անընդհատ
հարուածեցին մինչեւ որ բոլորովին սկարացուցին եւ

(1) Ըստ Հ. Մանուէլ Գալուշի 1424ին (տես. Աբխազ-

հագրութիւն Հին եւ Նոր Հայաստանեայց Վեներիկ. 1857. էջ 192):

ոյնիսկ անոր ֆաղափական անկախութիւնը ջնջեցին։
Տկար պզտիկ իշխանութիւններու վերածուած
Վրաստանի ֆաղափախական չափանիւթն ալ ինկաւ։
Վրաստանի անկումը եւ կործանումը, ինչ-
պէս Մեծոքեցի մասնանիւթը բրած է, մեծ վհասութիւն

պատճառած է Հայոց, որոնք Սելջուկեանց օրերէն
սկսեալ Վրաց վրայ մեծ յոյսեր դրած էին։

Վրաստանի բաժանումէն վերջ Հայերը Թիֆ-
լիս նստող քաղաւորները միայն կը նանչնան Վրաստանի
վեհապետներ եւ ըստ այնմ ալ կը յիշատակեն (1)։

2.

ԹՈՒՐԲ, ՊԱՐՍԻԿ ԵՒ ՌՈՒՍ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԺՐՋԱՆ (1467ԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ)

Այս շրջանը որ կրնանք կոչել իրաւամբ
անհերձութեան ժամանակամիջոց, ներկայացուած է
արդէն (վերը, էջ 81—88), այնպէս որ կրկին պիտի
չխօսիմ Հայոց պատմութեան այս ամենամառայլ շր-
ջանին վրայ։

Թիմուրի աշխարհակալութեանց, ինչպէս նաեւ
Թուրքմէն ցեղերու արեւաւմտեան եւ ասպասակու-
թիւններուն, եւ Գարագոյնցիւն եւ Ազգոյնցիւն իշ-
խաններու շրջաններուն կասարուած կոտորածներուն
յաջորդող բուրք եւ պարսիկ պատերազմները, որոնք
մօտաւորապէս երկուֆուկէս դար տեսցին, Հայաստանի
բնակչութիւնը անօտարացուցին եւ երկիրը տնտեսա-
պէս փայփայեցին, վասնզի այդ կռիւներու շրջանին
կասարուեցան աւերածութիւններ, առեւտրական նա-
ւապարհները փակուեցան, Օսմանցիք մանկածողով-
ներ կատարեցին եւ Պարսիկները տարագրութիւններ։

Տիրող տնտեսական ու ֆաղափական ծանր կա-
ցութեան իբր հետեւանք Հայ բնակչութեան մէկ մասը
բողոք Հայաստանը եւ գաղթեց հեռաւոր վայրեր։

ԺԵ—ԺԶ. դարերուն Հայաստանի ամենէն ար-
գաւանդ մասերուն բնակչութիւնը, ինչպէս Նուրագի
կարգ մը ուղեւորներ կը հաստատեն, չափազանց
պակասած էր, դաւաճեց անմեայ մնացած էին եւ ամեն
կողմ կը տեսնուէին աւերուած գիւղեր, խոպան դար-
ձած այգիներ ու արտեր (Հայ Ժողովրդի պատմու-
թիւն. 1943 Նրեւան էջ 239)։

Հայաստանի բնակչութեան բաղկացութիւնը
հիմնական փոփոխութեան ենթարկուած էր եւ անոր
զուտ հայկական նկարագիրը որ ԺԱ. դարէն սկսեալ
արդէն փոխուիլ սկսած էր բոլորովին աղափոխուած
էր, վասնզի Հայաստան հաստատուած էին բազմաթիւ
Թուրքեր, Պարսիկներ եւ Քուրդեր։

Ո՛չ Օսմ. կայսրութիւնը եւ ո՛չ Պարսկաստան

կրցած էին Հայաստանի մէջ հաստատել կանոնաւոր
վարչութիւն մը, որով բոլորովին ողբալի վիճակի
մը մասնուած էր արդէն բնակչութիւնը։

Օսմ. կայսրութիւնը գիւղատնտեսական կազմով,
ոյժի վրայ հիմնուած իշխանութիւն մըն էր եւ աւելի
կեդրոնացման կը միտէր, իսկ Պարսկաստան գիւղատ-
նականապէս աւելի տկար, կեդրոնական զօրաւոր կա-
ռավարութեան մը զուրկ էր։ Հայաստան երկու պե-
տութիւններու համար ալ ծայրագաւառ մըն էր։ Հոն
Հայերու անկախութեան վերջին հետքերը քեւել ջրն-
ջուած էին, բայց մի քանի լեռնային գաւառներու
մէջ կը մնային շրջաններ, որոնք տակաւին կատա-
րեալապէս նուաճուած չէին եւ ինչպէս ըսուած է
(տես. վերը, էջ 84) անոնք քեւել կը նանչնային Օսմ.
Սուլթաններու կամ Իրանի Շահնշահներու գերիշ-
խանութիւնը բայց կը պահէին տեղական մասնաւոր
առանձնացեալներ եւ կը կառավարուէին բնիկ ժա-
ռանգական իշխողներու կողմէն։

Թե՛ Պարսկաստանի եւ քե՛ Թուրքիոյ մէջ այդ
անճուառ շրջանները, իրարմէ տարբեր վիճակներ ու-
նէին, բայց առհասարակ ամենքն ալ տեղացի եւ ժա-
ռանգական պետք մը կը կառավարուէին։ Պարսկաս-
տանի մէջ ասոնց ամենէն նշանաւորը Վրաստանն
էր, զոր կը կառավարէր Վրաց քաղաւորական
տունը։

Կային նաեւ աւելի փոքր ինքնավար շրջան-
ներ, եւ կիսավայրենի վիճակի մէջ սպորոզ մի քանի
ցեղեր (Պախիաս, Քուրդ եւ այլն) որոնք իրենց ցե-
ղապետներու հրամանին տակ կ'ապրէին, առանց
պետութեան ընդհանուր օրէնքներուն հնազանդելու։

Յետոյ կային նաեւ Հայ մելիքութիւնները,
մի քանի տեղերու մէջ, որոնք պարզ հողատիրութիւն-
ներ էին, բիշ մը ընդարձակուած իրաւունքներով։

(1) Կ'երեւի թէ Ալեքսանդրի որդին Գորդի յաջորդած
է իր հօրը 1442ին եւ թագաւորած է մինչեւ 1460ական թուա-
կանները։ Ազնոյ վանքին մէջ 1447ին գրուած Աւետարանի մը
և 1459ի Այրիվանուց մէջ գրուած Տարեգրքի մը յիշատա-

կարաններուն մէջ կը յիշատակուի այս թագաւորը (տես. Յու-
ցակ Ձեռագրաց Վեցեփիկի Մխիթարեանց, Ա. էջ 687 եւ Խաղբակ-
եան, Բ. էջ 126 եւ Գ. էջ 141—144)։